

Eugen Savojski (1663.-1736.) i gradovi tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2022**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:254:490576>

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-27**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

PLAN
Der Kayf. Königl. Prentz.
Festung Carlstadt mit den
anliegenden Gegenständen
Gezeichnet durch den
H. M. Arch. Landt. u. Seel.
Rath. Johann. J. Kallmüller
1711. August. 1759
Mecus. Habron. Geo. Tartij. Meister

EUGEN SAVOJSKI
(1663.–1736.)
I GRADOVI TVRĐAVE
JUGOISTOČNE GRANICE
HABSBURŠKE MONARHIJE

UREDNIKA

Katarina Horvat-Levaj

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Izdavač

Institut za povijest umjetnosti

Za izdavača

dr. sc. Katarina Horvat-Levaj

Recenzenti

prof. dr. sc. Sanja Cvetnić

dr. sc. Irena Benyovsky Latin

Fotografije

Paolo Mofardin

Grafička obrada nacrti

Ivana Haničar Buljan

Ivana Valjato-Vrus

Likovno i grafičko oblikovanje

Franjo Kiš, Artresor naklada

Lektura

Rosanda Tometić

Prijevod sažetaka

Nikolina Jovanović

ISBN 978-953-373-025-7

Eugen Savojski
(1663.–1736.)
i gradovi tvrđave
jugoistočne granice
Habsburške Monarhije

Eugene of Savoy (1663–1736)
and Fortress-Towns on the
South-Eastern Border
of the Habsburg Monarchy

Zbornik radova radionice projekta
Hrvatske zaklade za znanost »EUGEN«
održane u Karlovcu 11. srpnja 2022.

Urednica

Katarina Horvat-Levaj

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

ZAGREB, 2022.

Sadržaj

UVOD (Katarina Horvat-Levaj) 7

Ratko Vučetić

MORFOLOŠKA OBILJEŽJA GRADOVA OSIJEKA, SLAVONSKOG
BRODA I STARE GRADIŠKE PRIJE BAROKNE TRANSFORMACIJE 13

Urban Morphology of Osijek, Slavonski Brod, and Stara Gradiška Prior
to Their Baroque Transformation

Iva Vidović

PROSTORNI RAZVOJ PETRINJE, HRVATSKE KOSTAJNICE I GLINE U
18. STOLJEĆU 27

The spatial development of Petrinja, Hrvatska Kostajnica
and Glina in the 18th century

Katarina Horvat-Levaj

JAVNA I VOJNA ARHITEKTURA U GRADOVIMA TVRĐAVAMA:
PRILOG TIPOLOGIJI NA PRIMJERU TRIJU ORUŽARNICA 41

Public and military architecture in fortress-towns: a contribution to
typology on the example of three armouries

<i>Margareta Turkalj Podmanicki</i>	
SAKRALNA ARHITEKTURA U GRADOVIMA TVRĐAVAMA	63
Religious architecture in fortress-towns	
<i>Petar Puhmajer</i>	
STAMBENA ARHITEKTURA U GRADOVIMA TVRĐAVAMA	85
Residential Architecture in the Fortress-Towns	
<i>Andrej Žmegač</i>	
GRANICA NAKON KARLOVAČKOG MIRA: VELIKA I MALA INFRASTRUKTURA	105
The border after the Peace of Karlowitz: major and minor infrastructure	
<i>Daniel Štimac</i>	
KARTOGRAFSKI PRIMJERI U DOBA KARLOVAČKOG (1699.) I POŽAREVAČKOG MIRA (1718.) – NOVA KULTURNA KARTOGRAFIJA, EKOISTORIJA, IKONOLOGIJA I IKONOLOGIJA	117
Cartographic examples from the times of the Treaties of Karlowitz (1699) and Passarowitz (1718) – New cultural cartography, ecohistory, iconography and iconology	
<i>Vlasta Zajec</i>	
JAVNA SAKRALNA PLASTIKA U GRADOVIMA TVRĐAVAMA JUGOISTOČNE GRANICE HABSBUŠKE MONARHIJE	129
Public religious sculptures in the fortress-towns of the south-eastern border of the Habsburg Monarchy	
<i>Radoslav Tomić</i>	
PORTRETI RATNIKA U DALMATINSKOM DRUŠTVU OKO 1700. GODINE NA PRIMJERIMA IZ DUBROVNIKA I ZADRA	159
Portraits of warriors in Dalmatia around 1700 using examples from Dubrovnik and Zadar	

Milan Pelc

LA VUE DE CAVALIER – POGLED NA BITKU S KONJSKIH LEĐA:
JAN VAN HUCHTENBURGH I GRAFIČKI PRIKAZI BITAKA EUGENA
SAVOJSKOG 165

La vue de cavalier – a battle seen from horseback: Jan van
Huchtenburgh and graphic depictions of the battles of Eugene of Savoy

LITERAUTRA 171

Petrovaradin, pogled na bastionsku tvrđavu iznad Dunava

Grb princa Eugena Savojskog, dvorac u Bilju

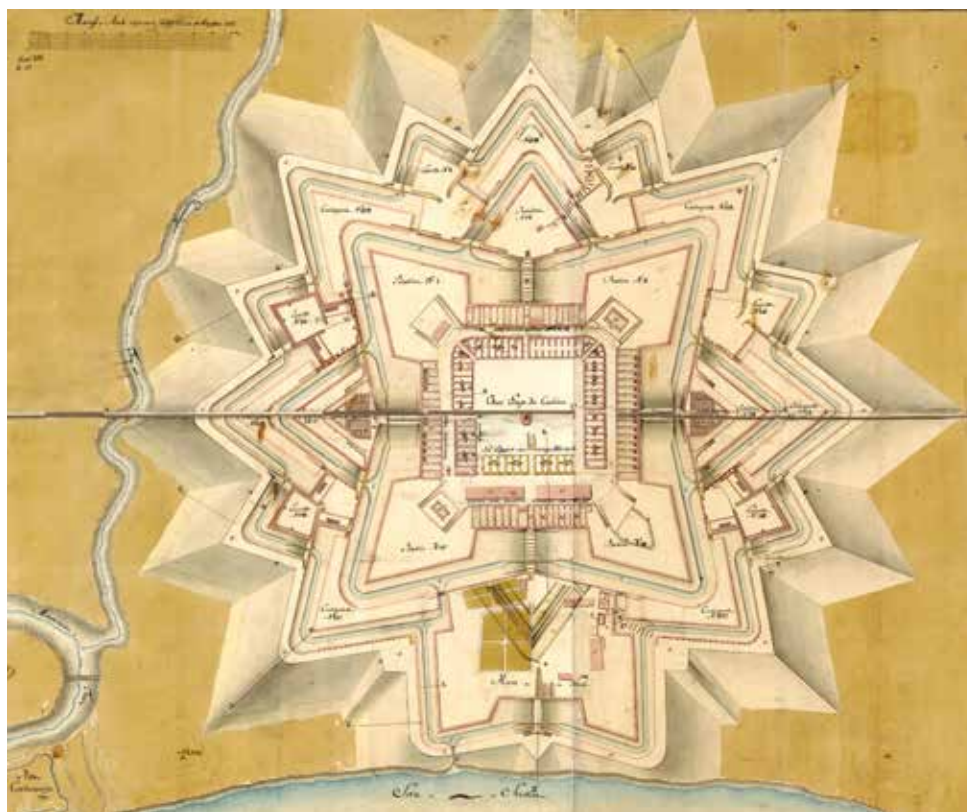
Uvod

Rad na istraživačkom projektu *Eugen Savojski (1663.–1736.) i gradovi tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije* (EUGEN 3844), koji financira Hrvatska zaklada za znanost,* nakon trogodišnjega rada predstavljen je u srpnju 2022. godine na radionici koja je okupila sve suradnike. Budući da je misija projekta, uz znanstveno istraživanje, i primjena rezultata na obnovi gradova tvrđava, za mjesto održavanja radionice odabran je Karlovac. Radionica je održana na poziv kustosa Muzeja grada Karlovca, Igora Čuliga, uz podršku Konzervatorskog odjela u Karlovcu i Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske te uz nazočnost predstavnika Karlovačke županije i Grada Karlovca, kao i uz veliko zanimanje građana. U prvom bloku radionice predstavljeni su rezultati konzervatora na istraživanju i obnovi graditeljske baštine Karlovca, posebno na obnovi »zvijezde«, odnosno bastionskih fortifikacija. Obnova Karlovca od posebnog je interesa za Institut za povijest umjetnosti i zato što je u sklopu programa Instituta još davnih sedamdesetih godina 20. stoljeća, pod vodstvom dr. Đurđice Cvitanović i arhitekta Davorina Stepinca, počelo istraživanje karlovačke zvijezde u svrhu sveobuhvatne obnove.

No razlozi održavanja prvoga predstavljanja projekta *EUGEN* baš u Karlovcu imaju i znanstvene razloge. Riječ je, naime, o prototipu idealnoga renesansnog grada tvrđave, osnovanoga 1579. godine, prema naredbi Karla II. Štajerskog radi obrane od Turaka. Kao takav, Karlovac je mogao bez sumnje poslužiti i Eugenu Savojskom kao uzor u formiranju pograničnih gradova tvrđava na ovim prostorima, početkom 18. stoljeća. Princ Eugen, naime, u svojim planovima utvrđivanja habsburške granice prema Osmanskom Carstvu, koja se nakon sklapanja Mira su Srijemskim Karlovcima (1699.) protezala od Hrvatske, preko Srbije i Mađarske sve do Rumunjske, ne zanemaruje ni Karlovac, iako njegova pozicija tada više nije bila na prvoj crti obrane. Štoviše, odlučuje se tridesetih godina 18. stoljeća na osnivanje novoga grada tvrđave – Novog Karlovca

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 3844 – *Eugen Savojski (1663. – 1736.) i gradovi tvrđave jugoistočne granice Habsburške Monarhije*.

(Orlice) u njegovoj neposrednoj blizini. Planovi toga započetoga i nikad dovršenoga grada s organičkom baroknom strukturom (nasuprot biaksijalno simetričnom idealnom renesansnom Karlovcu), s konveksno-konkavnom zgradom i ovalnom crkvom (nasuprot pravilnom rasteru starog Karlovca), svakako svjedoče o vrhuncu kreativnosti u oblikovanju gradova tvrđava. Da je realiziran, bio bi to barokni grad *par excellence*, ali realizaciju je prekinula prinčeva smrt nekoliko godina nakon početka gradnje. No i u svojim skromnim ostacima, svedenima na obrise bastiona prepoznatljive u konfiguraciji terena, nedovršeni Novi Karlovac također zaslužuje doličnu zaštitu i prezentaciju, što je također bila tema radionice.

I na kraju, predstavljanje projekta o gradovima tvrđavama, uključivo i Karlovac, u nazočnosti predstavnika Ministarstva kulture i medija, imala je za cilj i poticanje planova za upis navedene grupacije na UNESCO-ovu listu svjetske baštine, kao što je na tu listu uvrštena i slična skupina tvrđava u Francuskoj, koju znameniti Vauban projektira u 17. stoljeću za Luja XIV. Prvi korak u tom pogledu, a to je dobivanje »oznake europske kvalitete«, već je učinjen. Inicijativi su se priključili svi nekadašnji pogranični

gradovi tvrđave u Hrvatskoj – Karlovac, Stara Gradiška, Slavonski Brod i Osijek, a pozivu su se odazvali i Temišvar i Alba Iulia iz Rumunjske.

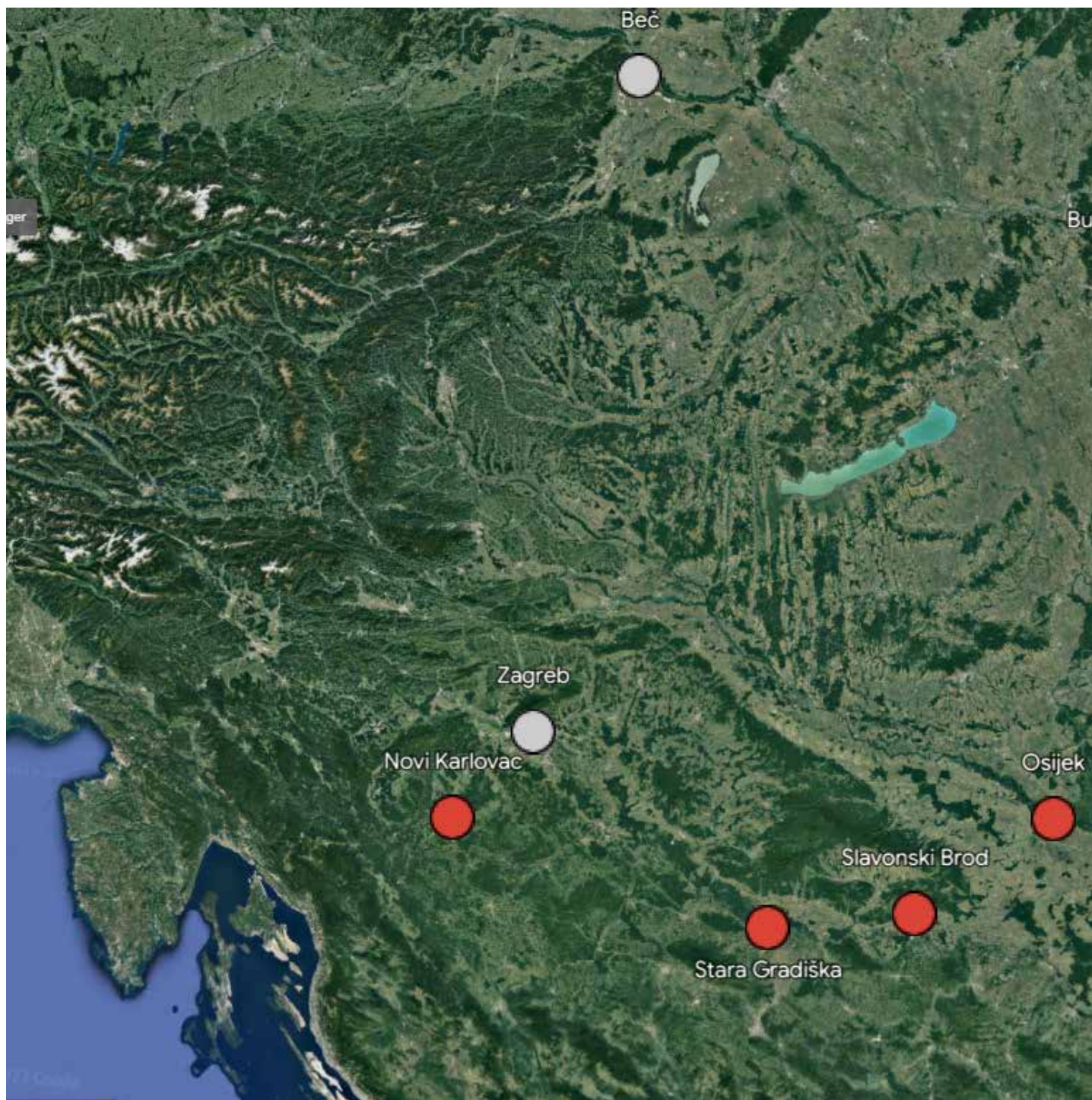
Pa recimo uvodno i nešto o Eugenovim gradovima tvrđavama.

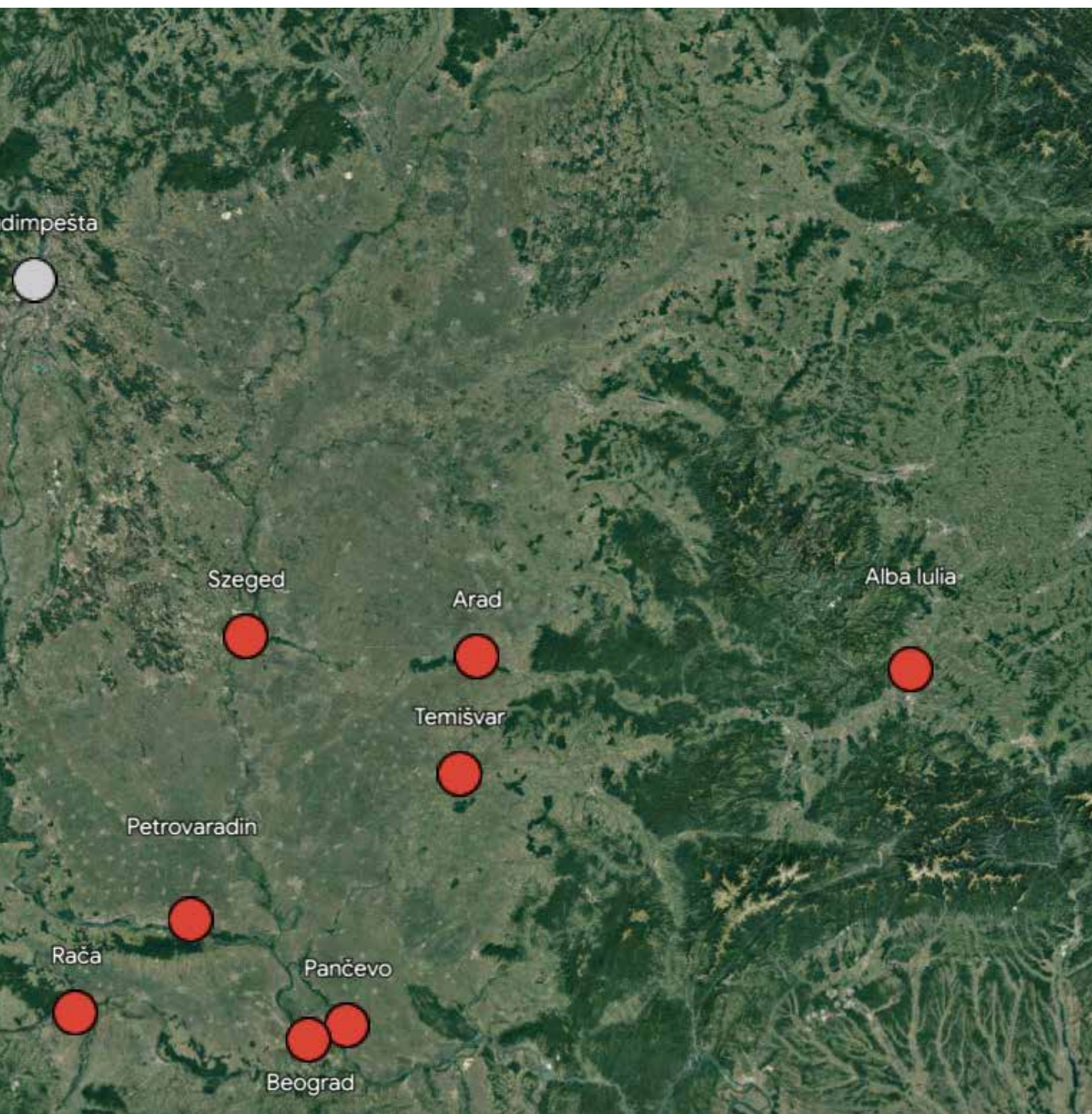
Osloboditelj istočnih dijelova Habsburške Monarhije od Osmanlija, princ Eugen Savojski, uz svoju briljantnu vojnu karijeru, istaknuo se i kao inicijator važnih urbanističkih i arhitektonskih zahvata. S jedne strane, njegova se graditeljska djelatnost odnosi na podizanje vlastitih rezidencija u samoj prijestolnici i različitim dijelovima Monarhije. Drugi dio graditeljske aktivnosti, koji je princ vodio kao predsjednik Dvorskoga ratnog vijeća, odnosi se na gradove tvrđave novoformirane granice prema Osmanskom Carstvu. Izgrađeni s »upućenošću genijalnog stratega«, prema riječima jednoga od prvih istraživača te teme, Zlatka Uzelca, oni ne znače samo primjenu najmodernijih bastionskih konstrukcija, nego sadrže barokne ambijente visoke urbanističke i arhitektonske kvalitete. Strateški položaj današnje istočne Hrvatske u kontekstu nekadašnje austrijsko-osmanske granice rezultirao je činjenicom da se neki od najmarkantnijih utvrđenih gradova nalaze upravo na hrvatskom teritoriju – Osijek, Slavonski Brod, Stara Gradiška, Novi Karlovac (Orlica). Iako formiranje većine navedenih gradova tvrđava počinje prije Eugenove ere, i nastavlja se nakon njega, upravo im princ od Savoje daje ključni pečat. Angažiranjem vrhunskih vojnih inženjera, pogranične tvrđave svojim fortifikacijskim sustavima mogu parirati projektima najpoznatijega europskog graditelja utvrda – Vaubana. Istodobno, uključivanjem vodećih državnih arhitekata u projektiranje javnih i sakralnih zdanja unutar fortifikacijskih prstenova, hrvatska je arhitektura upravo na tom području obogaćena antologijskim primjerima baroka. Budući da navedena tematika u nacionalnim okvirima još nije do kraja istražena, a međunarodnoj je znanstvenoj javnosti gotovo potpuno nepoznata, cilj ovoga projekta bio je istražiti urbanizam i arhitekturu Osijeka, Slavanskog Broda, Stare Gradiške i Novog Karlovca te ih valorizirati u kontekstu drugih tvrđava Eugena Savojskog duž nekadašnje granice – Petrovaradina, Beograda, Rače, Pančeva, Segedina, Temišvara, Arada i Alba Iulije.

Desetak suradnika na projektu obradilo je navedene različite teme, od prostorne organizacije i fortifikacija, preko upravne, vojne, sakralne i stambene arhitekture, do javne plastike, ikonografije Eugena Savojskog te uloge princa i drugih pripadnika vojne elite kao kolekcionara umjetnina. Istraživački rad uključio je sveobuhvatno terensko i arhivsko istraživanje svih gradova tvrđava duž nekadašnje granice kroz današnje četiri države te komparativni uvid u Vaubanove tvrđave u Francuskoj, Luksemburgu i Belgiji, ali i u postojbini princa od Savoje – Torinu i Pijemontu. Trogodišnji istraživački rad, predstavljen na radionici u Karlovcu, objavljen je u ovom zborniku.

Katarina Horvat-Levaj
voditeljica projekta

Zemljopisna karta s označenim gradovima
tvrđavama nekadašnje granice Habsburške
Monarhije prema Osmanskom Carstvu

Morfološka obilježja gradova Osijeka, Slavenskog Broda i Stare Gradiške prije barokne transformacije

Urban Morphology of Osijek, Slavonski Brod, and Stara Gradiška Prior to Their Baroque Transformation

Ratko Vučetić

Institut za pšovijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

U razdoblju prije barokne transformacije u gradove tvrđave, u primjerima Gradiška, Broda i Osijeka može se izdvojiti nekoliko zajedničkih karakteristika. Sva naselja nalaze se na riječnim prijelazima unutar rimskoga komunikacijskog sustava, stoga na tim položajima nastaju i rimska naselja. U srednjem vijeku ti su prostori naseljavani, no nisu se razvili veći gradovi, pri čemu se izrazitiji urbanitet može prepoznati samo u Osijeku. Dvije su prostorne osi oko kojih se formira naselje: jedna paralelna s riječnim tokom i druga usmjerena prema zaleđu naselja. Nakon turskih osvajanja, prostorne strukture se prilagođavaju novim uvjetima, s arhitektonskim akcentima uobičajenima u osmanskim gradovima. Tijekom 16. stoljeća prevladavaju vojne funkcije, a od 17. stoljeća razvijaju se civilne funkcije: upravne i trgovačke. U svim gradovima zabilježena je prisutnost franjevaca. Za osmanske vladavine Osijek se razvija u središte važnih centralnih funkcija, koje nadilaze regionalne okvire; prema važnosti slijedi Brod, dok urbanitet Gradiške postupno opada.

Ključne riječi

Stara Gradiška, Slavonski Brod, Osijek, morfologija naselja do barokne transformacije

Abstract

In the period before their Baroque transformation into fortress-towns, Stara Gradiška, Savonski Brod and Osijek shared several common features. All the towns were located at river crossings within the Roman communication system, which means that Roman settlements were also created on these positions. In the Middle Ages these areas were inhabited, but no significant towns had developed and more distinct urbanisation could only be recognised in Osijek. There were two spatial axes around which the settlements were formed; one parallel to the river course and the other directed towards the hinterland of the settlement. After the Turkish conquests the spatial structures were adapted to the new conditions, with architectural accents common in Ottoman towns. Military functions predominated during the 16th century, and from the 17th century on civil functions developed; administrative and commercial. The presence of the Franciscans was recorded in all the towns. During Ottoman rule, Osijek developed into a hub of important centralised functions that went beyond the regional framework, followed by Brod in terms of importance, while Gradiška as an urban settlement gradually declined.

Keywords

Stara Gradiška, Slavonski Brod, Osijek, settlement morphology before the Baroque transformation

Nakon oslobođenja od osmanske vlasti, potpisivanjem Mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, na oslobođenom teritoriju, na inicijativu Eugena Savojskog formira se pojas gradova tvrđava izgrađenih u pograničnom pojasu prema Osman-skom Carstvu. Polazište razgraničenja, a time i prostori na kojima su podizani gradovi tvrđave, određeno je riječnim tokovima. Na području današnje Hrvatske tako su podignuti Osijek na Dravi te Slavonski Brod i Stara Gradiška na Savi. Gradovi su podizani uz komunikacijske pravce i riječne prijelaze, na kojima postoji kontinuitet naseljavanja, a može se pratiti od antičkih vremena, preko srednjeg vijeka do osmanskog razdoblja. Tijekom 18. stoljeća postojeća naselja poprimaju obilježja baroknih gradova tvrđava.

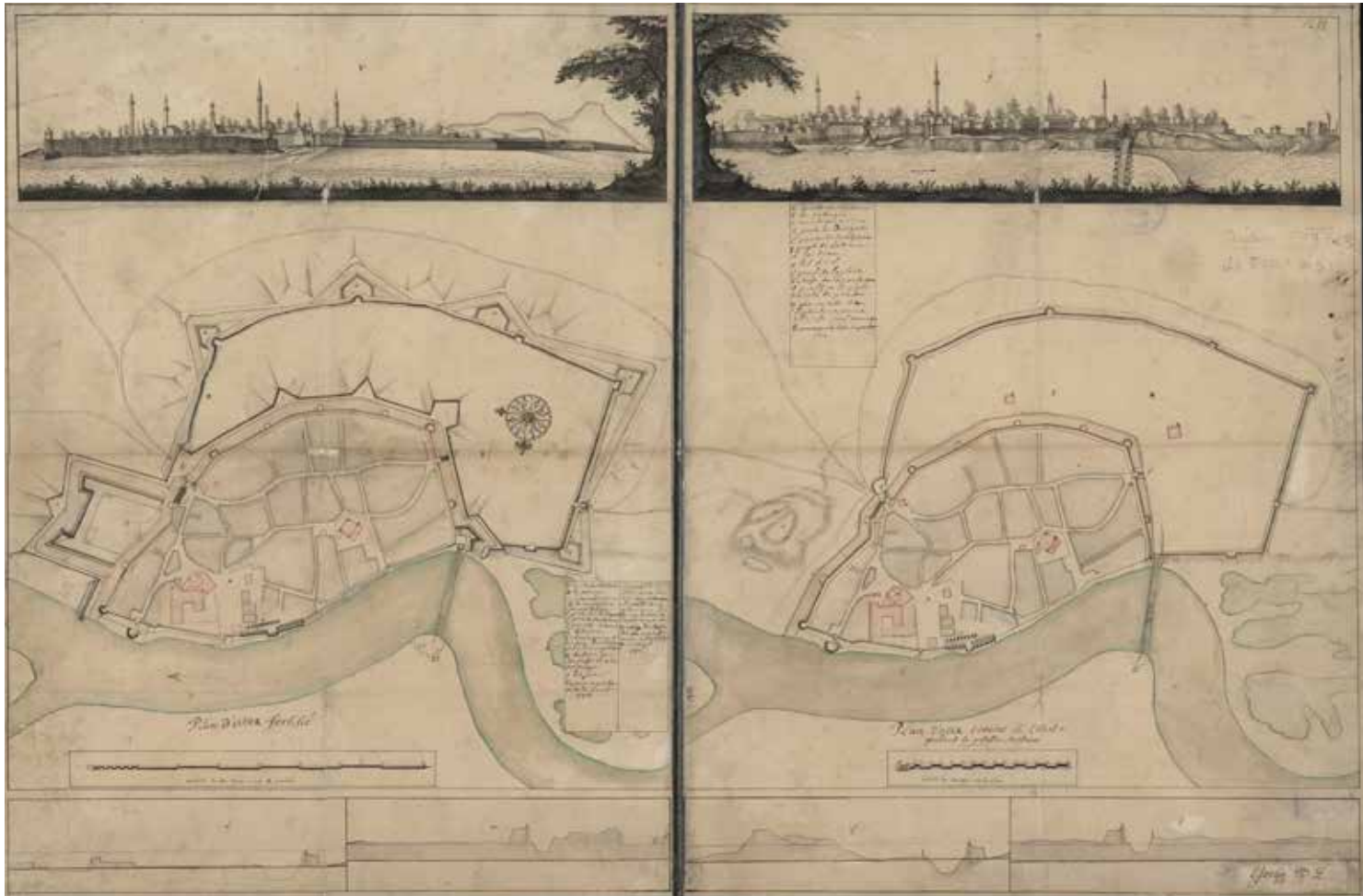
Ključnu ulogu u formiranju naselja imao je komunikacijski sustav, nastao u antičkom razdoblju, oslanjajući se na pretpovijesne putove, slijedeći konfiguraciju terena, pretežito riječne tokove. Trase rimskih cesta, gotovo nepromijenjene, uglavnom se preklapaju s kasnijim srednjovjekovnim i osmanskim/turskim putovima, budući da zbog prirodnih osobitosti i obilježja prostora nije bilo većih mogućnosti, a ni potrebe za njihovom izmjenom. Do većih promjena u komunikacijskom sustavu riječnog i cestovnog prometa dolazi u 18. stoljeću, uspostavljanjem novih, drugačijih, političkih i ekonomskih potreba. Pružanja cesta, njihova namjena, karakter, hijerarhija i važnost utjecali su i na urbani potencijal pojedinih prometnih smjerova.

Okosnicu antičkoga prometnog sustava činila su dva osnovna smjera: jan-

tarni put i dunavski prometni pravac. Kroz današnji hrvatski teritorij te dvije komunikacije bile su povezane savskim i dravskim magistralama, stoga je prostor određen rijekama nazivan međurječjem. Savski i dravski prometni pravci bili su povezani transverzalnim putovima, a od savskog prometnog pravca prema Jadranu (Saloni i Seniji) odvajalo se više putova, povezujući provinciju Panoniju s Dalmacijom. Uzduž Dunava, gotovo cijelim tokom prolazila je limeska cesta, dotičući i naše krajeve. U razdoblju od osvajanja područja do njihove pacifikacije, ceste su imale vojni karakter, a poslije prevladavaju ekonomski razlozi. Ishodište putova i glavna prometna veza s Rimom bila je Akvileja. Formiranjem provincija, počinje i urbanizacija, vezana uz komunikacijske sustave. U posljednjim desetljećima prije Krista izgrađene su ceste koje su povezivale istok i zapad Carstva. Najvažniji prometni smjer, okosnica prve faze urbanizacije antičkoga razdoblja, prolazio je uzduž Save. Polazeći od Akvileje, preko Emone, a prateći desnu savsku obalu, put se preko Nevidionuma, Andautonije, Servitiuma, Marsonije i drugih naselja nastavljao do Sirmiuma. Istovremeno nastaje i komunikacijski pravac duž Drave, povezujući Petoviju i Mursu, koja se nalazila u sustavu putova koji prate dunavski limes (na hrvatskom teritoriju limeska cesta pružala se od Batine do Iloka). Uzduž komunikacija nalazio se niz putnih postaja, no najveću važnost imala su gradska naselja, međusobno udaljena dan puta pješice (30 – 40 km) ili dan putovanja konjem (50 – 60 km).¹ U razdoblju dinastije Flavijevaca, u kasnom 1. stoljeću dolazi i do

¹ O komunikacijama vidjeti: HRVOJE GRAČANIN, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća), Zagreb, 2011.

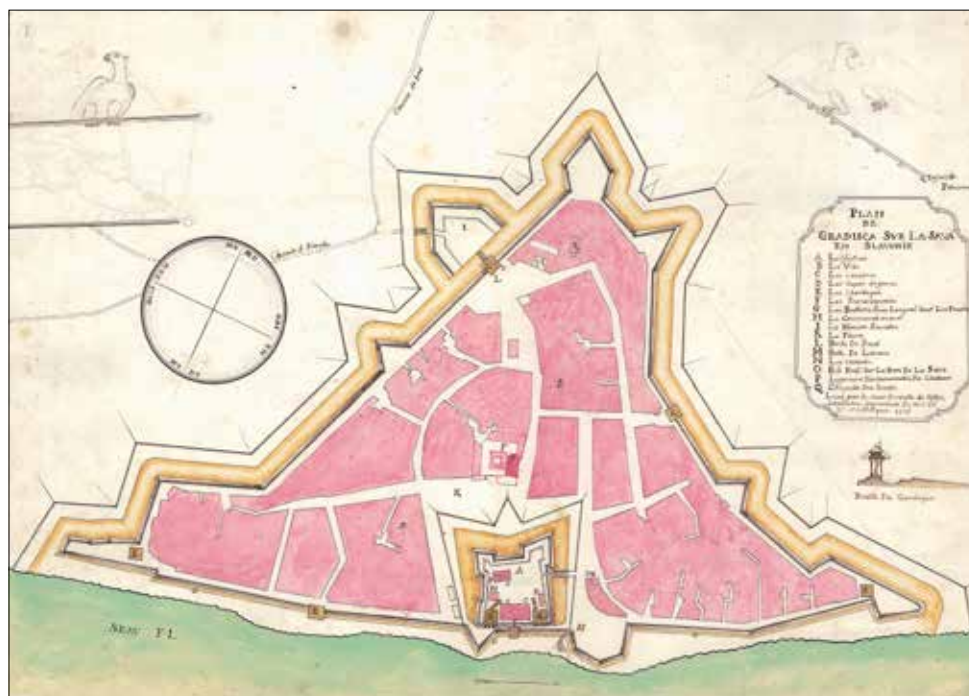
Osijek, tlocrt i prikaz grada, Megrini i F. C. Beaulaincort de Golné, 1688., zatečeno stanje (desno) i projekt (lijevo)

urbanizacije gradova uzduž savske magistrale. Tada status kolonije stječu Emona, Siscia (Sisak) i Sirmium (Srijemska Mitrovica), a municipalni status dodijeljen je Nevidionumu, Andautoniji, vjerojatno i Servitiumu (Gradiška)..., dok je, pretpostavlja se, Marsonia (Slavonki Brod) bila naselje vojno-strateškog značaja, vojna postaja i sjedište rimske savske flote.² Status kolonije, nešto kasnije, u 2. stoljeću, za Hadrijana stječe i Mursa. Gradovi su se razvijali postupno u više građevinskih

razdoblja, uglavnom povezanih s vladavinom pojedinih dinastija. Za barbarskih provala, potkraj 5. i početkom 6. stoljeća, dolazi do depopulacije, dezurbanizacije i napuštanja gradova, a ključno prostorno obilježje postaje ruralizacija. Ponovni zamah urbanizacije, uglavnom oslonjen na antički komunikacijski sustav, zahvatit će međurječje u kasnom srednjem vijeku. S obzirom na to da nije bilo većih mogućnosti, a ni potreba za promjenom trasa putova, povijesni komunikacijski sustavi

² LESZEK MROZEWICZ, Flavische Städtegründungen auf dem Balkan, u: Kontaktzone Balkan, (ur.) Gerda von Bülow, Bonn, 2015., 151–164.

održali su se gotovo nepromijenjeni do 18. stoljeća.

Rimski municipij Servitium uobičajeno se ubicira na desnu savsku obalu, na mjestu današnje Bosanske Gradiške, iako neki nalazi upućuju na postojanje antičkoga naselja i na lijevoj savskoj obali, u blizini današnje Stare Gradiške.³ Naselje je nastalo uz riječni prijelaz, na mjestu na kojem se spaja savski prometni smjer s komunikacijom koja je dolinom Vrbasa vodila prema jugu i Saloni, sagrađenoj 20. godine.⁴ Ta cesta bila je prva važna cesta koja je povezivala Panoniju i Dalmaciju. Sve ceste iz smjera Salone izbijale su na Savu, na četiri mjesta: kod Siska, Gradiške, blizu ušća Bosne i kod Srijemske Mitrovice.⁵ Iako se naselje navodi kao municipij, spominje se i kao putna postaja te

sjedište prefekta riječne flote na Savi.⁶ Sustavna arheološka istraživanja na mjestu današnje Stare Gradiške nisu provedena, no može se pretpostaviti da se naselje ili neka vrsta utvrda nalazila na obje riječne obale, a utvrde su mogle služiti kao mostobrani na riječnom prijelazu.

U srednjem vijeku Gradiška se prvi put spominje kao riječni prijelaz 1295. godine, a naziva se Alsogradiska (Donja Gradiška).⁷ Josip Kljaić s pravom navodi da je u blizini morala postojati i Gornja Gradiška, čija pozicija danas nije poznata. Naziv Gradiška upućuje na postojanje »gradišta«, utvrde, možda i zemljane, čiji su ostaci bili vidljivi ili barem poznati tadašnjem stanovništvu. Prema nekim autorima, gradsko naselje *libera villa* spominje se 1330. godine.⁸ Tijekom 15. i početkom

³ JOSIP KLJAIĆ, Stara Gradiška – grad mrtvih „mrtav grad“, u: *Histria Antiqua*, 8 (2002.), 403–418, 407, 408.

⁴ IVO BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Sarajevo, 1974., 245.

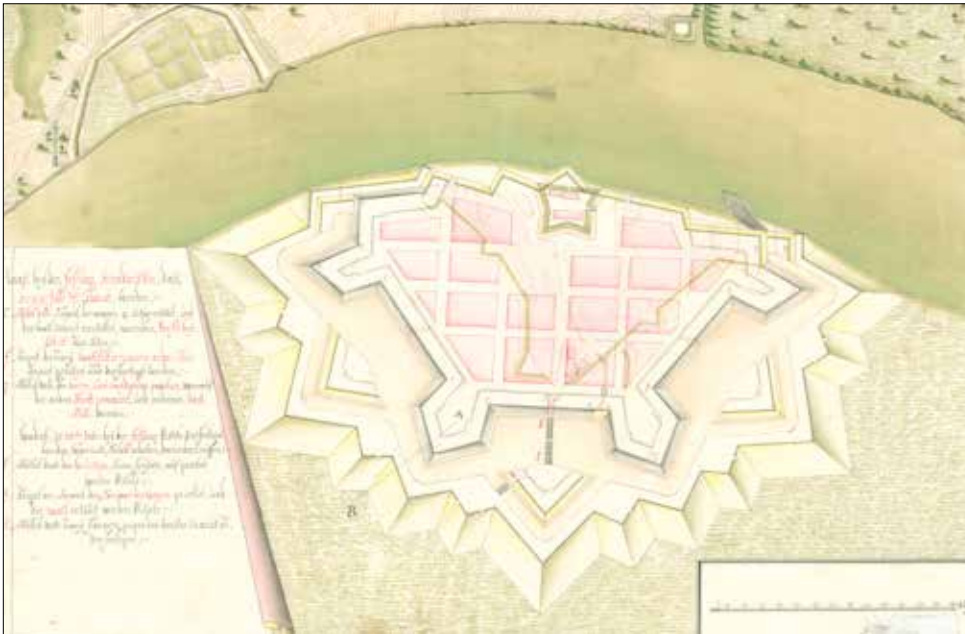
⁵ Isto.

⁶ KLJAIĆ (bilj. 3.), 408.

⁷ Isto.

⁸ Isto, 408. Autor na tom mjestu navodi odakle je podatak preuzet. Podatak o statusu Gradiške kao *libere ville*, treba uzeti s oprezom; moguće je da se radi o miješanju dvaju gradskih naselja koja se spominju pod istim nazivom, a oba se nalaze na području srednjovjekovne Požeške županije.

Stara Gradiška, plan iz 1729., nova tvrđava prikazana na podlozi prethodne, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

16. stoljeća više puta se spominje riječni prijelaz kojim se prolazilo do Jajca, koji tada ugrožava osmanska vojska.⁹ Između 1534. i 1536. godine, kad Turci osvajaju Gradišku, gradi se drveni kaštel, a naselje se spominje kao *oppidum cum castello*.¹⁰ Kaštel se na povijesnim kartografskim prikazima smješta na lijevu riječnu obalu, stoga se smatra da se radi o poziciji današnje Stare Gradiške. Nadalje, pretpostavlja se da je naselje bilo utvrđeno u doba Turaka, a tijekom 17. stoljeća spominje se i katoličko stanovništvo. S obzirom na to da je grad pripadao Bosanskom sandžaku, vjersku službu obavljali su franjevci iz samostana u Visokom, a u Gradiški su posjedovali drvenu crkvu sv. Mihovila (spominje se 1649.).¹¹ Gradiška se u 17. stoljeću navodi i kao palanka, naselje s vojnom posadom, ali i civilnim funkcijama, utvrđeno palisadama.¹²

Nakon Mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, bosanski dio naselja na desnoj obali Save naziva se Turska Gradiška i Berbir. Osnivanjem Nove Gradiške 1748. godine, naselje na lijevoj savskoj obali počinje se nazivati Stara Gradiška. Dvojno naselje koje se prije spominjalo jednim imenom, od tada se naziva zasebnim imenima, kao dva naselja. Prema planovima iz razdoblja prije pregradnje Gradiške, nastalim oko 1700. i 1715. godine, može se zamijetiti da je utvrđeno naselje imalo oblik trokuta. Duža strana, sa središnje smještenom utvrdom, pružala se na povišenoj riječnoj gredi paralelnoj s tokom Save. Od utvrde prema sjeveru/sjeverozapadu vodila je komunikacijska os do sjevernih (Brodskih) vrata. Nasuprot utvrdi nalazila se franjevačka rezidencija s drvenom crkvom sv. Mihovila. Položaj crkve u neposrednoj blizini utvrde, kao i

⁹ VLADIMIR BEDENKO, Urbanistička prošlost Stare Gradiške, u: Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 2/3 (1976./1977.), 109–115, 109.

¹⁰ BEDENKO (bilj. 9.), 110.

¹¹ NIKOLA BILOGRIVIĆ, Sredovječni grad Vrbaška, u: Napredak, Hrvatski narodni kalendar X, Sarajevo, 1935., 179–194.

¹² EVLIJA ČELEBI, Putopis, Sarajevo, 1973., 218, 219.

¹³ JOSIP LOZUK, O kontinuitetu naseljavanja brodskog područja, u: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavanskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Brod, (ur.) Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod, 2000., 33–57.

¹⁴ STANKO ANDRIĆ, Oko pitanja najstarijega pisanog spomena Slavanskog Broda, u: *Historiae patriaeque cultor*, Zbornik u čast Mate Artukovića u prigodi njegova 65. rođendana, Slavonski Brod, 2019., 39–84, 46.

¹⁵ MARIJA KARBIĆ, Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije, u: *Povijesni prilozi* 31 (2006.), 71–85, 80.

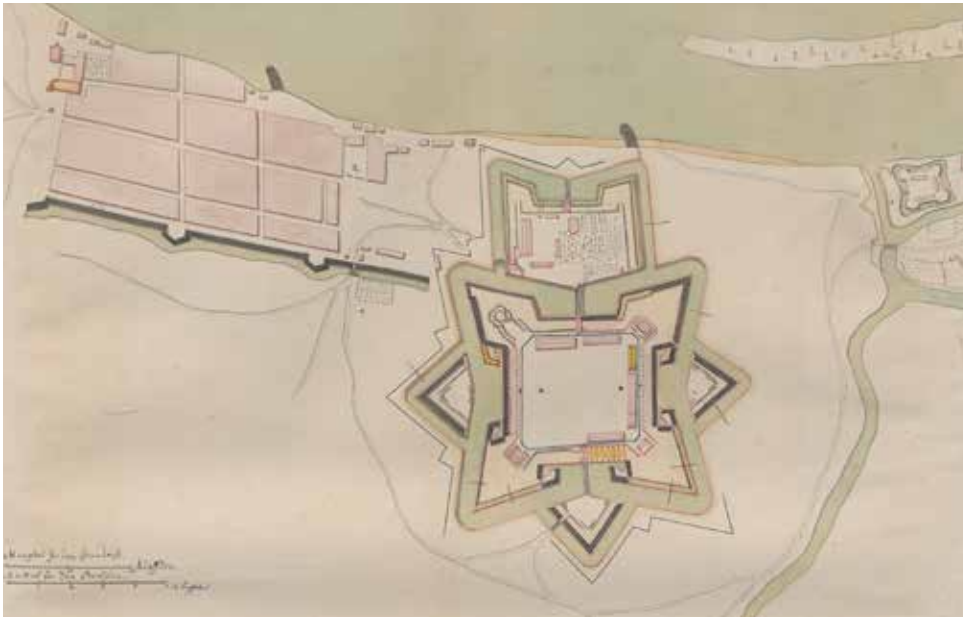
¹⁶ JOSIP LOZUK, Srednjovjekovne utvrde Broduskog Posavlja, Slavonski Brod, 2015., 28–31; JOSIP KLJAIĆ, Brodska utvrda „Vukovac“ 1688.–1722., u: *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 121–156.

blizina kuća, dovode u pitanje mogućnost obrane. Kako se čini, utvrda je u vrijeme nastanka planova izgubila obrambene funkcije, koje su preuzele gradske utvrde. Prostor između samostana i utvrde, naznačen kao trg, nastao je proširenjem ulice koja je pratila savski tok. Nepravilnosti u strukturi grada i slijepi prolazi/ulice podsjećaju na sličnu situaciju u Osijeku, tj. na strukturu osmanskoga grada.

Arheološki nalazi upućuju na postojanje rimskoga naselja Marsonije na mjestu današnjega grada Slavanskog Broda, podignutog na povišenoj riječnoj gredi.¹³ Razvoj grada određen je komunikacijskim smjerovima koji su se pružali prema Sirmiumu duž savskoga prometnog pravca, prema Mursi na sjeveru i južno u prekosavska područja. Čini se da Marsonia nije stekla status municipija, no naselje je bilo sjedište savske flote i važno vojno

uporište. Razvilo se na prostoru između ušća Glogovice i Mrsunje na zapadu, do franjevačkoga samostana na istoku, a erozijom Save uglavnom je uništeno. U srednjovjekovnom razdoblju spominje se naselje 1450. i utvrda Berislavića 1475. godine (vjerojatno je tada podignuta nova utvrda).¹⁴ Od 1522. godine Brod je sjedište Stjepana Berislavića. U njegovo se vrijeme gradi cesta prema Jajcu, stoga raste i važnost riječnog prijelaza.¹⁵ Pretpostavlja se da prvi planovi grada (1699.) prikazuju srednjovjekovno/renesansno izduženo, planirano, utvrđeno naselje s trojnim gradskim vratima: dvoja su u osi koja prati smjer Save, a treća su orijentirana prema sjeveru. Naselje je smješteno istočno i udaljeno je od utvrde. Pružalo se u dužini od tisuću metara, širine oko 250 metara.¹⁶ Utvrda je položena u zamočvarenom prostoru između tokova Mrsunje i Glogovi-

Slavonski Brod, plan iz oko 1725.,
Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart,
Zbirka Nicolai

ce. Prvotna utvrda sagrađena je 1463., a 1475. godine podignuta je zidana utvrda s okruglim kulama i opkopima. Turci Brod osvajaju 1536. godine. Prva sultanova džamija nije, kako je bilo uobičajeno, podignuta u utvrdi, nego se nalazila na mjestu srednjovjekovne crkve sv. Marka.¹⁷ Brod je stekao status kasabe, dok se u naselju spominju tri mahale, što bi u osnovi odgovaralo strukturi srednjovjekovnog naselja. Crkva sv. Marka (tj. džamija) nalazila se u jugozapadnom uglu gradskog prostora. U Brodu se tijekom 17. stoljeća (1623.) spominju franjevci, koji dolaze iz samostana u Velikoj. U razdoblju prije oslobođenja od Turaka, u istočnom dijelu Broda postojao je drveni samostan s crkvom. Takav položaj na rubu naselja mogao bi se objasniti postojanjem varoši, kršćanskoga dijela turske kasabe, koje su se uobičajeno nalazile na rubu osmanskih

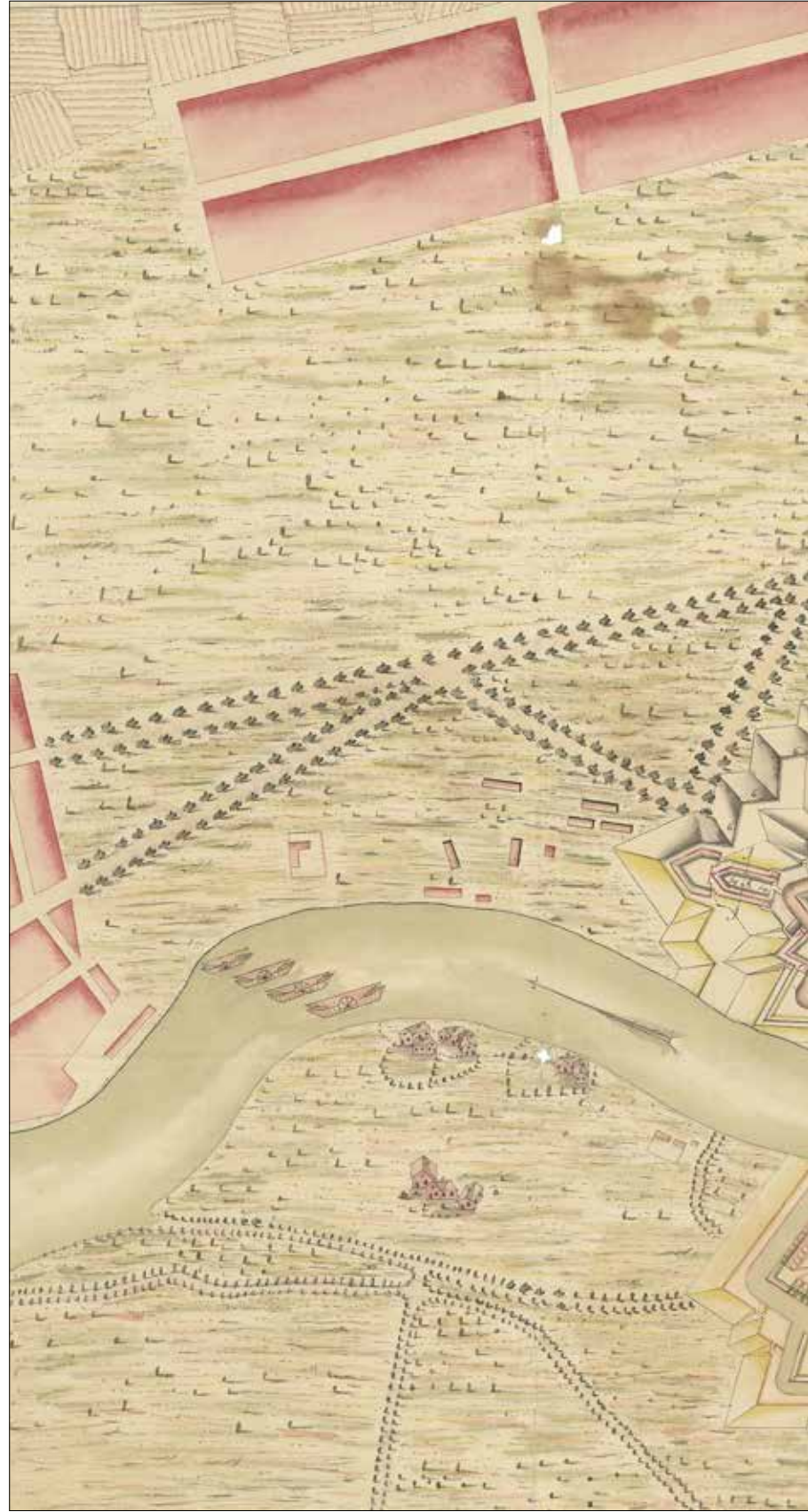
naselja.¹⁸ Na prostoru između srednjovjekovne tvrđave i naselja 1715. godine počela je gradnja nove tvrđave. Na planu iz 1715. prikazan je planiran, pravilan, pravokutan gradski trg, koji se pružao od sjevernih gradskih vrata do Save. Ostaje nejasno je li to ostatak starijega gradskog trga ili se radi o prostoru formiranom nakon oslobođenja, prije izgradnje cjelovitoga tvrđavskog kompleksa. Usporedbom s planskom dokumentacijom, spomenuti trg nalazio se u središtu utvrđenog naselja i ima značajke planiranja. Zapadni dio grada i trg prikazan 1715. preslojeni su izgradnjom *Hornwerka* i vanjskih fortifikacijskih elemenata tvrđave.

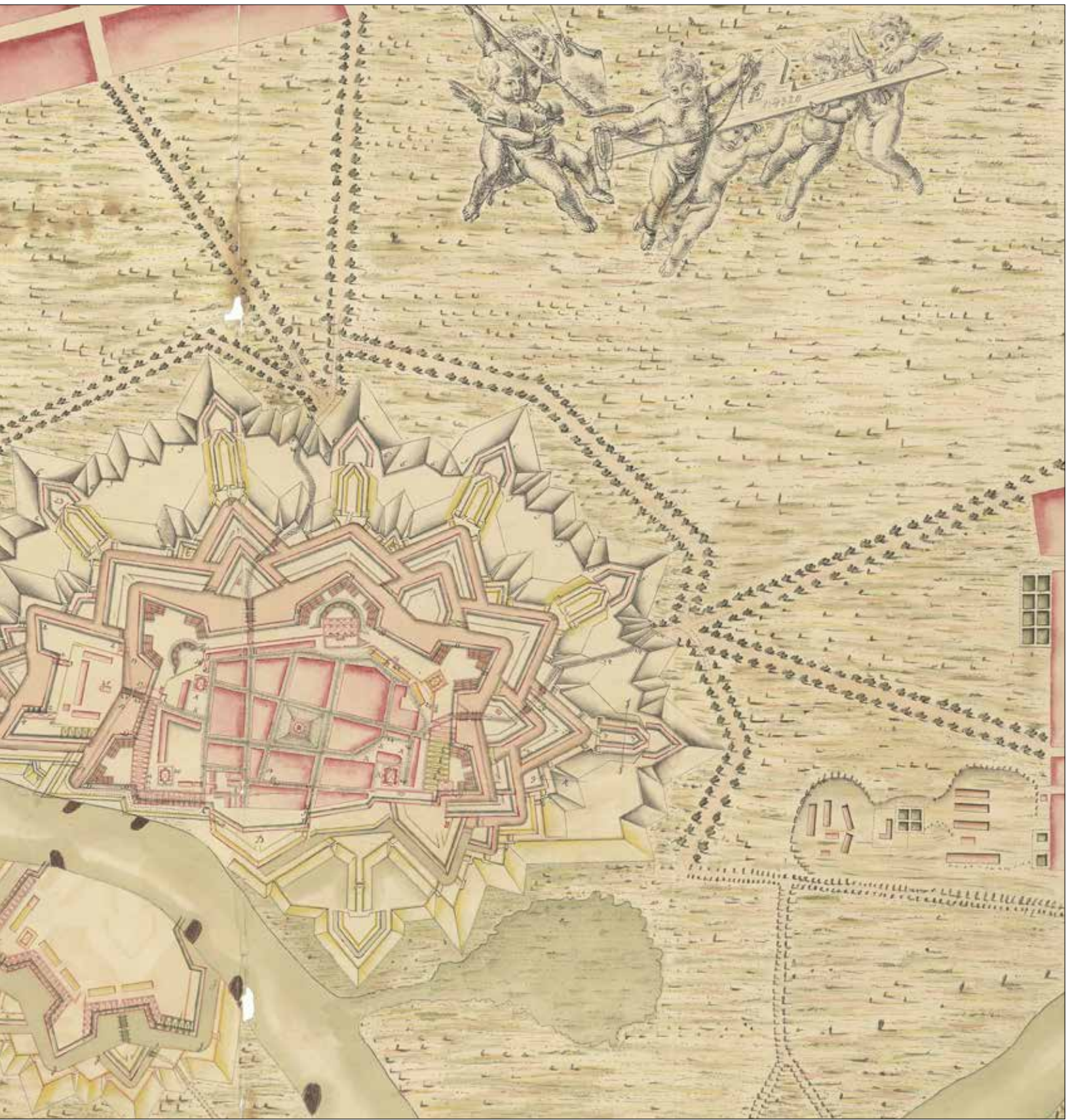
U doba rimske vladavine, na području Osijeka (danas Donji grad) u sklopu limesa nastao je grad Mursa. Mursa se razvila iz vojnog logora – *castra*, sjedišta legije, a pomicanjem limesa prevladale su civilne

¹⁷ NENAD MOAČANIN, Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavonskoga Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju turske vlasti, u: Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavenskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Brod, (ur.) Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod, 2000., 133–144.

¹⁸ PAŠKAL CVEKAN, Franjevci u Brodu, Slavonski Brod, 1984., 54–61.

Osijek, plan iz 1713., Österreichisches
Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

RATKO VUČIĆ • Urban Morphology of Osijek, Slavonski Brod, and Stara Gradiska Prior to Their Baroque Transformation

Stara Gradiška, pogled na vojarnu unutar tvrđave na Savi

RATKO VUČETIĆ • Morfološka obilježja gradova Osijeka, Slavonskog Broda i Stare Gradiške prije barokne transformacije

funkcije. Prva faza urbanizacije Panonije, koja je obuhvatila njezin središnji i istočni dio, završila je dodjeljivanjem kolonijalnog prava Mursi u 2. stoljeću.¹⁹ U razvoju grada zabilježeno je više razdoblja gradnje. Najviši stupanj urbanizacije dosegnut je između 2. i 4. stoljeća, kad je formiran i pravilan raster ulica, s javnim zgradama unutar pravokutnih gradskih zidina. Okosnicu grada činio je most, vjerojatno podignut u doba

cara Hadrijana. Grad je smješten na pretpovijesnom putu *Via militaris*, *Via diagonalis*, koji je povezivao Europu i Aziju, na križanju s njegovim zapadnim odvojkom, koji se pružao uz dravski prometni smjer. Avarskim provalama u 5. i 6. stoljeću, gradovi Panonije su napušteni ili srušeni. Ruševine grada bile su vidljive još u 18. stoljeću, korištene su kao građevni materijal, a preslojene su izgradnjom Donjega grada.

¹⁹ DANICA PINTEROVIĆ, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek, 1978. Usporediti također: EMILIO MARIN, Mursa. Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva, Mursa aeterna IV, HAZU, Osijek, 2018.

Arheološki nalazi potvrđuju postojanje naselja Slavena i Avara istočno i zapadno od Murse, no tijekom srednjeg vijeka Osijek je prvi put spomenut u ispravi kralja Emerika 1196. godine, kojom se cistercitema iz opatije Cikador potvrđuju prava ubiranja osječke brodarine i tržne placarine.²⁰ Samo naselje naziva se *forum Eszek et portus*, a prema korištenim terminima, Osijek je u 12. stoljeću bio mjesto trgovine – trg i riječni prijelaz, pa se može

pretpostaviti i struktura prostora s trgovom usmjerenim prema rijeci. Takvo određenje prostora uobičajeno je za sve gradove orijentirane prema rijeci. Cistercitska crkva posvećena Sv. Trojstvu (datirana u sredinu 12. stoljeća, građena i pregrađivana u više faza) sačuvana je u arheološkom sloju pod današnjom franjevačkom crkvom (prezentiran je romanički portal). Pretpostavlja se da se sjeverno od crkve nalazila utvrda, no iako je to najlogičniji položaj

²⁰ IVE MAŽURAN, Srednjovjekovni i turski Osijek, Osijek, 1994., 50.

za smještaj fortifikacije, prvi podaci o postojanju utvrde potječu iz 15. stoljeća. Nakon što je Osijek 1353. godine prešao u vlasništvo obitelji Koroga, usporedno s usponom te obitelji u 15. stoljeću dolazi do urbane ekspanzije. Osijek se tada naziva *oppidumom* i ima oko dvije tisuće stanovnika, a dolazi i do promjena u urbanoj strukturi. Grad je sada utvrđen, vjerojatno se gradi dvor Koroga i pregrađuje se župna crkva, a pretpostavlja se i posto-

janje druge srednjovjekovne crkve. Prema provedenoj analizi, prostorna struktura grada sastojala se od dvije paralelne ulice poprečno povezane drugim ulicama, što upućuje na elemente planiranja grada. Iako Osijek nije imao povlasticu slobodnoga kraljevskog grada, bez sumnje možemo govoriti o naselju u 15. stoljeću, koje je funkcionalno i oblikovno odgovaralo razvijenim gradskim naseljima na području Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva.

Padom Osijeka u osmanske ruke, 1526. godine, grad postaje važnim vojnim, a poslije i trgovačkim uporištem. Zadržavajući naslijeđenu urbanu strukturu, podijeljen je na varoš (prostor današnje Tvrđe) i palanku (predgrađe koje se pružalo polukružno, južno i jugozapadno pod Tvrdom). U Tvrđi se spominju četiri mahale, a u palanci tri. Župna crkva pretvorena je u džamiju, dok je druga džamija sagrađena u zapadnom dijelu grada.²¹ Iz palanke se dolazilo na Sulejmanov most (podignut 1526. godine, poslije pregrađivan). Palanka je bila trgovačko središte grada i u njoj se nalazilo šest hanova, karavansaraj, hamam, česme, medresa, velik broj dućana i obrtničkih radionica, a izvan palanke nalazio se bazar.

Nakon oslobođenja od osmanske vlasti 1687. godine, na mjestu Sulejmanove džamije podignuta je franjevačka crkva sa samostanom, dok je uz nekadašnju Kasim-pašinu džamiju sagrađena isusovačka crkva sv. Mihovila sa samostanom, koja je preuzela funkciju župne crkve.

U razdoblju prije barokne transformacije u gradove tvrđave, za navedena naselja može se izdvojiti nekoliko zajedničkih karakteristika. Sva naselja nalaze se na riječnim prijelazima unutar rimskoga komunikacijskog sustava, stoga na tim položajima nastaju i rimska naselja. U srednjem vijeku ti su prostori naseljavani, no nisu se razvili veći gradovi, pri čemu se izrazitiji urbanitet može prepoznati u primjeru Osijeka, koji je i u antičkom razdoblju bio najrazvijenije urbano središte. Za osmanske vladavine, u 16. stoljeću prevladavaju vojne funkcije, a od 17. stoljeća razvijaju se civilne funkcije: upravne, trgovačke i proizvodne. Formiranjem gradova tvrđava nakon oslobođenja, Osijek je zadržao centralitet stečen u prethodnim razdobljima i postao je vojno i civilno središte Slavonije. Razvoj Slavonskog Broda bio je vezan uz baroknu tvrđavu i vojne funkcije, dok je Stara Gradiška imala drugačiju sudbinu: postupno je prevladavala vojna funkcija, što je rezultiralo gubitkom njezina gradskoga značaja, koji je preuzela Nova Gradiška.

²¹ O Osijeku u razdoblju osmanske vladavine vidjeti: NENAD MOAČANIN, *Osijek u turskim izvorima*, u: *Povijesni prilozi*, 16 (1997.), 33–56; NENAD MOAČANIN, *Osmanski Osijek: novi pristup*, u: *Rad HAZU*, 525 (2016.), 83–106.

Prostorni razvoj Petrinje, Hrvatske Kostajnice i Gline u 18. stoljeću

The spatial development of Petrinja, Hrvatska Kostajnica and Gline in the 18th century

Iva Vidović

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

Članak donosi pregled prostorne transformacije i reurbanizacije Banovine tijekom 18. stoljeća, nakon dugog razdoblja pustošenja i devastacije zbog osmanskih osvajanja. Novoosnovana naselja, Petrinja i Gline te Hrvatska Kostajnica, naselje srednjovjekovnog porijekla, tada se razvijaju u upravna, gospodarska i društvena središta šireg područja. Progresivne procese pratilo je prostorno širenje i graditeljska aktivnost, na čijim se obilježjima temelje kulturno-povijesne jezgre današnjih gradova. Razvoj Petrinje, Gline i Hrvatske Kostajnice tijekom 18. stoljeća može se sagledati u dva osnovna razdoblja: prvu polovicu stoljeća, kad se u neposrednoj blizini utvrda grade prve stambene građevine te formiraju osnovni prostorni odnosi naselja, te drugu polovicu stoljeća, obilježenu intenzivnim prostornim širenjem i graditeljskom aktivnošću.

Ključne riječi

Hrvatska Kostajnica, Petrinja, Gline, 18. stoljeće, prostorni razvoj

Abstract

The article provides an overview of the spatial transformation and reurbanisation of Banovina during the 18th century after a long period of destruction and devastation due to Ottoman conquests. The newly-founded settlements of Petrinja and Gline, and Hrvatska Kostajnica as a settlement of medieval origin, at that time developed into the administrative, economic and social centres of the wider area. Progress was accompanied by spatial expansion and construction activities on whose characteristics the cultural and historical cores of today's towns are based. The development of Petrinja, Gline and Hrvatska Kostajnica in the 18th century can be viewed through two essential periods: the first half of the century, when the first residential buildings were built in the immediate vicinity of the forts and the basic spatial relations of the settlements were formed, and the second half of the century marked by intense spatial expansion and construction activities.

Keywords

Hrvatska Kostajnica, Petrinja, Gline, 18th century, spatial development

Tekst donosi pregled prostorne transformacije i reurbanizacije Banovine tijekom 18. stoljeća, nakon dugog razdoblja pustošenja i devastacije zbog osmanskih osvajanja. Novoosnovana naselja, Petrinja i Glina te Hrvatska Kostajnica, naselje srednjovjekovnog porijekla, tada se razvijaju u upravna, gospodarska i društvena središta šireg područja. Progressivne procese pratilo je prostorno širenje i graditeljska aktivnost, na čijim se obilježjima temelje kulturno-povijesne jezgre današnjih gradova. Razvoj Petrinje, Gline i Hrvatske Kostajnice tijekom 18. stoljeća može se sagledati u dva osnovna razdoblja: prvu polovicu stoljeća, kad se u neposrednoj blizini utvrda grade prve stambene građevine te formiraju osnovni prostorni odnosi naselja, te drugu polovicu stoljeća, obilježenu intenzivnim prostornim širenjem i graditeljskom aktivnošću.

¹ Požarevačkim mirom završava Mletačko-turski (1714.–1718.) i Austro-turski rat (1716.–1718.). Habsburškoj Monarhiji tada pripada zapadna Vlaška, Banat, sjeverna Srbija, Srijem, Pounje s Dubicom, Kostajnicom i Bosanskim Novim. Godine 1737. Habsburgovci ulaze u Rusko-turski rat (1735.–1739.) te sklapanjem Beogradskog mira gube sjeverne dijelove Bosne i Srbije stečene Požarevačkim mirom. Granice se ponovno uređuju tokovima rijeka Dunava i Save te donjim tokom Une. Posljednji Austro-turski rat (1788.–1791.) obilježen je neznatnim promjenama na granici.

² Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu (dalje: NSK), Digitalne zbirke, S-JZ-XVII-14

³ Više o tome u: ANDREJ ŽMEGAČ, *Bastioni kontinentalne Hrvatske: prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća*, Zagreb, 2000.

⁴ Srednjovjekovna Petrinja nalazila se u neposrednoj blizini današnjega sela Jabukovac, oko 15 kilometara južno od grada. Prvi se put spominje u Kolomanovoj povelji iz 1240. godine. Vjerojatno je razorena sredinom 16. stoljeća kako ne bi pripala Osmanlijama. IVICA GOLEC, *Povijest grada Petrinje (1240.–1592.–2014.)*, Petrinja, 2014., 20; NENAD LIPOVAC, *Prostorno-povijesni razvoj grada očitan sa starih grafika, planova i karata*, Zagreb, 2010., 11–12.

⁵ NSK, Digitalne zbirke, GZGAN top 260

⁶ Osim Cesarea de Porta utvrdu su obnavljali i dograđivali tadašnji vrtni graditelji, kao što su Otaviano Zanolli i Martin Stier. MILAN KRUIHEK – ZORISLAV HORVAT, *Utvrde Banske krajine od Karlovca do Siska*, u: *Zbornik radova Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*, Zagreb, 1986., 177.

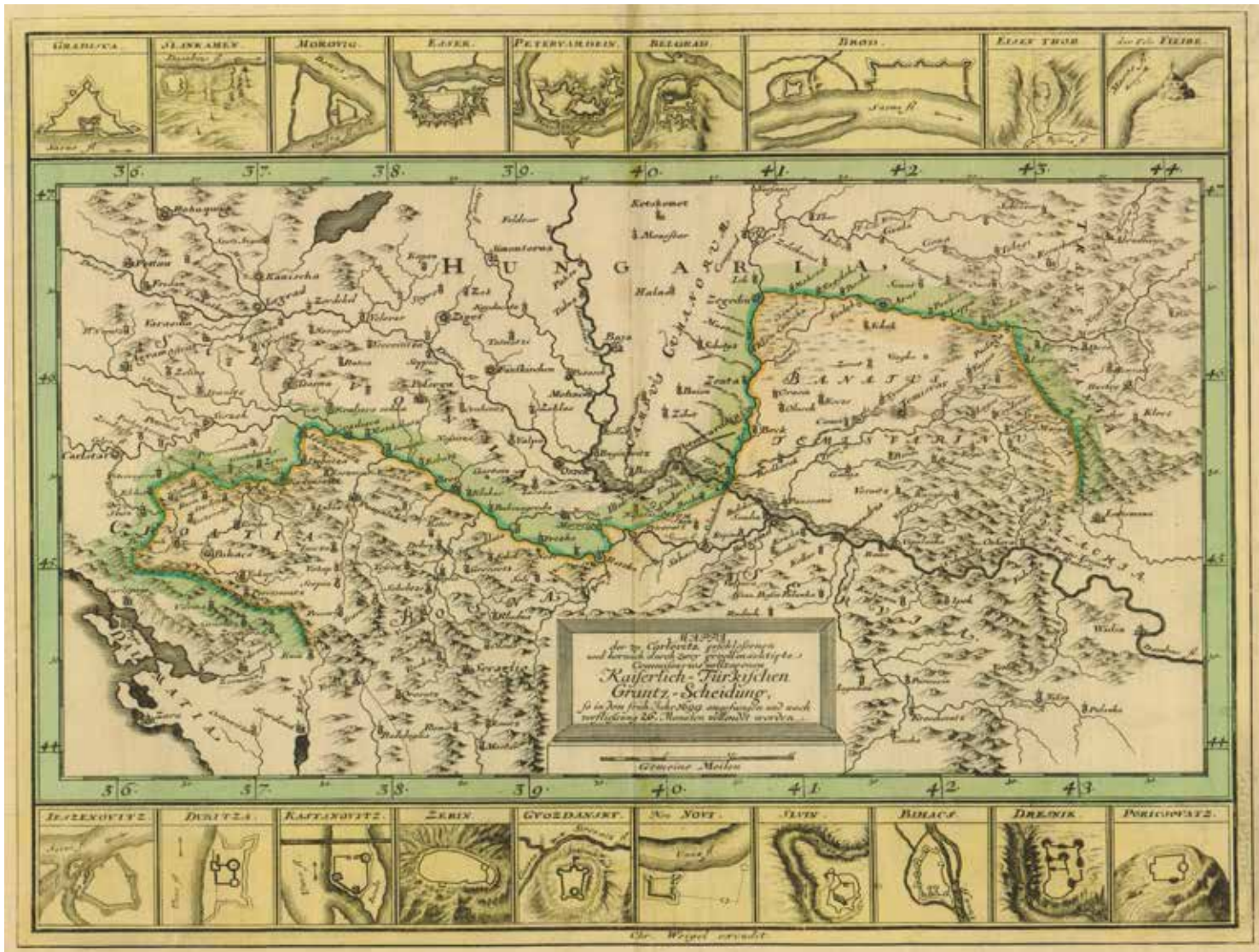
⁷ LIPOVAC (bilj. 3), 13.

tvrdave Novi Karlovac (1730.).³ S druge strane, utvrde Banske krajine, podignute na prethodno slabije izgrađenom području, odlikovale su se manjim dimenzijama, skromnijom obrambenom snagom i graditeljskom vrijednošću. Unatoč tome, njihova uloga ishodišta naselja, na čijim obilježjima počivaju povijesne matrice današnjih gradova, bila je iznimno važna. Smještene na prirodno zaštićenim položajima uz riječne i kopnene komunikacije, utvrde su činile prostorne jezgre naselja te su uz prirodna obilježja određivale oblik i smjer njihova širenja.

Ishodišnu točku petrinjskog naselja,⁴ koje se počinje formirati potkraj 17. stoljeća, činila je utvrda podignuta 1592. godine na dotad neizgrađenom području u blizini ušća Petrinjčice u Kupu.⁵ Gradnju je inicirao osmanski vojskovođa Hasan-paša Predojević, s ciljem stvaranja baze za napredovanje prema području Siska, Turopolja i Zagreba. No već nakon tri godine od izgradnje, utvrdu je trajno zauzela hrvatska vojska te se tijekom cijelog 17. stoljeća koristila njome za ofenzivne vojne operacije. Do 18. stoljeća utvrda je u više navrata razarana i obnavljana, a 1603. godine izvorno zdanje jednostavnoga kvadratnog tlocrta s ugaonim kulama zamjenjuje projekt talijanskoga inženjera Cesarea de Porta. I taj je projekt kvadratnog tlocrta, no većih dimenzija i s pet zemljanih bastiona.⁶ Prve stambene jedinice podignute u neposrednoj blizini utvrde, jednostavne brvnare za smještaj vojnog osoblja, izgrađene su već sredinom 17. stoljeća,⁷ dok će razvoj civilnoga naselja biti omogućen premještanjem granične linije na jug, s rijeke Kupe na rijeku

Granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva nakon mira u Srijemskim Karlovcima, 1699. (Christoph Weigel, oko 1701.), Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

IVA VIDOVIĆ • The spatial development of Petrinja, Hrvatska Kostajnica and Glina in the 18th century

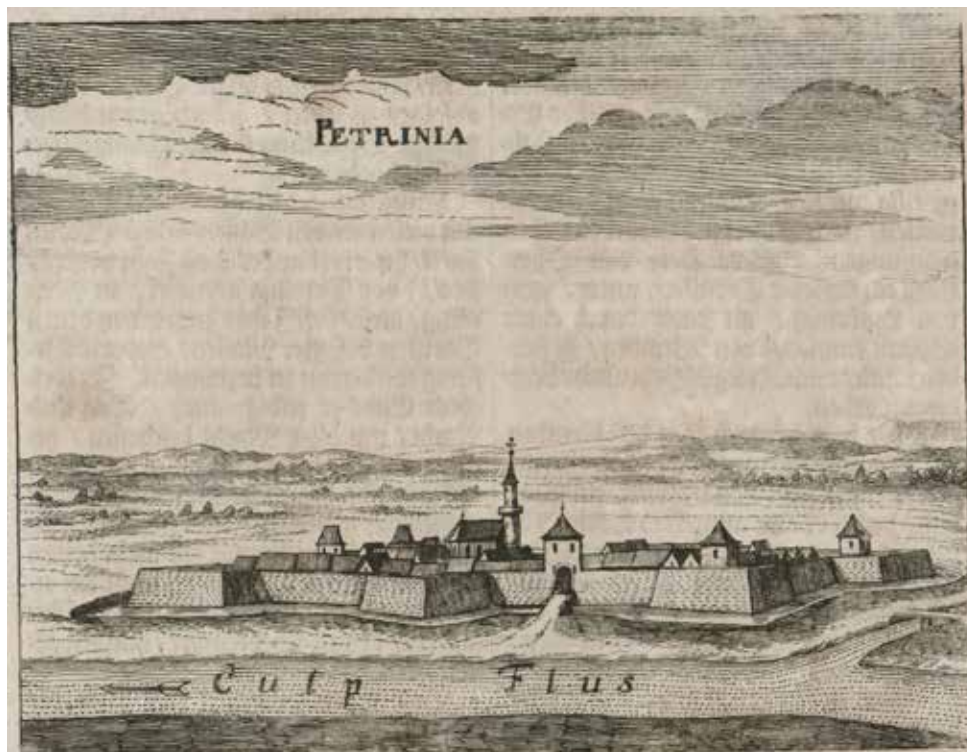

Unu, mirovnim sporazumom u Srijemskim Karlovcima (1699.), kad je petrinjska okolica s utvrdom ostala u pozadini vojnih zbivanja. Tada se formiraju dva dijela naselja – na sjeveru uz rijeku Kupu razvija se naselje zgusnutog tipa, nazvano Kaverlin, a na jugu naselje izduženog

tipa, nazvano Majdanci.⁸ Majdanci su oblikovali jednu od najstarijih i najgušće naseljenih ulica današnjega grada, Ulicu Stjepana Radića. Građanske kuće, drvene prizemnice izduženoga pravokutnog tlocrta, većinom su bile zabatno orijentirane uz putove koji su ujedno i komuni-

⁸ LIPOVAC (bilj. 3), 12–13.

Petrinja, utvrda krajem 17. stoljeća (Janez Vajkard Valvasor, 1689.), Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

⁹ IVICA GOLEC, Stanovništvo vojnog komuniteta Petrinje i njegova socijalno-vjerska struktura (1777.–1871.), u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 34–35–36 (2004.), 49.

¹⁰ JOSIP BUTORAC, *Iz povijesti župa sisačkog kraja*, Sisak, 1968., 22.

¹¹ U povijesnim izvorima toponim se prvi put javlja 1240. godine, u spisu vezanom uz kupoprodaju zemljišta čiju je granicu činila cesta koja je vodila od Kostajnice do Dubice. TADIJA SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 18, 1904.–1990., dok. 111, 121.

¹² O prostornom razvoju srednjovjekovne Kostajnice vidjeti: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovne Kostajnice, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 25 (2007.), 1–23; MIRELA SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova: Hrvatska Kostajnica*, sv. IV., Zagreb – Sisak, 2007.

¹³ Kaštel se prvi put spominje u izvorima tek 1420., no vjerojatno je građen tijekom druge polovice 14. stoljeća. MILAN KRUIHEK, *Kostajnica i kostajničko Pounje*, u: *Hrvatska Kostajnica i Zrin*, Zagreb, 1992., 6.

kacijski pravci prema Sisku (sjever, istok) i prema Kostajnici (jug). Prilikom prvog popisa vojnika u petrinjskoj utvrdi, koji je provela uprava Varaždinskog generalata, godine 1718. u naselju je zabilježeno 150 kuća članova vojne posade i njihovih obitelji, doseljenih iz Posavlja, Turopolja i sjeverozapadne Bosne.⁹ Broj stanovnika, posebno civilnog, kontinuirano se povećavao, što potvrđuje podatak da je 1752. godine u naselju postojalo 516 stambenih jedinica.¹⁰ Potkraj sredine 18. stoljeća Petrinja je bila vojno-civilno naselje seoskog karaktera, formirano oko utvrde u kojoj su smještene sve važnije vojno-upravne građevine te drvena crkva sv. Lovre iz 1603. godine. Znatnije promjene u prostornoj

strukturi naselja nastale su u drugoj polovici 18. stoljeća, kad Petrinja, u skladu sa svojim novim administrativnim i gospodarskim funkcijama, postaje urbano središte Banske krajine.

Za razliku od Petrinje, grada relativno mladog postanka, kontinuitet naseljavanja na području Kostajnice može se pratiti još od sredine 13. stoljeća, kad se toponim Kostajnica (*Koztainicha*) prvi put javlja u povijesnim izvorima.¹¹ Srednjovjekovno naselje, smješteno između rijeke Une na jugu i brda Djed na sjeveru, rasprostiralo se između tri građevinska akcenta.¹² Dominantnu točku činio je kaštel sagrađen u drugoj polovici 14. stoljeća na riječnom otoku,¹³ zapadni rub naselja određivala je

Kostajnica, veduta naselja pod osmanskom vlašću (Georg Hoefnagel, 1617.), Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

IVA VIDOVIĆ • The spatial development of Petrinja, Hrvatska Kostajnica and Glina in the 18th century

župna crkva sv. Mihovila, o kojoj postoji zapis u prvom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine,¹⁴ a istočni rub zatvarao je franjevački samostan s kraja 13. stoljeća, sagrađen na mjestu današnjega groblja sv. Ane. Smještena na jednom od glavnih koridora između sjeverozapadne Hrvatske i Bosne te na važnom geostra-

teškom položaju na rijeci Uni, Kostajnica je tijekom srednjeg vijeka razvila snažne obrambene, gospodarske i administrativne funkcije te je zasigurno imala neke karakteristike gradskog naselja, kao središte posjeda i važno trgovište širega prostora donjeg Pounja.¹⁵ Prosperitetan razvoj Kostajnice naglo je zaustavljen 1556. go-

¹⁴ JOSIP BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, u: *Starine*, 59 (1984.), 45.

¹⁵ SLUKAN ALTIĆ (bilj. 10), 37–42.

dine kad kaštel zauzimaju Osmanlije.¹⁶ Sve do oslobođenja 1688. godine, neće biti znatnijeg demografskog i prostornog razvoja, a naselje će primarno opstajati kao važno vojno uporište i sjedište kadiluka, sudbeno-upravnoga područja Osman-skog Carstva.¹⁷

Oslobođenjem potkraj 17. i stabilizacijom prilika početkom 18. stoljeća otvorila se mogućnost za demografsku i graditeljsku obnovu Kostajnice; tada se formira novo gradsko naselje preko puta utvrde na adi, na dobro branjenom prostoru između brda Djed i rijeke, a uzvodno od srednjovjekovnog predgrađa i franjevačkog samostana (potpuno razorenih u osmanskim osvajanjima). Središnji položaj novoga naselja zauzima je trg (danas Trg Nikole Šubića Zrinskog) čiji je sjeverni rub zatvarao novoizgrađeni kompleks franjevačkog samostana s prvotno drvenom (1690.), a zatim i zidanom crkvom sv. Antuna Padovanskog (1748.).¹⁸ Južni rub trga vodio je na drveni most koji je bio jedina veza s otokom, odnosno desnom obalom Une. Taj najstariji dio grada i danas se naziva Mađari, a naziv potječe od njegovih prvih stanovnika, katoličkih doseljenika iz Bosne. Naselje će se dalje skromno širiti prema istoku te intenzivnije prema zapadu, gdje će se oblikovati dva predgrađa: Majdanci, nazvano prema doseljenicima iz Majdana pokraj Gvozdanskog, te Novljani, nazvano prema doseljenicima iz Bosanskog Novog.¹⁹ Znatno brojnija i gušća izgradnja prema zapadu može se objasniti vrlo dobrim, prirodno zaštićenim položajem Majdanaca, na najužem prostoru između brda i rijeke, dok je dodatno, nešto kasnije širenje uz jugo-

zapadne obronke brda potaknula izgradnja crkve sv. Nikole (1705.–1709., zidana 1727.), koja 1714. godine od franjevačke preuzima ulogu župne crkve.²⁰ U drugoj polovici 18. stoljeća taj će dio postati sekundarno gradsko središte. Mnogo stambenih objekata još iz osmanskog razdoblja, opasnih bedemima, bilo je smješteno na riječnom otoku, istočno od utvrde. Većina kuća u cijeloj Kostajnici, na adi i lijevoj obali Une, bile su prizemnice zabatno orijentirane prema ulici. Istočno od gradske jezgre bile su nepravilno raštrkane oko srednjovjekovnih prometnica, dok su na svim ostalim mjestima gusto ispunjavale ulične nizove. Zbog funkcionalne stare utvrde i zbijene gradske jezgre, zgrade upravno-vojne funkcije bile su koncentrirane na otoku. Već sredinom 18. stoljeća urbana jezgra Kostajnice funkcionalno i fizionomijski jasno je definirana, kao što je određen i dominantni smjer rasprostiranja grada. Intenzivan prostorni i graditeljski razvoj temeljio se na snažnim vojnim i trgovačkim funkcijama, proizišlima iz njezina geostrateškog položaja, glavnog pokretača razvoja još od srednjeg vijeka.

Veliki napori za povećanje obrambene sposobnosti Banske krajine bit će uloženi tridesetih godina 18. stoljeća, kad se u iščekivanju novoga habsburško-osman-skog rata učvršćuje granična linija i njezin pozadinski pojas. Uz brojne obnove i prigradnje stare utvrde, koja građevinskim stanjem ipak nije uspjela zadovoljiti uvjete novoga načina ratovanja, u Kostajnici se gradski obrambeni sustav nastojao učvrstiti i novom, bastionskom utvrdom. Projekt je izradio francuski graditelj Felix

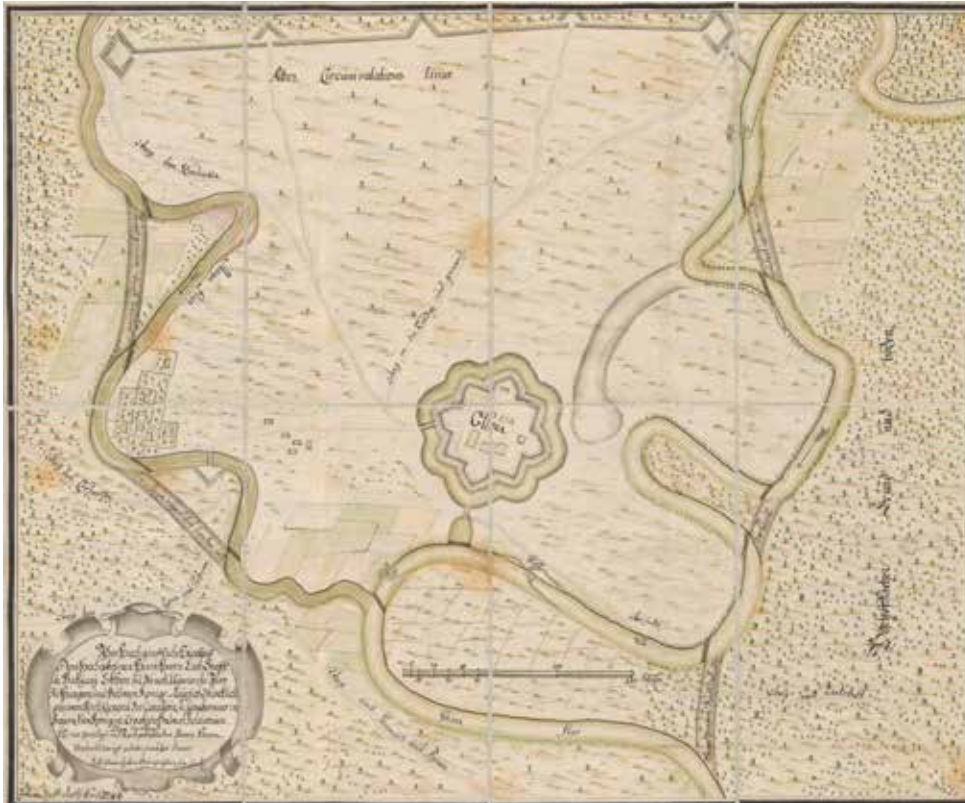
¹⁶ Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb (dalje: NSK), Zbirka zemljovida i atlasa, ZN-V-XVII-HOF-1617b.

¹⁷ NSK, Digitalna zbirka, ZN-V-XVII-HOF-1617b

¹⁸ PAŠKAL CVEKAN, *Kostajnica i franjevci*, Kostajnica, 1982., 74.

¹⁹ SLUKAN ALTIĆ (bilj. 10), 69.

²⁰ Isto, 73.

du Portal de Monteau 1736. godine, koji u to vrijeme obavlja neke radove na staroj kostajničkoj utvrdi i nadgleda podizanje glinske utvrde. Utvrda na Djedu imala je polubastione na uglovima te trokutastim istacima na čeonim stranama bedema. Jedna je od rijetkih visinskih bastionskih utvrda kontinentalne Hrvatske.²¹ Gradnja je trajala desetljećima, ali utvrda nikad nije dovršena. Razlog tomu vjerojatno je nedostatak financijskih sredstava i manjak radne snage, kao i slabljenje vojnih i jačanje trgovačkih funkcija grada nakon sredine stoljeća.²²

Nova du Portalova utvrda u Kostajnici nije znatnije utjecala na prostorni razvoj

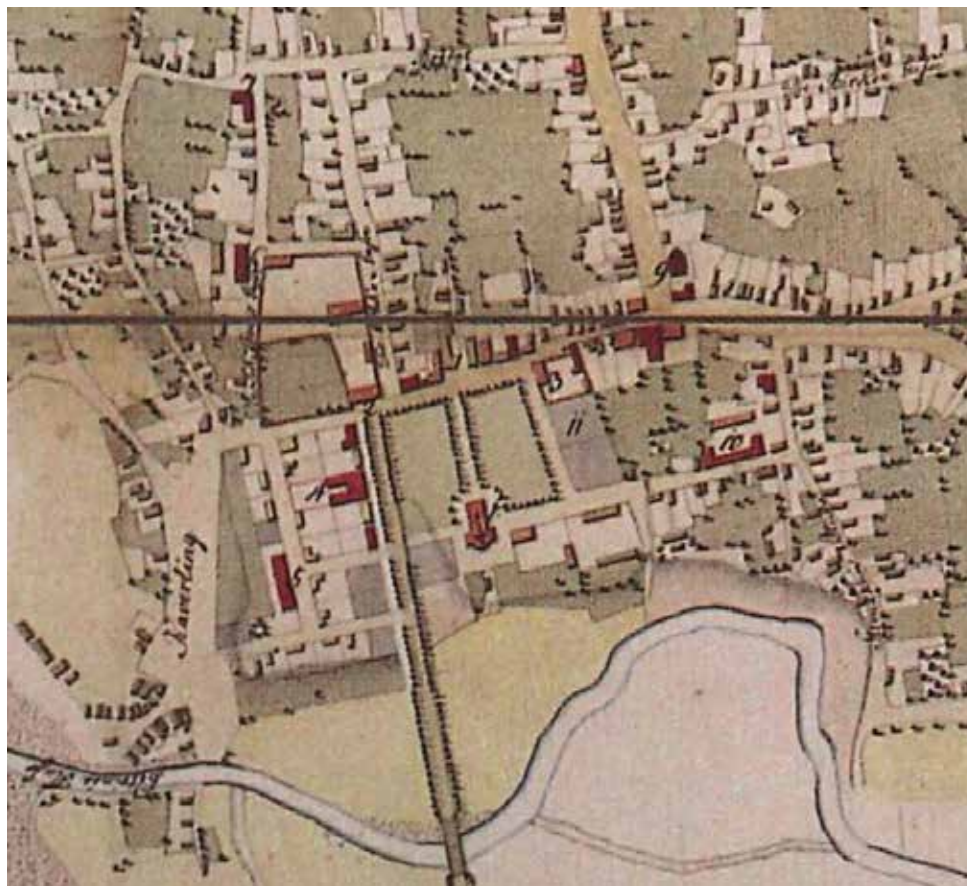
i strukturu naselja, dok je glinska imala ključnu ulogu u nastanku današnjega grada. Naime, odabravši ušće Maje u Glinu kao područje za gradnju nove krajiške utvrde, u ljeto 1735. godine du Portal je odredio položaj, smjer širenja i oblik civilnoga naselja. Utvrda je izgrađena na prostoru na kojemu nije postojalo starije naselje, u blizini komunikacijskih putova koji su zapadno vodili prema Topuskom i Karlovcu, južno prema Dvoru i Kostajnici, a istočno prema Petrinji i Sisku. Glavni na radova izvodila se od 1735. do 1736. godine,²³ što nije neobično s obzirom na to da je bila zemljana i malih dimenzija. Nalazila se na močvarnoj ravnici s tri

²¹ ŽMEGAČ (bilj. 2), 61.

²² SLUKAN ALTIĆ (bilj. 10), 80–82.

²³ MILAN KRUEK, *Stari glinski gradovi i utvrde*, Zagreb, 1987., 22–25.

Petrinja, plan iz 1783., detalj s užom jezgrom,
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

strane okruženoj vodom, dok je četvrtu, južnu stranu zatvarao bedem s redutama podignut na najužem razmaku između meandara dviju rijeka.²⁴ Kao i u Kostajnici, tlocrtnim rješenjem glinske utvrde du Portal izražava svoje neuobičajene ideje, projektirajući utvrdu čiji osnovni obrisi čini pravokutnik s bastionima na uglovi-ma stranica, a ne na njihovim središtima, što je vrlo atipično rješenje u odnosu na općenite zakonitosti bastionskoga graditeljstva.²⁵ Jedina izgradnja izvan utvrde, a unutar navedenoga zaštićenog prostora, odnosila se na objekte smještene u dvije

skupine uz tok rijeke Maje, koji vjerojatno potječu iz četrdesetih godina 18. stoljeća. Objekti su bili jednostavnih pravokutnih tlocrta na nepravilnim parcelama s dvorištima i vrtovima, što upućuje na to da su služili za stanovanje. Struktura koja bi se mogla definirati kao gradsko naselje oblikovat će se tek u drugoj polovici stoljeća, kad Gline, uz Petrinju i Kostajnicu, postaje urbano središte Banske krajine.

Kako je već spomenuto, druga polovica 18. stoljeća u Banskoj krajini bit će obilježena zamahom u graditeljskoj aktivnosti i u prostornom razvoju naselja. Taj

²⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Beč (dalje: ÖNB), FKB HH.114.1 KAR MAG.

²⁵ Vidjeti: ŽMEGAČ (bilj. 2), 62–63.

zamah potaknut će povoljnija vojno-politička situacija s Osmanskim Carstvom, kao i administrativni preustroj Vojne krajine, kojim se nastojalo, osim obrambenih, ojačati i gospodarske funkcije naselja i gradova. Sredinom stoljeća, pri organizacijskom ujednačavanju s ostalim dijelovima Vojne krajine, Banska krajina dijeli se na dvije graničarske pukovnije: Prvu bansku pukovniju sa sjedištem u Kostajnici (šezdesetih godina tu ulogu preuzima Petrinja)²⁶ i Drugu bansku pukovniju sa sjedištem u Glini. U to vrijeme u naselje i gradove krajine, uz stalnu vojsku i njihove obitelji, doseljavalo se sve više civilnoga stanovništva koje se bavio obrtom. Kako bi se njihova djelatnost organizirala i unaprijedila, hrvatsko-ugarska kraljica i rimsko-njemačka carica Marija Terezija diljem krajine dodjeljuje opće cehovske povlastice. Nakon Karlovačkoga, Slavenskoga i Varaždinskoga generalata, cehovske povlastice 1773. godine dobiva i Banska krajina pa sjedište glavnoga velikog ceha postaje Petrinja, dok su se u Kostajnici, Vojnom Sisku, Glini i Dubici nalazila filijalna cehovska odjeljenja. Veća naselja proglašavaju se vojnim komunitetima, odnosno slobodnim krajiškim gradovima, čija su specifična organizacija i građanske povlastice omogućavale intenzivniji razvoj obrta i trgovine.²⁷ Kostajnica i Petrinja status vojnoga komuniteta dobivaju 1777. godine, dok Glina ostaje samo trgovište.

U drugoj polovici 18. stoljeća Petrinja će se razviti u gospodarsko, prosvjetno i kulturno središte Banske krajine te će se u skladu s tom pozicijom grad znatno prostorno i graditeljski razvijati. Unutar

postojeće strukture ulica, južno od utvrde formira se planirani prostrani pravokutni trg, koji će postati središnji prostorni element grada.²⁸ Uza zapadni rub u središnjoj osi trga sagrađena je nova, zidana crkva sv. Lovre (1780.) sa župnim dvorom, dok se uz preostala tri ruba grade reprezentativne građevine upravno-vojne (zgrada glavne straže, magistrata, natporučnikov stan), javne (ljekarna) i stambene namjene.²⁹ Uz sjeverni rub trga probijena je nova ulica (danas Ulica Matije Gupca) koja će poslužiti kao ulaz u grad, na prometnom pravcu prema Glini i Karlovcu. Do kraja 19. stoljeća trg su okruživale većinom zidane prizemnice ili jednokatnice, reprezentativno oblikovanih pročelja kasnobaroknih obilježja. Uglavnom su bile pravokutnih tlocrta, a nešto rjeđe L-tlocrta, dužom stranom položene uz uličnu liniju. Izvan središta grada, duž prometnica formiranih početkom 18. stoljeća, bile su raspoređene drvene građanske kuće malih dimenzija, zabatno orijentirane prema ulici. Ostatak prostranih parcela zauzimalo je dvorište i drvene gospodarske zgrade. Zbog izmijenjenih vojno-političkih uvjeta, kao i premještanja vojno-upravnih i sakralnih zgrada na novu lokaciju, utvrda gubi svoju funkciju te se razgrađuje u novoj strukturi grada. Kao što je vidljivo, Petrinja je preuzela neke elemente tipične fizionomijske i funkcionalne strukture vojnokrajiškoga grada 18. stoljeća, kao što su centralni pravokutni trg omeđen katoličkom crkvom te reprezentativnim zgradama upravne, javne i stambene namjene.³⁰

Razvojni procvat Gline počinje nakon sredine 18. stoljeća, kad se uz vojno

²⁶ Do 1753. godine Petrinja je dio Varaždinskoga generalata. Tada se pripaja Banskoj krajini i postaje njezino administrativno središte.

²⁷ Stanovništvo vojnog komuniteta dijelilo se na krajišnike i slobodno građanstvo koje nije moralo služiti vojni rok ni izvršavati rabotu; svake tri godine sami su birali gradsku upravu, odnosno članove magistrata. ALEXANDER BUCZYNSKI, Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850., u: *Arhivski vjesnik*, 36 (1991.), 188.

²⁸ O nastanku i povijesnom razvoju gradskoga trga vidjeti: EVA MATIJAŠEVIĆ – IGOR CINDRIĆ, Strossmayerovo šetaliste u Petrinji – perivoj na glavnom gradskom trgu, u: *Prostor*, 13 (2005.), 143–157.

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Beč (dalje: OeStA/KA), G I h 503

³⁰ OeStA/KA, G I h 503.

stanovništvo počinje doseljavati i sve više obrtnika i trgovaca, koji će formirati naselje između utvrde, bedema i rijeka, na vrlo dobro branjenom prostoru.³¹ Naselje se sastojalo od pet kraćih komunikacija u smjeru sjever – jug i četiri duže komunikacije u smjeru istok – zapad, raspoređene u pravilnom ortogonalnom rasteru. Unutar blokova različitih veličina bile su smještene kuće jednostavnih pravokutnih tlocrta, većinom zabatno orijentirane na ulicu. Zgrade glavnoga stožera i ureda pukovnije, kapelnikov i zapovjednikov stan smješteni su unutar zidina utvrde. Drugi dio naselja, nešto starijega postanka, nalazio se istočno od utvrde na lijevoj obali Maje, formiran oko prometnica. Kapela sv. Ivana Nepomuka (1769.),³² sagrađena jugozapadno od utvrde, na spoju starijega dijela naselja s novijim, te oba naselja s utvrdom. Nakon drugoga doseljeničkog vala, osamdesetih godina 18. stoljeća,

Glina se ponovno proširuje. Prema sačuvanom planu širenja iz 1780. godine, predviđalo se formiranje novoga središta naselja, s trgom okruženim reprezentativnih javnim zgradama. Ideja nikad nije realizirana, a novi objekti interpolirani su u postojeći raster naselja te u manjem broju duž prometnica izvan bedema. Tipičnoj fizionomijskoj strukturi vojnokrajškoga grada, Glina će se približiti tek početkom 19. stoljeća, kad se u vrijeme francuske uprave napokon formirao središnji trg na praznom prostoru između utvrde i naselja, s novom zidanom crkvom sv. Ivana Nepomuka (1824.) uza zapadni rub. Tim zahvatom, kao i razgradnjom dijela zemljanog bedema utvrde i njezinim otvaranjem prema okolnom prostoru, počinje proces vizualnog i funkcionalnog spajanja svih oblikovnih cjelina u jedinstvenu urbanu strukturu.

³¹ OeStA/KA, z.B B „IXa 242“.

³² ĐURĐICA CVITANOVIĆ, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja. Corički i gorsko-dubički arhiđakonati*, Zagreb, 1985., 276.

Kostajnica na karti Banske krajine, 1773.–1775., Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

Za razliku od Petrinje i Gline, Kostajnica nije oblikovana po uzoru na ustaljena obilježja vojnih gradova 18. stoljeća, jer je zbog specifične konfiguracije terena njezina struktura izrazito longitudinalna.³³ Glavni gradski sadržaji raštrkani su u nekoliko dijelova naselja. Vojne funkcije (koncentrirane u utvrdi na adi) i dalje su izolirane od ostatka grada. Glavni trg s franjevačkom crkvom gubi na važnosti formiranjem sekundarnoga gradskog središta oko župne crkve na području Novljana, na jedinom dijelu grada koji je omogućavao veće širenje. Prostor starijega trga degradiran je smanjenjem površine pa će tek potkraj 18. stoljeća izgradnjom zgrade magistrata biti obnovljena njegova prvotna uloga funkcionalnog središta naselja. Grad se više ne razvija longitudinalno, nego se povećava gustoća naseljenosti postojećega izgrađenog područja. Kuće su podignute na uskim izduženim par-

celama, zabatno su orijentirane, kao i u srednjem vijeku. Javne građevine većih su dimenzija od privatnih te su postavljene dužom stranom uz uličnu liniju. Glavni pokretač razvoja bila je trgovina, a obrambena uloga slabi, što potvrđuje zapuštanje i propadanje du Portalove utvrde na brdu Djed. Osnovna prostorna organizacija i karakteristične urbane vrijednosti Kostajnice definirane su još u prvoj polovici 18. stoljeća, dok se u drugoj polovici, osim formiranja novoga gradskog središta, povećava gustoća naseljenosti.³⁴

Zaključak

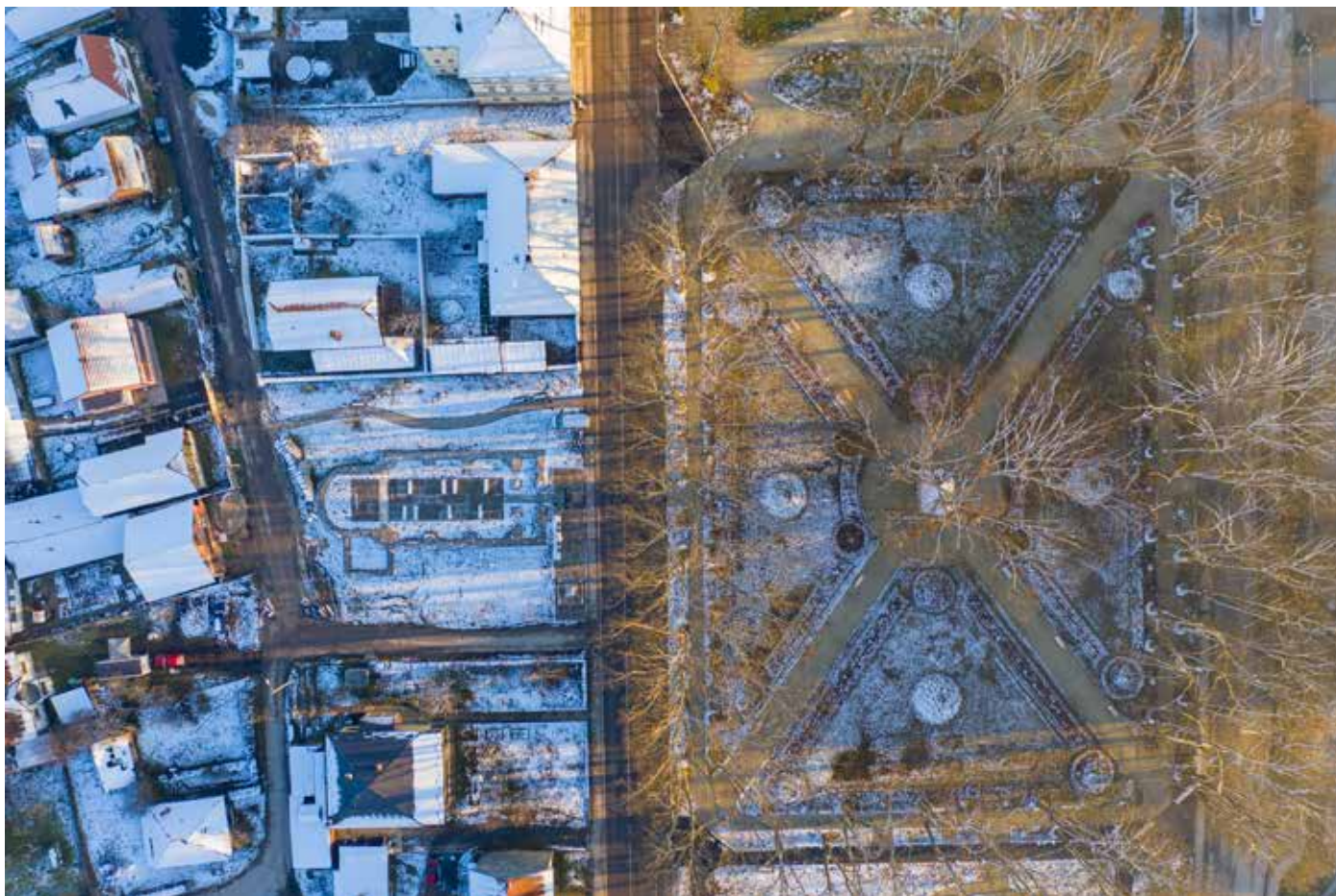
Petrinja, Glina i Hrvatska Kostajnica tijekom 18. stoljeća razvijaju se u sličnim prirodnim uvjetima i političko-povijesnim okolnostima oslobođenja i obnove hrvatskih krajeva nakon osmanskih osvajanja.

³³ SLUKAN ALTIĆ (bilj. 10), 77.

³⁴ OeStA/VKA, z.B B „IXa 242“.

Glina, ortogonalna snimka središnjeg trga s ostacima župne crkve srušene u Domovinskom ratu

IVA Vpović • Prostorni razvoj Petrinje, Hrvatske Kostajnice i Gline u 18. stoljeću

U novim, povoljnijim prilikama, na područje Banske krajine doseljava se velik broj novoga katoličkog i pravoslavnog stanovništva te se cijeli kraj materijalno i duhovno obnavlja. Tada se razvijaju temeljna urbanistička i arhitektonska obilježja na kojima počivaju jezgre današnjih gradova. Ključnu točku prostorne organizacije i ishodišta naselja činila je utvrda, koja je uz prirodna obilježja određivala položaj, oblik i smjer širenja naselja koje je o njoj funkcionalno ovi-

silo. U nedostatku financija za njihovo adekvatno održavanje i obnavljanje, ali i zbog slabljenja obrambenih funkcija grada, nakon sredine stoljeća utvrde se počinju zanemarivati, pa one propadaju i razgrađuju se u tkivu naselja. Do danas je sačuvana samo starija utvrda u Kostajnici, izolirana na otoku na Uni. Posebno je važna utvrda u Glini, koja je ključna za utemeljenje grada, premda nije važnije ostvarenje bastionskoga graditeljstva. Drugu polovicu 18. stoljeća obilježava

intenzivni prostorni razvoj potaknut doseljavanjem sve većega broja novog stanovništva, kao i reorganizacijom Vojne krajine. Razvoj temeljen na obrambenim funkcijama sada se oslanja i na gospodarske, prometne i administrativno-crkvene funkcije. Uobičajenu strukturu gradskoga naselja Vojne krajine činio je planirani pravokutni trg sa šetalištem, okružen reprezentativnim zgradama kasnobaroknih obilježja miješane namjene: vojno-upravne, poslovne i stambene. Istaknuto mjesto

uz trg zauzimala je zidana župna crkva. Tom razvojnom tipu najviše se približila urbana struktura Petrinje, dok će Glina ta obilježja dobiti tek početkom 19. stoljeća. Zbog specifične konfiguracije terena i srednjovjekovnog nasljeđa, Kostajnica se oblikovala u izrazito longitudinalno naselje koje nije ostavljalo prostora za realizaciju prostornih i arhitektonskih obilježja uobičajenih vojnih gradova u 18. stoljeću.

Javna i vojna arhitektura u gradovima tvrđavama: prilog tipologiji na primjeru triju oružarnica

Public and military architecture in fortress-towns: a contribution to typology on the example of three armouries

Katarina Horvat-Levaj

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

U pograničnim gradovima tvrđavama velika je važnost pridavana upravnoj i vojnoj arhitekturi, u sklopu koje možemo razlikovati više funkcionalno različitih građevina, od sjedišta generalkomandi, preko gradskih straža, do oružarnica i spremišta za hranu; od rezidencija komandanata do vojarni i konjušnica. U skladu s različitim namjenama, uočljiv je širok raspon rješenja u kojem se istodobno javljaju barokne palače otvorenog tlocrta i tradicionalni sklopovi s nizanjem prostorija ili pak jednostavne građevine s jedinstvenim prostorima odijeljenima stupovima. Cjelovit pak uvid u navedenu arhitekturu na potezu od Novog Karlovca u Hrvatskoj do Alba Iulije u Rumunjskoj omogućuje jasnu tipološku klasifikaciju pogranične javne i vojne arhitekture te njezino vrijednosno pozicioniranje u odnosu na ishodišta u Beču i drugim urbanim središtima Habsburške Monarhije. Primjena različitih arhitektonskih tipova na građevinama iste namjene analizirana je na oružarnicama u Budimpešti, Osijeku i Slavonskom Brodu.

Ključne riječi

gradovi tvrđave, javne, upravne i vojne zgrade, oružarnice, tipologija

Abstract

In border fortress-towns, great importance was attached to administrative and military architecture, within which we can distinguish several functionally different kinds of buildings, from the headquarters of general commands, through town guardhouses, to armouries and food stores; from the residences of commanders, to barracks and stables. A wide range of solutions appeared in parallel depending on the different uses, ranging from Baroque palaces with an open floor plan to traditional complexes with rows of rooms, or single spaces with columns. A general insight into this kind of architecture from Novi Karlovac in Croatia to Alba Iulia in Romania enables a clear typological classification of public and military border architecture, and its appraisal with respect to its origins in Vienna and other urban centres in the Habsburg Monarchy. The author analyses the use of different types of architecture on buildings with the same purpose on armouries in Budapest, Osijek and Slavonski Brod.

Keywords

Fortres- towns, public, administrative and military buildings, armouries, typology

Sustav gradova tvrđava na jugoistočnoj granici Habsburške Monarhije, koji se danas proteže na područjima četiriju država – Hrvatske, Srbije, Mađarske i Rumunjske, čini jedinstven korpus ponajprije prema obilježjima bastionskih fortifikacija. Ujedno, međusobno udaljene gradove – Novi Karlovac, Stara Gradiška, Slavonski Brod, Osijek, Petrovaradin, Beograd, Segedin, Temišvar, Alba Iulia i dr. – povezuje i srodna arhitektura unutar zvjezdolikih obrambenih prstenova. Razlog tome je, dakako, centralizirano upravljanje izgradnjom gradova tvrđava iz prijestolnice Monarhije. S jedne strane, u Beču carski arhitekti projektiraju i građevine unutar tvrđava, a s druge strane, bečki arhitekti šalju se u pogranična područja, da bi ponovno njihovi projekti bili odobravani u glavnim državnim institucijama. Istodobno inženjeri angažirani na izgradnji fortifikacija projektiraju profanu i sakralnu arhitekturu unutar gradova tvrđava.

Ključnu ulogu u organizaciji izgradnje pograničnih utvrđenih gradova imao je dulje od tri desetljeća princ Eugen Savojski (od stupanja na dužnost predsjednika Dvorskog ratnog vijeća 1703. do smrti 1736. godine). Upoznat s Vaubanovim inovativnim sustavom bastionskih utvrda, pomno je birao vojne inženjere za izgradnju habsburških tvrđava. Kao naručitelj izgradnje reprezentativnih dvoraca i palača diljem Monarhije, s Johannom Lucasom von Hildebrandtom kao osobnim arhitektom, znalački je određivao arhitekta za pojedine istaknute građevine u pograničnim tvrđavama. Za princem, kao naručitelji ne zaostaju ni generali i komandanti tvrđava, u pravilu njegovi bli-

ski suradnici, i to i u strategiji ratovanja i u utvrđivanju granice, poput Maximiliana Petrascha u Slavonskom Brodu i Osijeku, Alexandra Würtenberga u Beogradu i drugih. Njihovim posredovanjem na izgradnji više pograničnih gradova angažirani su u prvim desetljećima 18. stoljeća Jean Petis de la Croix, Nicolas Doxat de Démoret, Donato Felice d'Allio, Johann Hölbling, Fortunato da Prati i Andreas Mayerhoffer, da spomenemo samo neke od najistaknutijih arhitekata i inženjera.

S obzirom na primarnu namjenu pograničnih gradova tvrđava, kad je riječ o gradnji gradskoga tkiva, najveća je važnost pridavana javnoj upravnoj i vojnoj arhitekturi. U tom pogledu možemo razlikovati više funkcionalno različitih građevina, od sjedišta generalkomandi (Slavonske u Osijeku i Banatske u Temišvaru), preko zgrada za gradske straže, do oružarnica i spremišta za hranu, od reprezentativnih rezidencija generala i komandanata do vojarni i konjušnica. Uvid u navedenu arhitekturu na potezu od Novog Karlovca u Hrvatskoj do Alba Iulije u Rumunjskoj omogućuje jasnu tipološku klasifikaciju te vrijednosno pozicioniranje pogranične vojne arhitekture u odnosu na ishodišta u Beču i drugim važnim urbanim središtima Habsburške Monarhije. Ovom prigodom bit će obrađeni samo najistaknutiji primjeri pojedinih vrsta arhitekture, koji su ujedno i nosioci karakterističnih tipoloških rješenja, a posebno će biti riječi o trima oružarnicama.

Najreprezentativniji tip primjenjivan u javnoj vojnoj arhitekturi u pograničnim gradovima jest višekrilno rješenje, s fokusom na centralnom krilu. Iako takva

Beč, Zimska palača Eugena Savojskog, portal
Zimska palača Eugena Savojskog, stubište s
atlantima

KATARINA HORVAT-LEVAU • Public and military architecture in fortress-towns: a contribution to typology on the example of three armouries

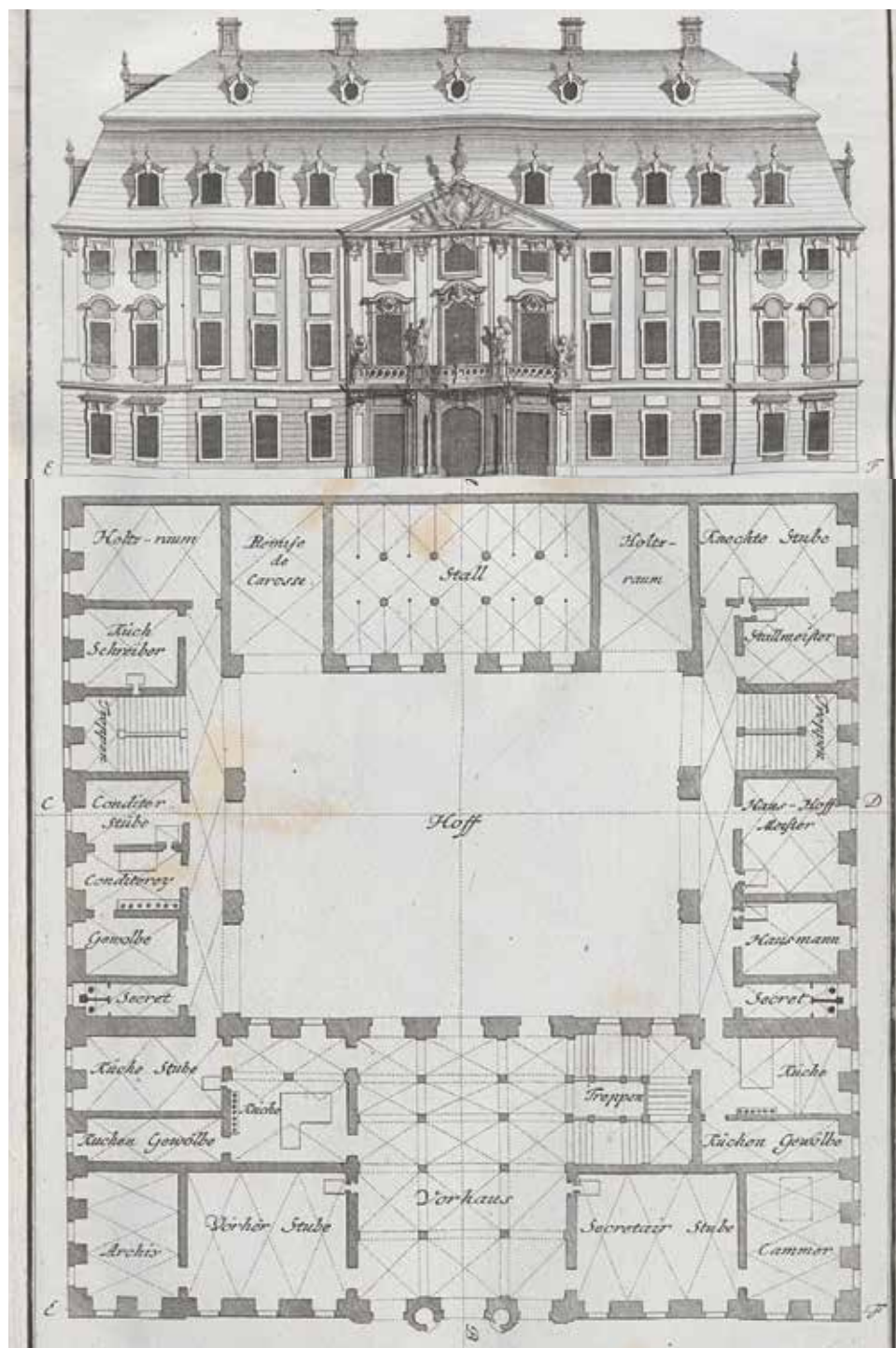
zdanja mogu, osim za barok karakterističnoga otvorenog trokrilnog tlocrta, imati zatvoren, iz renesanse proistekao četvero-krilni tlocrt, obilježja baroka očituju se u dinamičnom oblikovanju glavnog krila s osovinski postavljenim reprezentativnim prostorima – vestibulom u prizemlju i svečanom dvoranom na katu. Ishodišta za pogranične građevine te vrste su u arhitekturi bečkih baroknih palača.

Politički procvat Austrije, koja nakon poraza Turaka kod Beča (1683.) uz Francusku postaje vodeća europska sila, rezultirao je, naime, i procvatom barokne arhitekture, a upravo je palača, odnosno dvorac, glavno sredstvo iskazivanja moći njezina političkog vrha, ponajprije samoga cara, a zatim i druge osobe do njega

– princa Eugena Savojskog te ostaloga visokog plemstva uključenog u državni aparat. No želja da se sačuva srednjovjekovna urbana struktura Beča rezultirala je smještanjem najreprezentativnijih palača u izvangradski prostor, koje prema riječima Christiana Norberg-Schulza formiraju prsten oko utvrđenoga grada, nalik na Saturn.¹ Postavljene na okolnome povišenom terenu i okrenute prema gradu, one su, svaka za sebe, *belvederi*, iskazujući varijacije na baroknu temu centralizacije i ekstenzije, bez obzira na to je li riječ o carskom Schönbrunnu, čiji projekt (samo djelomično izveden) potpisuje Fischer von Erlach, ili o Belvederu Eugena Savojskog, inovativnome Hildebrandtovu projektu, ili pak nekoj od brojnih *Lustgar-*

¹ CHRISTIAN NORBERG-SCHULZ, *Late Baroque and Rococo Architecture*, Electa, Milano, 1980., 140.

Stan komandanta, tipski projekt, prizemlje i glavno pročelje, prva polovica 18. stoljeća, Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart

tengebäude, kakve su projektirala oba arhitekta.² Tako oblikovane, bečke vrtne palače sažimaju ono najbolje iz francuske i talijanske arhitekture 17. stoljeća, a to je efektan naglasak na središnjem volumno istaknutom dijelu, najčešće ovalnog oblika, uz rimsku plastičnu interpretaciju.³

Ako se, međutim, osvrnemo na bečku stambenu arhitekturu prijelaza 17. na 18. stoljeće unutar zidina, dobit ćemo sasvim drukčiju, ali ne manje zanimljivu sliku. Ograničenja gusto izgrađenoga grada s nepravilnim blokovima i uskim ulicama odrazila su se i na koncepciju palača koje, prilagođene zatečenom okružju, nisu mogle ostvariti slobodu u volumnoj kompoziciji i prostornoj organizaciji bečkih prigradskih vila, odnosno vrtnih palača.⁴ Da su se tom konceptu morali prilagoditi i najelitniji naručitelj, Eugen Savojski, i vodeći arhitekti – Fischer von Erlach i Hildebrandt, najbolje ilustrira prinčeva Zimska palača (1696.).⁵ Smještena u jednoj od razmjerno uskih ulica u središtu Beča, palača slijedi uobičajenu prizmatičnu formu, no njezino je pročelje razigrano velikim redom pilastara, nadvišenih atikom sa skulpturama, dok unutarnjim prostorom dominira raskošni vestibul i stubište T-dispozicije s atlantima.⁶

Integracija pročelja velikim redovima te organizacija unutrašnjosti oko raskošnih vestibula i stubišta, uključujući i efektanu primjenu atlanata, nije, međutim, inovacija spomenutih velikana austrijske barokne arhitekture. Ona se u Beču javlja i prije, zahvaljujući nizu arhitekata i graditelja, i samih talijanskog podrijetla i školovanih na nasljeđu rimske arhitekture, koji su pridonijeli baroknoj preobrazbi

habsburške prijestolnice i, jednako tako, važnome širenju baroknih inovacija na austrijske provincije i pogranična područja. Nedostatak prostora za realizaciju cjelovite ideje barokne palače otvorenoga trokrilnog tlocrta, spomenuti će arhitekti nadoknaditi razrađenom artikulacijom središnjih zona palača – iznutra prostranim vestibulima, u pravilu podijeljenima stupovima na tri »broda«, a izvana rizalima rastvorenima raskošnim portalima i balkonima, nerijetko dopunjenima motivom atlanata, koji simboliziraju moć Habsburške Monarhije, a posredno i samog Eugena Savojskog.⁷

Kako su ti motivi primijenjeni na reprezentativne stanove djelatnih vojnih osoba u pograničnim gradovima, najbolje svjedoči tipološko rješenje za stan komandanta iz prve polovice 18. stoljeća, pohranjeno u Württembergische Landesbibliothek u Stuttgartu.⁸ Iako je tlocrt četverokrilan, barokna načela oblikovanja prostora ostvarena su naglaskom na ulaznom krilu, koje je šire od ostalih i sadrži trobrodno vestibul u prizemlju flankiran raskošnim trokrakim stubištem, dok su na katu grupirane reprezentativne prostorije. Uža bočna krila imaju tradicionalniji tlocrtni raspored s nizom prostorija i s hodnicima uz dvorišna pročelja⁹ te s pomoćnim dvokrakim stubištim, dok začelno krilo zapremaju u prizemlju staja (konjušnica) i kolnica. Raščlambu vanjštine okrunjene visokim mansardnim krovom karakteriziraju trake stilizirane rustike u prizemlju i veliki red pilastara na katu, a osovinska ideja prostorne organizacije izražena je na glavnom pročelju oblikovanjem rizalita s trostrukim ulazom, bal-

² Više o tome u: BRUNO GRIMSCHITZ, *Wiener Barockpaläste*, Wien, 1944.

³ NORBERG-SCHULZ (bilj. 1), 141–143.

⁴ GRIMSCHITZ (bilj. 2). Usporediti također: GÜNTER BRUCHER, *Barockarchitektur in Österreich*, Köln, 1983., 91–105.

⁵ Više o tome u: HELLMUT LORENZ, *Architektur, u: Barock, Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, (ur.) Hellmut Lorenz, Prestel, München – London – New York, 1999., 219–302; 253; *Prince Eugene's Winter Palace*, (ur.) Agnes Husslein-Arco, Vienna, 2013.

⁶ RICHARD KURDIOVSKY, "its name is known all over Europe and is reckoned among the loveliest of buildings." *The Winter Palace: The History of its Construction, Decoration and its use*, u: *Prince Eugene's Winter Palace*, (ur.) Agnes Husslein-Arco, Vienna, 2013., 9–23, 11.

⁷ Usporediti: KATARINA HORVAT-LEVAJ – MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, *Palača Slavonske generalkomande u Osijeku / The Palace of the Slavonian General Command in Osijek*, Zagreb – Osijek, 2019., 103–145.

⁸ Objavljeno u: HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 144–145. Zahvaljujem dr. sc. Andreju Žmegaču koji je pronašao arhivski nacrt.

⁹ O razlici između tradicionalnoga jednolikog nizanja prostorija i barokne inovacije grupiranja prostorija u apartmane vidjeti: PETAR PUHMAJER, *Barokne palače u Varaždinu*, Zagreb, 2022., 80–94.

Osijek, pogled na Trg sv. Trojstva s palačom Slavonske generalkomande

konom i timpanom ukrašenim grbom i ratnim simbolima.

U sklopu navedenih tipičnih obilježja barokne palače prve polovice 18. stoljeća, kao osobitost prototipa za stan komandanta, primjerena vojnoj namjeni, izdvaja se zatvoreni četverokrilni tlocrt, nasuprot baroknom otvorenom trokrilnom tlocrtu. Osim bolje zaštite, očito je bila riječ o

potrebi maksimalne iskoristivosti prostora te činjenici da mnogi pogranični gradovi imaju planirani raster u kojemu sjedišta komandanta u pravilu zauzimaju cijele blokove. Svijest o stilskim htijenjima može biti izražena, kao na spomenutom prototipu, samo većom širinom i plastičnijom razradom glavnog krila u odnosu na jednako visoka ostala krila, no ponekad je

Palača Slavonske generalkomande, portal s atlantima

Palača Slavonske Generalkomande, trobrodni vestibul

težnja otvorenosti tlocrta bila ostvarena i razlikama u visini krila, odnosno u nižem začelnom krilu. Najbolje to svjedoče dva realizirana primjera u habsburškim pogranničnim gradovima tvrđavama – palača Slavonske generalkomande, sa stanom komandanta u Osijeku, i palača Banatske generalkomande u Temišvaru.

Palača Slavonske generalkomande, ističe se, kako je to i primjereno, najboljom pozicijom u gradu, na središnjem trgu, zapremivši jedan cijeli blok te definirajući cijelu (sjevernu) frontu trga tako da joj glavno pročelje gleda prema jugu. Gradnju je inicirao 1721. godine general tvrđave, ujedno bliski suradnik Eugena Savojskog, Maximilian Petrasch, a projekt su te ili iduće godine odobrile ovlaštene

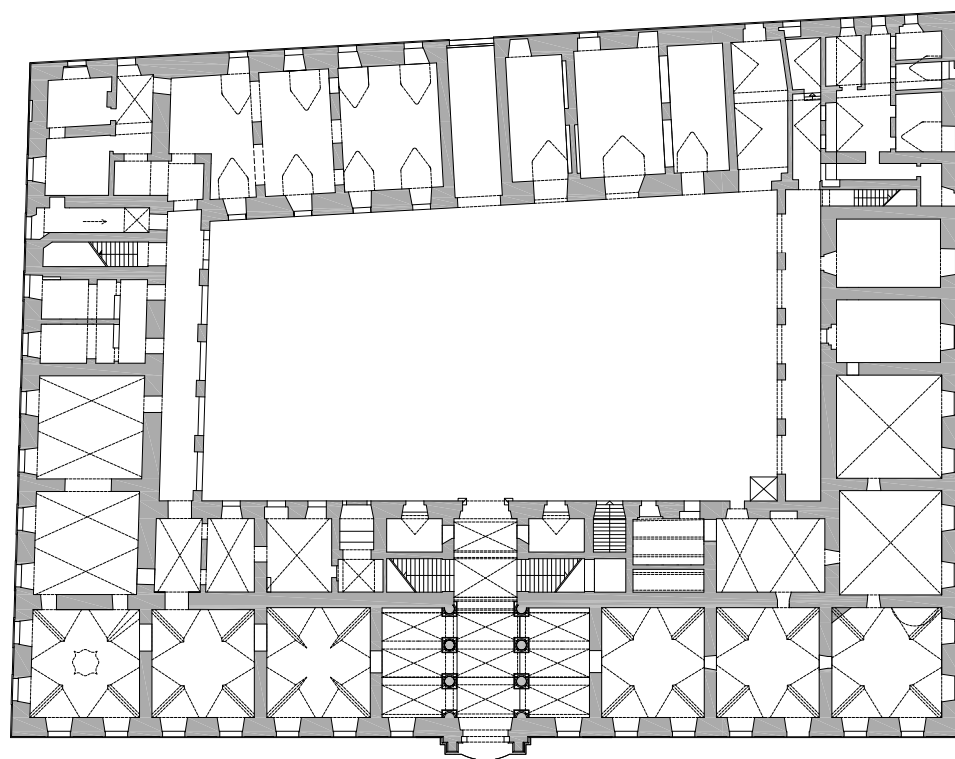
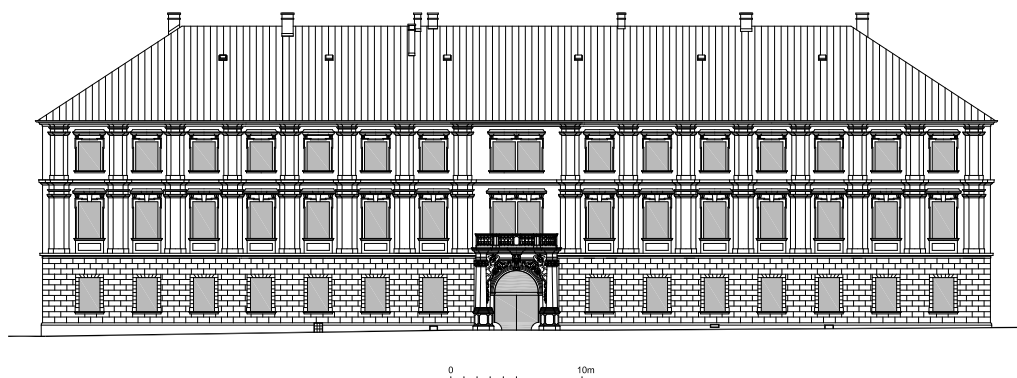
službe u Beču. U glavnini je realizirana 1723. godine, a potom dovršavana i dopunjavana sve do šezdesetih godina 18. stoljeća, kako to svjedoči nacrt iz 1765. godine s projektom adaptacije dograđenoga drugog kata.¹⁰ Kao što se može i očekivati, u okviru četverokrillnog tlocrta tradicionalna jednakovrijednost krila te izvorno jednokatne građevine ustupila je mjesto stupnjevanju njihove važnosti: ulazno krilo na trgu s petnaest prozorskih osi te dva niza prostorija i dvorišnim arkadno rastvorenim trijemom duže je i šire od bočnih krila s po jednim nizom prostorija i trijemom, dok je začelno krilo (s konjušnicom i kolnicom) ne samo lišeno trijema nego mu je i visina bila priže-mna.¹¹ U skladu s navedenom koncepci-

¹⁰ HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 87–92. Usporediti također: IVE MAŽURAN, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000., 103.

¹¹ U novije su doba arkadno rastvoreni trijemovi poništeni, a začelno je krilo visinom izjednačeno s ostalima.

Palača Slavonske generalkomande, tlocrt prizemlja
i glavno pročelje

KATARINA HORVAT-LEVAJ • Javna i vojna arhitektura u gradovima tvrđavama: prilog tipologiji na primjeru triju oružarnica

0 10m

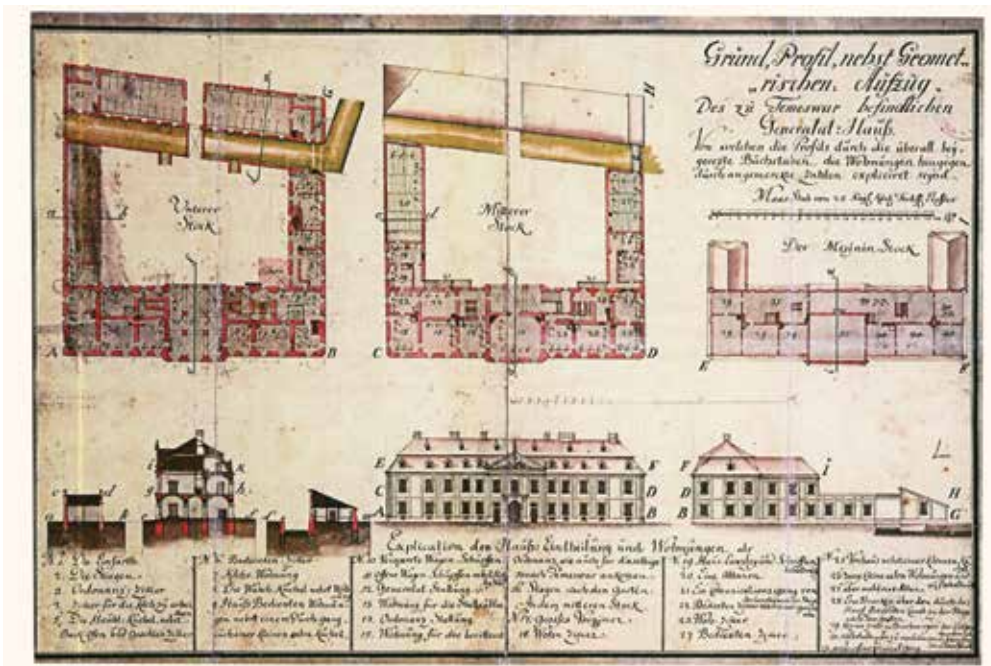

jom, fokus je na središnjoj zoni pročelnoga krila, s ulaznim vestibulom nadvišenim dvoranom. Izuzetnost križno svodenog vestibula očituje se u podjeli impozan-

tnim toskanskim stupovima na središnji dio i bočne »brodove« na koje se, potisnuti u dubinu, nadovezuju simetrični stubišni usponi s dva paralelna kraka što vode u nadsvodeno predvorje na katu. Takva prostorna organizacija izražena je na pročelju većom širinom središnjeg polja s reprezentativnim portalom ukrašenim atlantima / Herkulima te konveksnim balkonom i središnjim dvojnim prozorom, dok ostalu raščlambu karakteriziraju rustika u prizemlju i snopasti toskanski pilastri na katu.

U sklopu prostorne organizacije barokne palače prilagođene vojnom okružju, na osječkoj su Generalkomandi, prema tome, primijenjena oba elitna znaka reprezentativnosti bečkih baroknih palača – trobrodni vestibul i portal s atlantima. Uz već spomenutu činjenicu da navedene motive primjenjuju brojni bečki arhitekti, predvođeni protagonistima austrijskoga baroka – Johannom Bernhardom Fischerom von Erlachom i Johannom Lucasom von Hildebrandtom, kao zanimljiv komparativni primjer za oba elementa valja istaknuti bečku palaču Caprara-Geymüller, sagrađenu prema projektu Domenica Egidija Rossija 1698. godine.¹² Njezin naručitelj – carski feldmaršal Enea Silvio Caprara, kao vrhovni zapovjednik Ugarske, bio je povezan i s našim područjem, sudjelovanjem u bitci kod Petrovaradina 1716. godine.¹³

O atribuciji palače Slavonske generalkomande, odnosno o pitanju je li projektirana u Beču ili je djelo nekoga od gostujućih arhitekata i vojnih inženjera u Osijeku, već je pisano na drugom mjestu.¹⁴ Ponovimo samo da je gradnju bez sumnje

vodio inženjer Johann Friedrich von Heisse te da je, kako to dokazuju novootkrivena pisma Dvorskome ratnom vijeću,¹⁵ aktivnu ulogu pri stvaranju koncepcije same palače te pri izboru projektanta imao Maximilian Petrasch. S obzirom pak na imperijalna obilježja palače, simbolične atlante i raskošni trobrodni vestibul, pretpostavlja se da je pri procesu nastanka projekta postojala potpora samog Eugena Savojskog.

Primjeri slični osječkoj palači Generalkomande na području jugoistočne granice Habsburške Monarhije nalaze se tek pri usporedbi s palačom istovjetne namjene, a to je sjedište Banatske generalkomande u Temišvaru. O izgledu te, u kasnijim pregradnjama promijenjene, građevine možemo danas suditi prije svega na temelju arhivskoga nacrt (projek-

ta) iz 1727. godine.¹⁶ No i to je dovoljno da zaključimo kako je riječ o vrlo sličnoj arhitektonskoj koncepciji. Četverokrlna građevina, s najširim pročelnim jednokatnim krilom (dva reda prostorija), užim bočnim krilima (jedan red prostorija) te uskim začelnim prizemnim krilom, odlikuje se sličnim subordiniranjem volumena, ovisno o stupnju reprezentativnosti i namjeni. I tu je trobrodni križno nadsvodjen središnji vestibul nadvišen dvoranom na katu te flankiran parovima dvokrakih stubišta. Ulazno pročelje raščlanjeno prozorima (trinaest osi) i pilastrima naglašeno je, međutim, osim portalom (sa stupovima) i središnjim plitkim rizalitom (u širini vestibula i dvorane), a skladu kompozicije pridonosi visoko, mansardno lomljeno krovnište, kakvo je prvotno mogla imati i osječka palača. Jesu li navedene podudar-

¹² Više o palači u: GRIMSCHITZ (bilj. 2), 12.

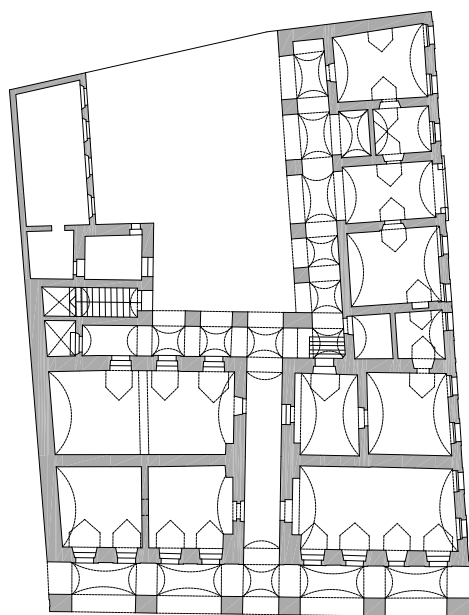
¹³ Za svoj doprinos u ratovanju protiv Osmanlija nagrađen je posjedom Šikloš u današnjoj mađarskoj Baranji. RUTH HAAS – PETRA GRÖBNER, Rossi Domenico II, mrežna stranica Artisti Italiani Austria (ur. Petr Fidler), 2009. https://www.uibk.ac.at/aia/rossi_domenico%20II.htm (pristupljeno 22. 10. 2018.)

¹⁴ HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 136–143.

¹⁵ Isto, 143.

¹⁶ RODICA VĂRTACIU-MEDELET, *Barock im Banat: Eine europäische Kulturlandschaft*, Regensburg, 2012., 45–46, 81.

Osijek, zgrada Glavne straže, pročelje
Zgrada glavne straže, tlocrt prizemlja

nosti rezultat utjecaja osječke palače na temišvarsku ili je riječ samo o oslanjanju na isti tipološki model, ostaje zasad otvoreno, jer se ni palači u Temišvaru ne zna autor, a daljnja istraživanja onemogućava činjenica da, kako je već spomenuto, palača više nije sačuvana u izvornom stanju.

Ideja višekrilne palače s naglaskom na središnjoj osi glavnog krila, može se u javnim vojnim građevinama pograničnih gradova tvrđava javiti i u reduciranom obliku, kako to svjedoči zgrada Glavne straže u Osijeku, djelo Johanna Friedricha von Heissea iz 1728./1729. godine.¹⁷ U dvokrilnoj zgradi vestibul je sveden na usku vežu, a središnja je os akcentirana pročelnim tornjem.

No mnogo je češći jednostavniji tip tlocrtne organizacije s jednolikim nizovima prostorija, povezanim hodnicima. To je rješenje osobito bilo prikladno za nastambe vojnika – vojarne (kasarne). Pokazuju to brojni primjeri, ponajprije nekoliko vrlo dobro očuvanih vojarni u Osijeku: Mala i Velika dvorska vojarna, Vojarna kod Novih vrata i Konjanička vojarna,¹⁸ čija gradnja u opeci na mjestu prvotnih drvenih vojarni, smještenih uz rubove naselja, počinje u vrijeme generala Johanna Stephana von Beckersa, koji će prema uputama Eugena Savojskog voditi obnovu tvrđave od 1710. sve do smrti 1721. godine.¹⁹

U tom pogledu posebno je razrađena vojarna kod Novih vrata, smještena na jugoistočnom rubu grada tvrđave. Ona se, prema najnovijim istraživanjima, gradila u dvije faze: do 1728. podignuto je duže južno krilo, a do 1734. godine prigrađeno mu je kraće istočno krilo, čime

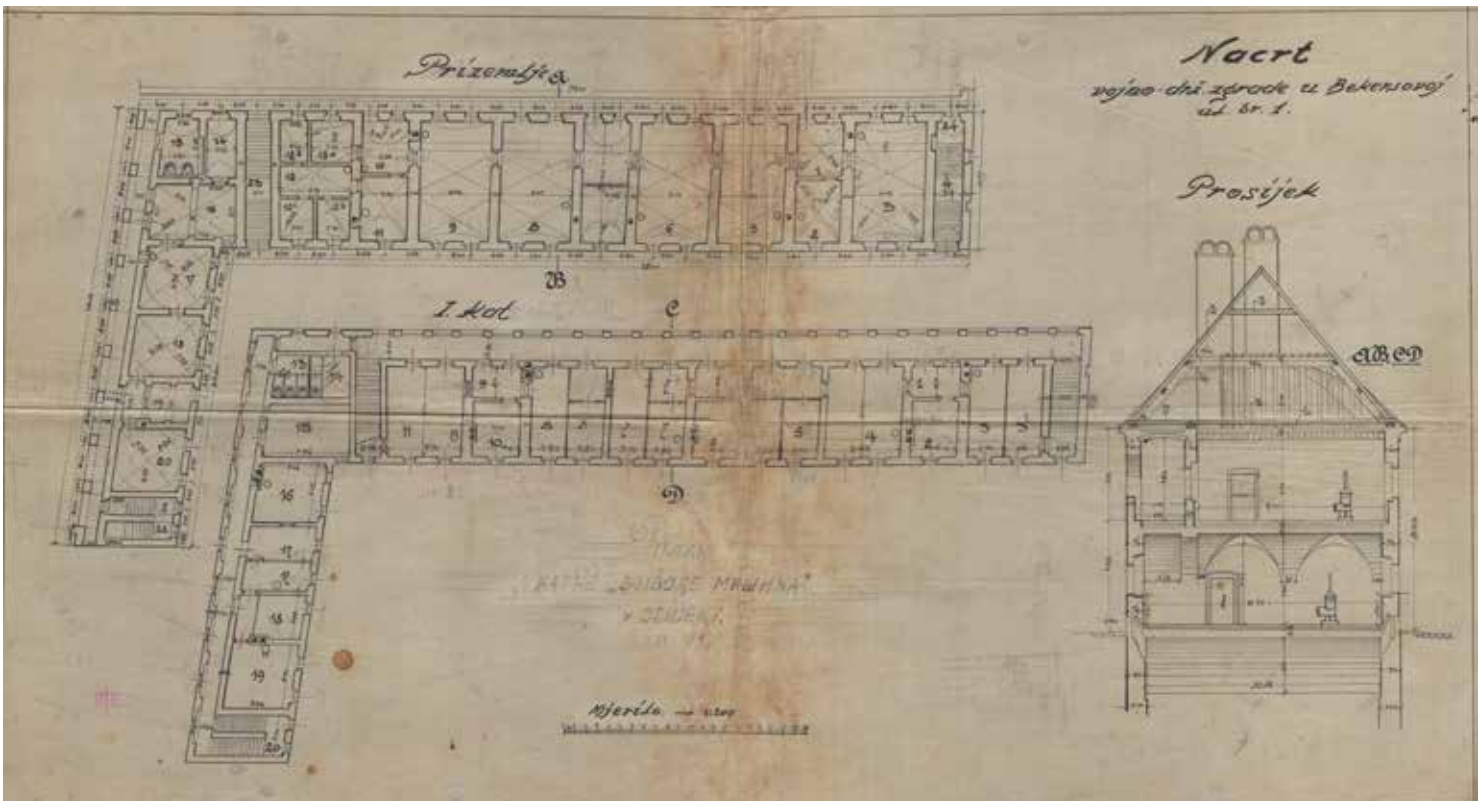
¹⁷ MAŽURAN (bilj. 10), 88.

¹⁸ Isto, 91.

¹⁹ Isto, 68, 70. Usporediti također: ANDREJ ŽMEGAČ, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2000., 137.

Osijek, vojarna kod Novih vrata

Vojarna kod Novih vrata, tlocrt prizemlja i kata i presjek, Državni arhiv u Osijeku

vojarna dobiva L-tlocrt.²⁰ Tlocrtnu organizaciju prizemlja i kata čine nizovi prostorija, s tim da se u prizemlju u južnom krilu nalaze nadsvođene prostorije cijelom dubinom krila, dok su u prizemlju istočnog krila i na katovima oblikovani i hodnici, neki od njih arkadno rastvoreni. U uglovima obaju krila te na njihovu spoju formirana su dvokraka stubišta s izravnim ulazima na pročeljima, odnosno iz trijema. Osim spomenutog adiranja jednolikih prostorija, što je tradicionalno rješenje primjenjivano još od doba renesanse, u toj su vojarni zamjetni i neki novi tipološki poticaji. Naime, prostorije starijega južnog krila nisu međusobno jednake, nego su formirani svojevrсни moduli

(apartmani) sastavljeni od većih prostorija i hodnika između njih, sa zasebnim ulazima, izravno na pročelju u prizemlju ili iz hodnika na katu. Takva koncepcija upućuje na poznavanje samog ishodišta formiranja vojarne kao arhitektonskog tipa, koji je osmislio znameniti vojni inženjer francuskoga kralja Luja XIV. – Sébastien Le Prestre de Vauban (1633.–1707.).²¹

U starijem razdoblju, naime, vojarne nisu ni postojale, nego su vojnici bili privremeno smješteni u stanove građana. Vaubanov projekt vojarne sastojao se od zasebnih prostornih jedinica, koje su se mogle umnažati prema potrebi, a međusobno nisu bile povezane. Svaka jedinica imala je zasebnu vertikalnu komunikaci-

²⁰ Vojarna je nedavno obrađena u konzervatorskom elaboratu Instituta za povijest umjetnosti, tekst Andreja Žmegača (rukopis).

²¹ Isto. Više o Vaubanu u: EMILIE D'ORGEI – VICTORIA SANGER – MICHÈLE VIROL – ISABELLE WARMOES, *Vauban le pierre et la plume*, Luxembourg, 2020.

ju, a iz prizemlja je izlaz vodio na oba pročelja zgrade. Naišavši na veliko odobravanje samoga kralja, to je rješenje 1679. godine uspostavljeno kao model, (tiskan kao grafika), prema kojemu su se gradile nove vojarne.²² Vojarne toga tipa očuvane su u Vaubanovoj tvrđavi Neuf-Brisach.

Iako su habsburške vojarne primjenjivale jednostavnija rješenja, s jednolikim nizovima vojničkih soba povezanih hodnicima, u pojedinim primjerima, kao u osječkoj vojarni kod Novih vrata, prostorije se povezuju u zasebne cjeline. O cjelovitoj primjeni francuskog modela svjedoče i neke reprezentativnije vojarne, poput one iz 1721.–1723. godine u

novosvojenom Beogradu.²³ Da su pak vojarne, u okviru izduženih tlocrta s nizananjem ili grupiranjem prostorija, i svojim vanjskim tlocrtnim obrisima mogle poprimiti baroku svojstvene oblike, pokazuju primjeri isticanja vojarni središnjim i rubnim rizalitima – Generalstabkasarne u Temišvaru²⁴ te nerealizirane vojarne u nedovršenom Eugenovu gradu tvrđavi pokraj Karlovca – Novom Karlovcu.²⁵ O primjeni pak razigranih konveksno-konkavnih tlocrtnih obrisa svjedoči srušena vojarna u Temišvaru, kao i neostvorena građevina ucrtana u jedan od planova Novog Karlovca.

U kontekstu arhitektonskih tipova primjenjivih u vojnoj arhitekturi valja još

²² ŽMEGAČ (bilj. 20), prema: PHILIPPE TRUTTMAN, Ansehen und Einfluß der Festungsbaumeister im Zeitalter König Ludwigs XIV. von Frankreich, u: *Ausstellung Saarlouis 1680-1980. Entstehung und Entwicklung einer Vauban'schen Festungsstadt*, Saarlouis, 1980., 28, 29; BENEDIKT LOEW, Die Kasernen in der Festungsstadt Saarlouis, u: *Kasernen – Lazarette – Magazine. Gebäude hinter den Wällen*, Regensburg, 2012., 175.

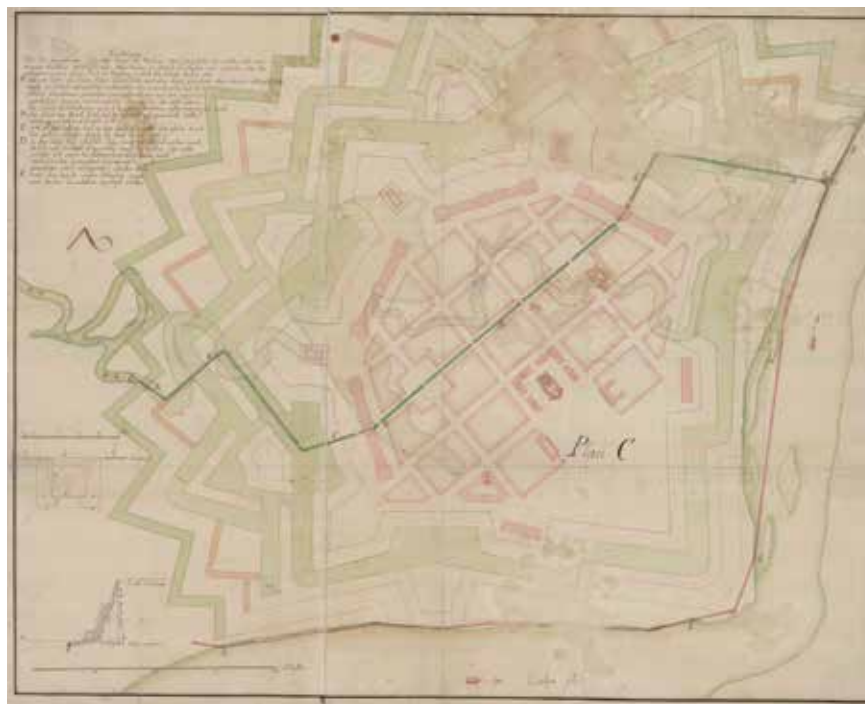
²³ ŽMEGAČ (bilj. 20), prema: MARKO POPOVIĆ, Beginnings of Baroque Military Architecture in the Belgrade Fortress, u: *Baroque Belgrade. Transformation 1717–1739*, Belgrade, 2019., 97–101.

²⁴ VĀRTACIU-MEDELET (bilj. 16), 45.

²⁵ O Novom Karlovcu više u: IGOR ČULIG – ZLATKO UZELAC – ANDREJ ŽMEGAČ, Nedovršeni barokni grad-tvrđava Karlovac, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 161–174.

Temišvar, plan grada tvrđave iz 1752. s ucrtanom konveksno-konkavnom vojarnom, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

Novi Karlovac, plan grada tvrđave iz 1734. s ucrtanim vojarnama po rubovima grada, Országos Széchényi Könyvtár, Budimpešta

spomenuti specifičan utilitarni tip prikladan za različita skladišta, a taj tip čine veliki jedinstveni nadsvođeni prostori, najčešće iz konstrukcijskih razloga raščlanjeni stupovima – nosačima svodova, koji u pravilu takve prostore dijele na dva »broda«. Jednu od iznimno dobro sačuvanih građevina te vrste također nalazimo u Osijeku. Riječ je o zgradi vojne pekare i skladišta brašna, izgrađenoj u sklopu Opskrbničke vojarne, kao dijela Eugenova bastiona.²⁶ Podignuta sredinom 18. stoljeća, građevina se u prizemlju i na dva kata sastojala od dvobrodnog prostora sa središnjim pylonima i kupolastim svodovima koji na svakoj etaži formiraju po 24 traveja (po 12 u svakom brodu).

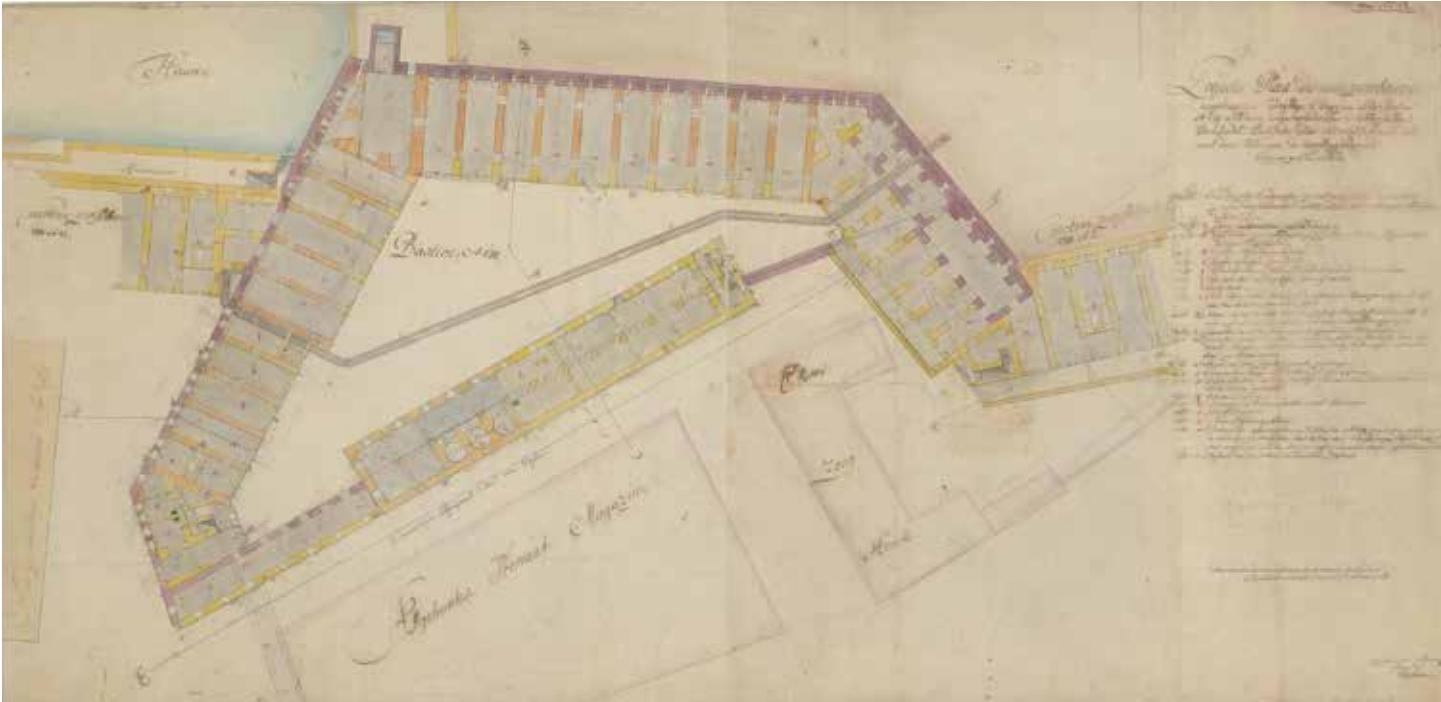
Prema tome, raznolika rješenja vojne arhitekture unutar pograničnih gradova

tvrđava nekadašnje Habsburške Monarhije možemo u osnovi svesti na tri temeljna tipa: višekrilna palača s volumnim i plastičnim akcentom na središnjoj zoni, jednokrilni ili dvokrilni tip s jednoliko nanizanim prostorijama i hodnikom te jednodimenzionalni tip podijeljen središnjim stupovima. Tri tipa u pravilu odgovaraju namjenski različitoj vojnoj arhitekturi – prvi je prikladan za stanove komandanata i upravne zgrade, drugi za vojarne i treći za skladišta. No ovisno o situaciji, moguće je unutar jedne namjenske grupacije primijeniti sva tri tipološka rješenja. Zorno to ilustriraju projekti za tri oružarnice – u Budimpešti, Slavenskom Brodu i Osijeku. Budući da su one djelo etabliranih arhitekata te da pojedini projekti nisu do sada ni bili objavljeni, zaslužuju da im se posveti pozornost.

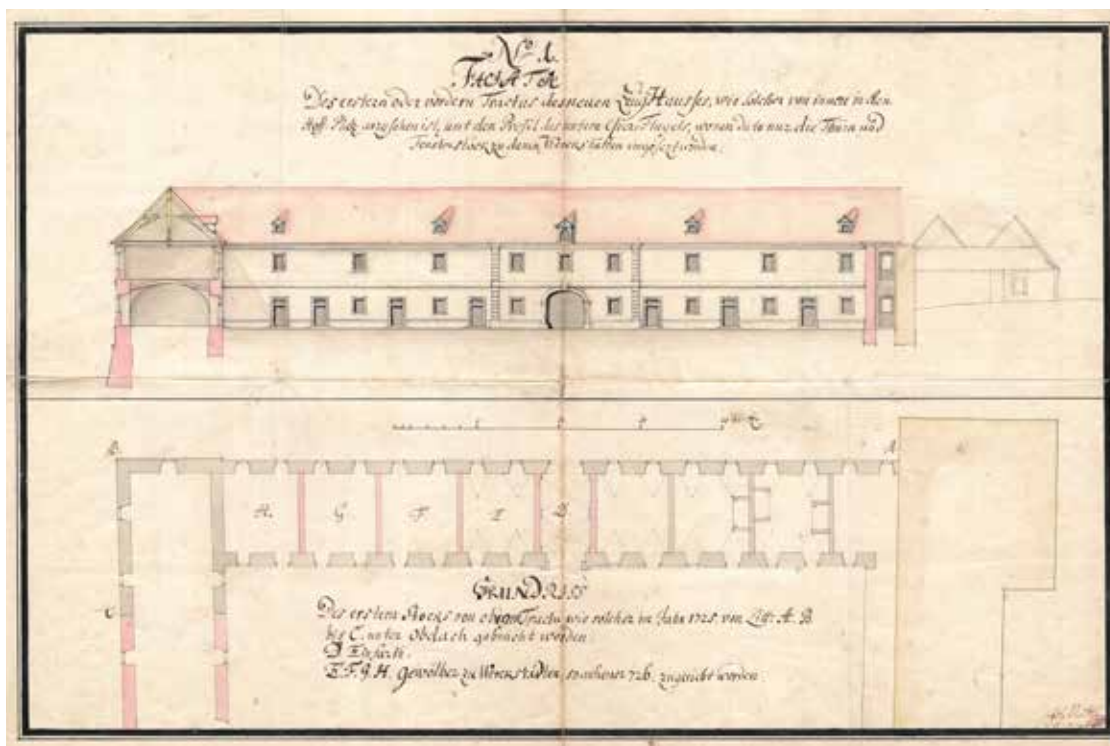
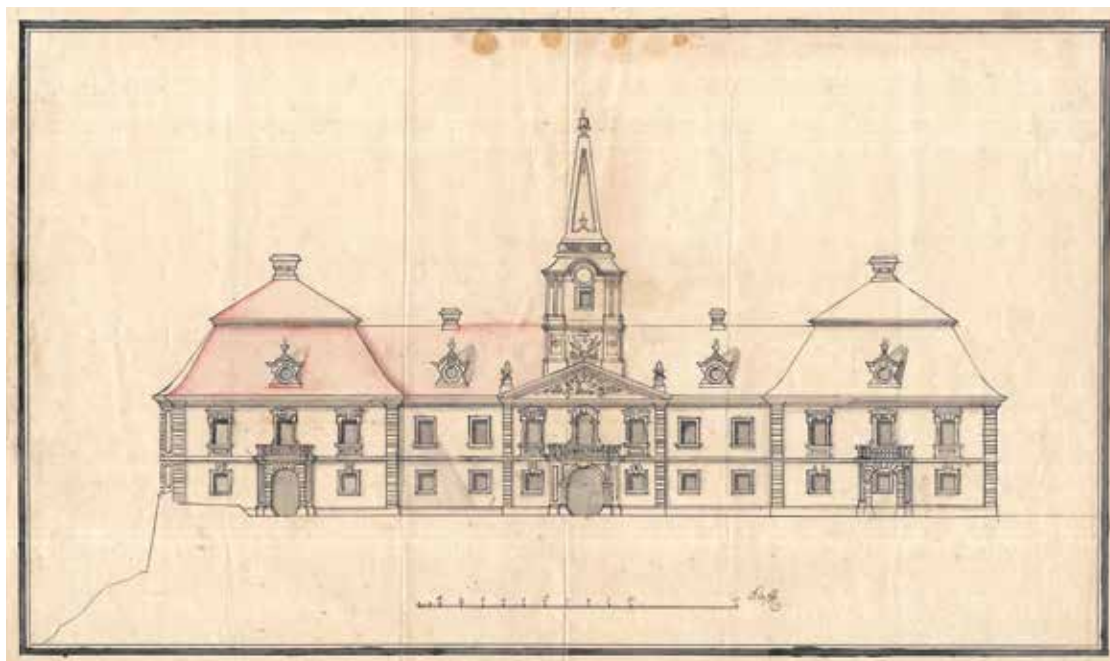
²⁶ IRENA PAUK SILI, Vojna pekara i skladište brašna u sklopu Opskrbničke vojarne u osječkoj Tvrđi – gradnja, oblikovanje, funkcija, u: *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 9 (2018.), 77–92.

Osijek, vojna pekara i skladište brašna u sklopu Eugenova bastiona, tlocrt iz oko 1760, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

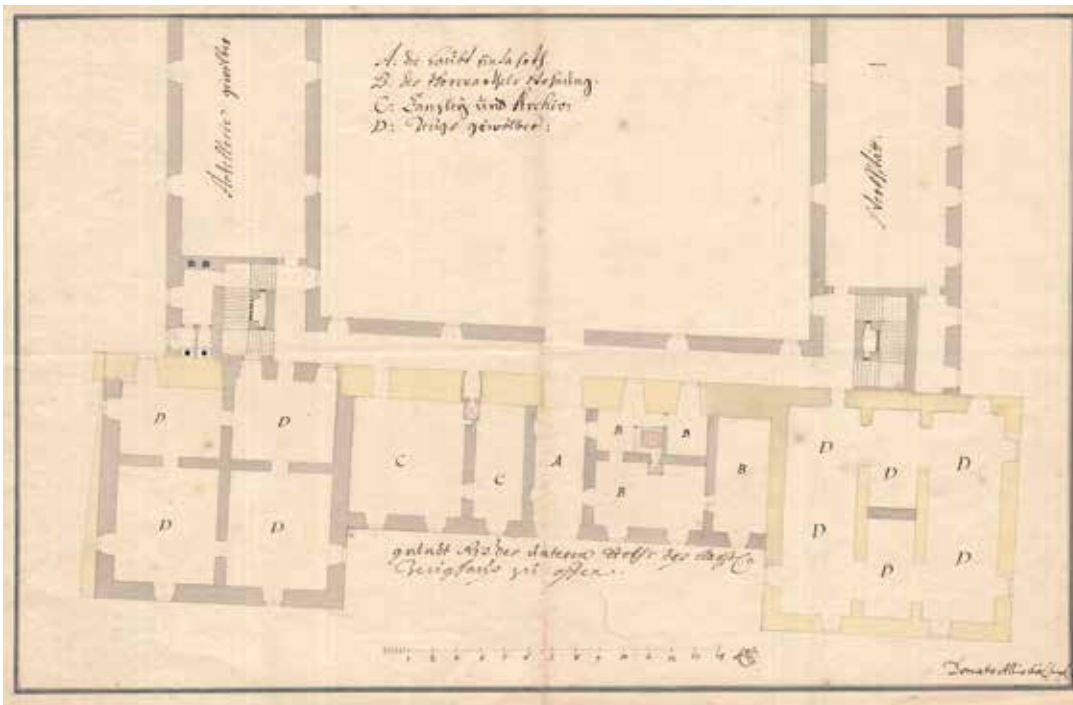
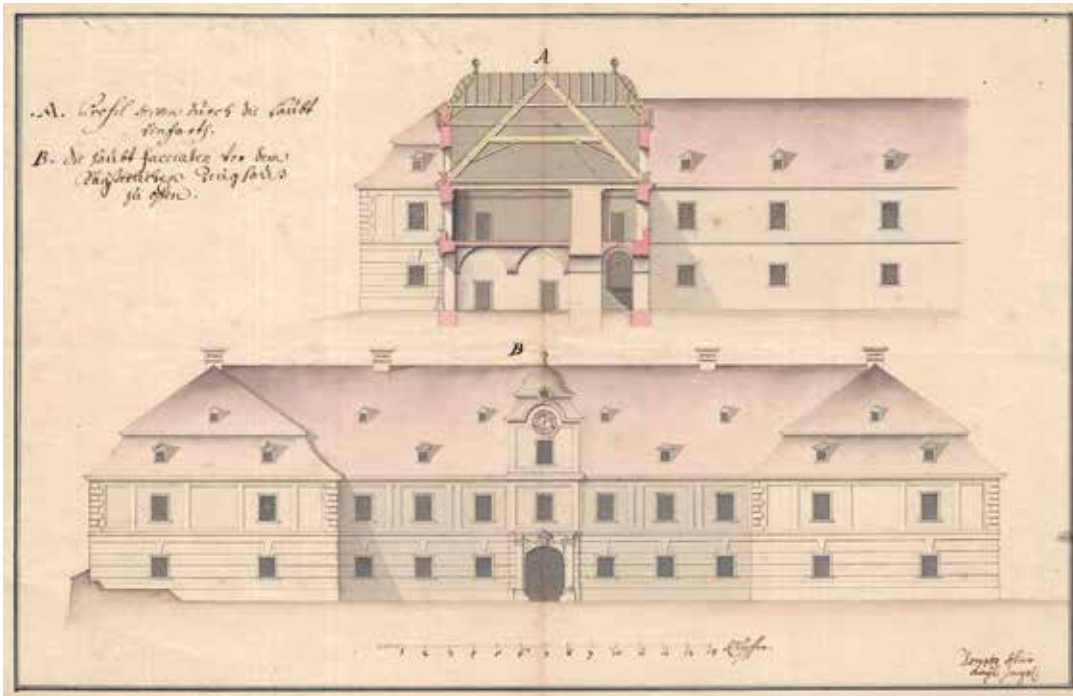
Osijek, pogled na Eugenov bastion s nekadašnjom vojnom pekarom i skladištem brašna

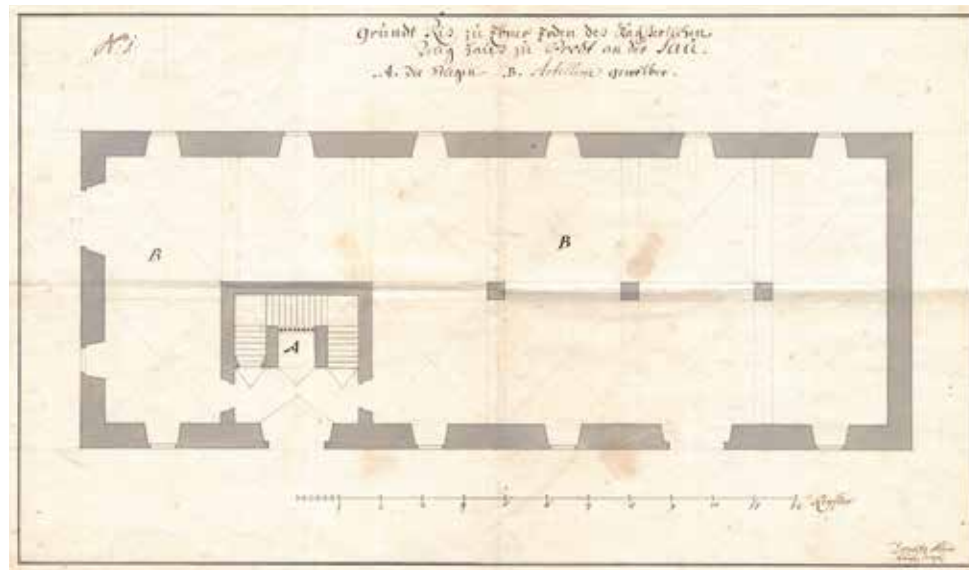
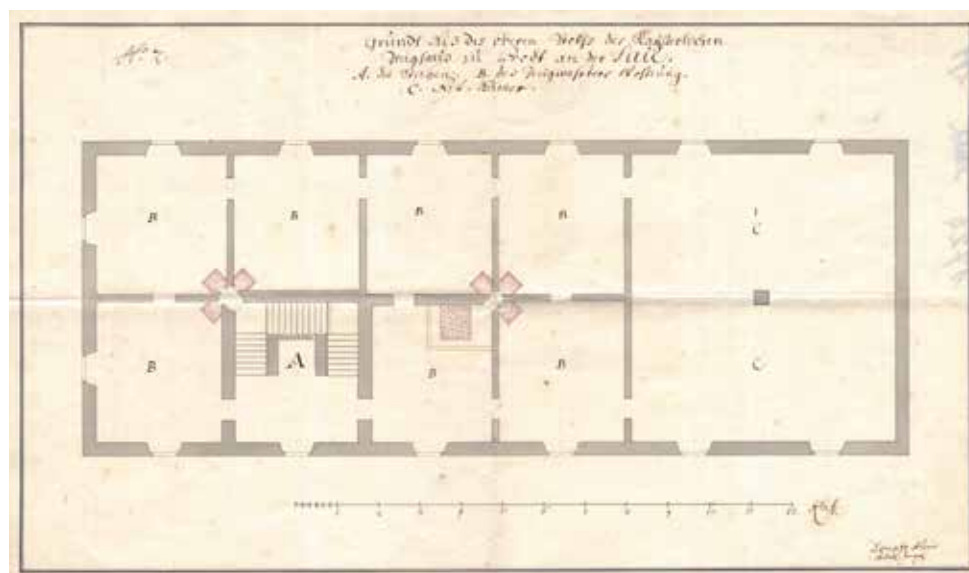
Budimpešta – Budim, zgrada arsenala, projekt
 Johanna Matheya, 1728., glavno pročelje, tlocrt
 dijela prizemlja i presjek kroz unutarnje dvorište
 s pogledom na bočno krilo, Österreichisches
 Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

Budimpešta – Budim, zgrada arsenala, projekt Donata Felicea D'Allija, 1728., glavno pročelje, tlocrt prizemlja glavnog krila i dijela bočnih krila, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

Slavonski Brod, zgrada oružarnice, projekt Donata Felicea D'Allija, 1728., tlocrt prizemlja i kata, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

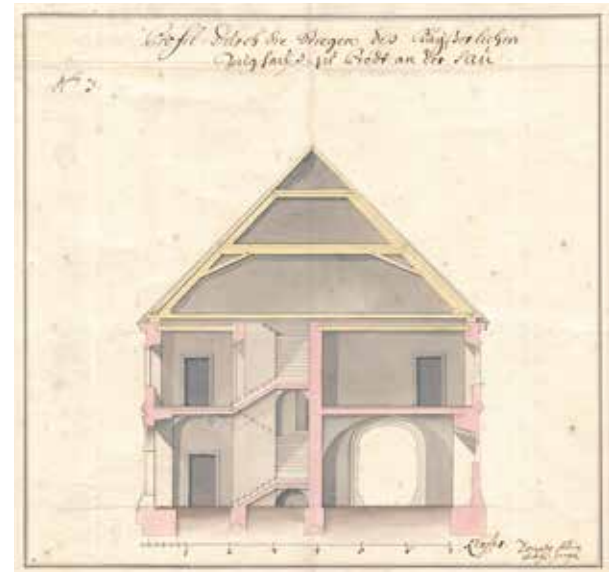
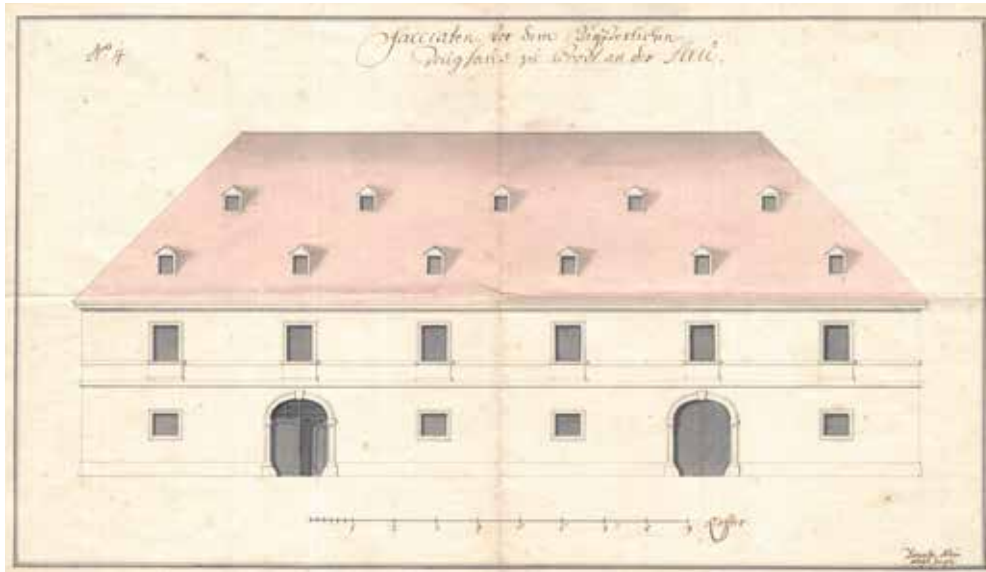

²⁷ Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), G. VII-13-541; 13-542. Projekti pročelja budimskog arsenala objavljeni su u: HORVAT-LEVAJ –TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 140.

Tip višekrilne barokne palače s istaknutom središnjom zonom primijenjen je za oružarnicu – arsenal u Budimpešti (1725.–1730.). U Ratnom arhivu u Beču sačuvane su dvije varijante projekta, od kojih jednu potpisuje vojni inženjer

Johann Mathey, a drugu vojni inženjer i carski arhitekt Donato Felice d'Allio.²⁷ S obzirom na to da je arsenal srušen na prijelazu 19. u 20. stoljeće, možemo samo na temelju posrednih izvora zaključiti da je bio izveden Matheyev projekt, koji se

Slavonski Brod, zgrada oružarnice, projekt Donata Felicea D'Allija, 1728., pročelje i presjek, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

isticao raskošnijom vanjštinom.²⁸ No unatoč navedenim razlikama, oba projekta karakterizira razrađena prostorna organizacija temeljena na četverokrilnom tipu s glavnim krilom raščlanjenim ugaonim rizalitima i središnjim tornjem. S obzirom na namjenu, tu nije primijenjen za taj tip uobičajeni trobrodno vestibul, nego je u obje projektne varijante oblikovana uska nadsvođena veža, koja vodi do hodnika i bočnih stubišta uz unutarnje dvorište. U ugaonim rizalitima širokoga glavnog krila ostvarena je barokna koncepcija grupiranja prostorija, dok su u preostala tri uža krila velike prostorije ili nizovi manjih prostorija. Ono po čemu se nekadašnji arsenal u Budimu isticao u usporedbi sa srodnom arhitekturom, svakako je koncepcija pročelja. Mathey raščlanjuje zidna platna rustičnim blokovima i raskošnim portalima s balkonima, a dinamična kompozicija postignuta je i u zoni mansardnog krovišta – višeg nad

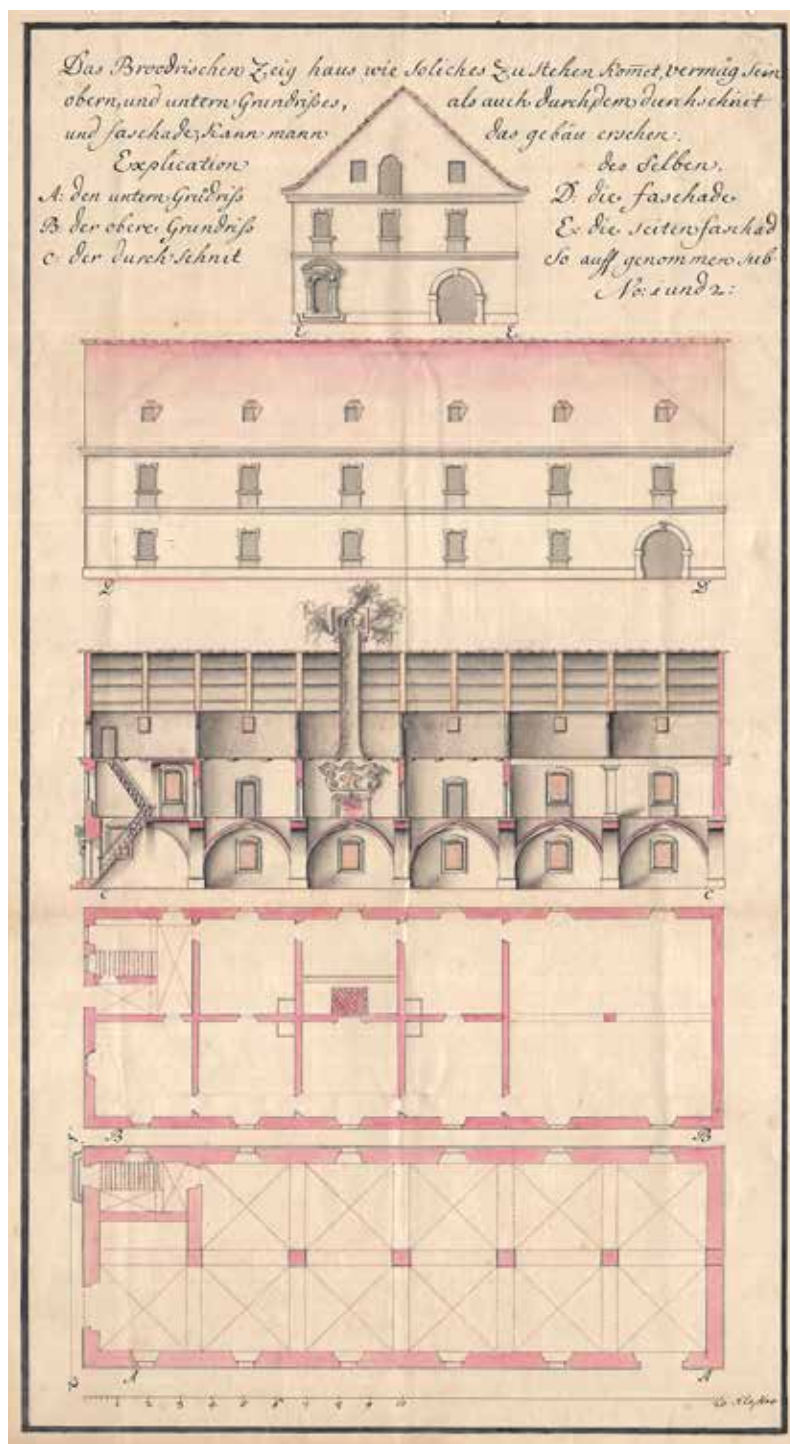
ugaonim rizalitima, a nižeg u sredini, čime do izražaja dolazi središnji toranj sa šiljastom piramidalnom kapom. Kod d'Allijeva projekta, u sklopu raščlambe pročelja trakama stilizirane rustike i lezenama, krovište je jednake visine, tako da ga toranj, zaključen jednostavnom lukovicom, visinom ne nadmašuje.

Bez obzira na to što je Matheyev odabrani projekt bez sumnje bio atraktivniji, pa time primjereniji smještaju arsenala na Budimu, i neizvedeni d'Allijev projekt je zanimljiv jer pokazuje mogućnost prilagodbe istaknutog arhitekta konkretnosti utilitarnog zadatka. Iako nazočan na projektima naručenima od samoga cara Karla VI. (pregradnja samostana u Klesterneuburgu) i visokog plemstva (palača Batthyány na Budimu), taj pripadnik poznate graditeljske obitelji iz okolice Milana i učenik Johanna Bernharda Fischera von Erlacha, biva angažiran i u Vojnom građevinskom uredu (1711.–1747.).²⁹ Kao

²⁸ GYÖRGY BÁNRÉVY, A budavári katonai szertár (Zeughaus), 1725–1901, u: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 2 (1933.), 104–140.

²⁹ TIBOR KOPPÁNY, Adalékok Donato Felice de Allio (1677–1761) császári és királyi építész magyarországi működéséhez, u: *Művészettörténeti Értesítő*, 38/1–4 (1989.), 16–20. Usporediti također: HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 136–143.

Slavonski Brod, zgrada oružarnice, varijanta projekta, 1728., tlocrt prizemlja i kata, uzdužni i poprečni presjek, pročelje, Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

takav stiže i u pogranične krajeve, uključivo Slavonski Brod i Osijek.

U Ratnom arhivu u Beču sačuvan je i projekt oružarnice u tvrđavi Brod, koji je potpisao Donato Felice d'Allio, a datiran je 1728. godinom.³⁰ No umjesto razrađenog tipa višekrilne palače primijenjenog na arsenalu u Budimu, tu je arhitekt izabrao najjednostavniji tip – onaj raširen u arhitekturi magazina. Unutar pravokutnog tlocrta dvobrodno prizemlje nadsvođeno je križnim svodovima (po šest kvadratnih traveja u svakom brodu), a jednak je modul upotrijebljen i na katu, podijeljenom na odgovarajuće kvadratne sobe. Po jedan širok lučni ulaz na izduženom pročelju i bočnoj fasadi vodi u jednodnostorno prizemlje oružarnice. Unutar jednog od traveja formirano je trokrako stubište s vlastitim ulazom na pročelju. Prostorije na katu povezane su međusobno vratima u enfiladi postavljenima neposredno uz pročelje i začelje, tako da asociraju na hodnike. Jednostavna vanjšina s četverostrešnim krovom artikulirana je lučnim ulazima i pravokutnim prozorima. U arhivu je sačuvana i varijanta oružarnice s drukčijom pozicijom stubišta te s nešto bogatijom raščlambom pročelja i raskošnim kaminom u jednoj od središnjih soba na katu.

Donato Felice d'Allio dao je svoj doprinos i Osijeku, u koji dolazi već oko 1720. godine kao savjetnik za vojno graditeljstvo.³¹ Vratio se u Osijek opet 1733. godine, u vrijeme gradnje Velike oružarnice.³² Upravo na d'Allijevu preporuku, Dvorsko ratno vijeće povjerava tada projekt i gradnju oružarnice, umjesto inženjeru Friedrichu von Heisseu, carskom graditelju Johannu Hölblingu (1660.–1736.).³³

Došavši u Budim iz okolice Münchena, Hölbling karijeru počinje radom na Gradskoj vijećnici (1698.), ali najvažnije projekte realizira s Fortunatom da Pratiem iz Tridenta: od gradnje peštanske ratne bolnice – Palače invalida (1716.) i budimske kraljevske palače (1719.) do obnove Budima nakon požara 1723. godine.³⁴ Istaknuo se i kao projektant crkava (servitska crkva u Pešti, franjevačka crkva u Szécsényiju), a pripisana mu je i izmjena projekta isusovačke crkve sv. Mihaela u Osijeku.³⁵

Pri projektu oružarnice u Osijeku Johann Höbbling se priklonio tradicionalnom četverokrakom tipu građevine s nizovima prostorija i arkadno rastvorenim hodnicima uz unutarnje dvorište. Zauzevši cijeli blok, Velika oružarnica ističe se ponajprije impozantnim volumenom te vanjskim

lukovima umetnutima unutar skošenoga potpornog zida.

I na kraju valja napomenuti da je analiza javne vojne arhitekture u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije uvelike otežana činjenicom što su upravo vojne zgrade, zajedno s bastionskim fortifikacijama, bile onaj dio građevinskog fonda koji je nakon gubitka izvorne funkcije najprije bio izložen najvećim promjenama, a potom i masovnom rušenju. Stoga su daljnja arhivska istraživanja, s nalazima projekata poput oružarnice u Slavenskom Brodu, ključna za sveobuhvatnu valorizaciju toga vrijednog segmenta graditeljske baštine, koji na područjima nekadašnje granice Europe s Osmanskim Carstvom umnogome reflektira umjetničke utjecaje velikih gradskih središta, ponajprije Beča.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv (Kriegsarchiv), G. VII–13–310. Prema podacima objavljenima u: JOSIP KLJAJIĆ, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998., 104–105, projekt nije bio realiziran.

³¹ BÁNRÉVY (bilj. 28), 104–140 (prema istraživanju dr. sc. Ivane Horbec). Usporediti također: HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 136–143.

³² MAŽURAN (bilj. 10), 94.

³³ Isto. BÁNRÉVY (bilj. 28), 104–140.

³⁴ ARNOLD SCHOEN, Hölbling építőmester Budán, u: *Művészettörténeti értesítő*, VII/2–3 (1958.), 141–145. Usporediti također: HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 7), 136–143.

³⁵ MARGARETA TURKALJ PODMANICKI – KATARINA HORVAT-LEVAJ, Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu, u: *Peristil*, 54 (2011.), 223–233; MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, *Barokna sakralna arhitektura Đakovačko-osječke nadbiskupije*, Zagreb, 2018., 85–90, 219–224. Izvori spominju da je Hölbling u Osijeku gradio i skladište za hranu. SCHOEN (bilj. 34), 141–145.

Sakralna arhitektura u gradovima tvrđavama

Religious architecture in fortress-towns

Margareta Turkalj Podmanicki

Akademija za umjetnost i kulturu, Osijek

Nacrtak

Sakralna arhitektura u habsburškim gradovima tvrđavama na jugoistočnom rubu Carstva nerijetko je bila financirana iz blagajne Dvorske komore, a u njihovu izgradnju bili su uključeni carski i komorski arhitekti. Ta arhitektura kombinira elemente bečkog i srednjoeuropskog baroka, ali s obzirom na vojno okruženje, pokazuje određene karakteristike. Od početka 18. stoljeća do 1740. godine, nakon pobjeda princa Eugena Savojskog, Katolička Crkva i Habsburška Monarhija su trijumfirale, a bečki zreli barok snažno je utjecao na arhitekturu provincije. Smrt princa Eugena Savojskog i graditelja Nicolasa Doxata označili su kraj toga razdoblja. Austrijsko-turski rat i smrt cara Karla VI. utjecali su na političke, vojne i stilske promjene. U radu se predstavljaju spoznaje o sakralnoj arhitekturi u gradovima tvrđavama u Hrvatskoj, Srbiji, Mađarskoj i Rumunjskoj, iako je ta arhitektura danas tek djelomično sačuvana.

Ključne riječi

sakralna arhitektura, gradovi tvrđave, Eugen Savojski, državni i vojni graditelji, tipologija i stil

Abstract

Religious architecture in Habsburg fortress-towns on the south-eastern edge of the Empire was often financed by the Court Chamber treasury, and imperial and Chamber architects were involved in the construction. This architecture combines elements of Viennese and Central European Baroque, but given the military setting it shows certain peculiarities. In the period from the early 18th century to 1740, after the victories of Prince Eugene of Savoy, the Catholic Church and the Habsburg Monarchy triumphed and Viennese mature Baroque had a strong influence on the architecture of the province. The death of Prince Eugene of Savoy and of the builder Nicolas Doxat marked the end of that period. The Austro-Turkish War and the death of Emperor Charles VI led to further political, military and stylistic changes. The article presents what we know about the religious architecture in fortress-towns in Croatia, Serbia, Hungary and Romania, although this architecture is only partially preserved today.

Keywords

religious architecture, fortress-towns, Eugene of Savoy, state and military builders, typology and style

Za habsburške vladare baroknog razdoblja zaštita i promicanje katoličke vjere bili su misija vladarske obitelji, čin pobožnosti, ali i politička odluka kojom su pravdali svoj autoritet i vladarski status. U tom svjetlu, rekatolicizacija koju provode na novoosvojenom području koje je više od stoljeća i pol bilo pod islamskim utjecajem ima posebno značenje. Taj je proces možda najopsežnije i najtemeljnije proveden u novoizgrađenim pograničnim vojnim gradovima tvrđavama. One nisu samo za obranu teritorija, nego su i bedemi kršćanstva. Čvrste veze države, vojske i crkve odrazile su se i na sakralnu arhitekturu gradova tvrđava, što je vidljivo iz sljedećega: država je aktivno sudjelovala u organizaciji crkvenoga života i u gradnji sakralnih objekata, pri čemu je izražen utjecaj vlasti i vojske; često su angažirani državni arhitekti i graditelji, a u stilu i tipologiji arhitekture, uz suvremene trendove, sakralna arhitektura gradova tvrđava prilagođavala se ratnim okolnostima i vojnom okruženju.¹

Utjecaj vlasti i vojske na gradnju sakralnih objekata

Habsburška Monarhija ne samo da novooslobodeni teritorij organizira podjelom na civilni Provincijal (pod upravom Dvorske komore) i Slavonsku vojnu krajinu (pod upravom Vojnog vijeća u Grazu, poslije u Beču) nego i aktivno sudjeluje u organizaciji crkvenoga života. Početkom austrijske vladavine ponovno su uspostavljene Pečuška, Srijemska, Đakovačka ili Bosanska, Beogradska, Čanadska,

Varadinska (prije Nagyvárad u Ugarskoj, danas Oradea u Rumunjskoj) i Transilvanijska biskupija.² Prema suvremenim zapisima, na državnoj razini donosile su se odluke o sjedištu pojedinih biskupija, kao što je to slučaj s premještanjem sjedišta Čanadske biskupije 1732. godine iz Segedina u Temišvar, o čemu su konačnu odluku donijeli car Karlo VI., predsjednik Dvorskoga ratnog vijeća Eugen Savojski i nekadašnji zapovjednik Banata Mercy.³ Car će odlučivati i o gradnji novih katedrala u Segedinu, Temišvaru i Oradei (Nagyváradu).⁴

Također, župe u najvažnijim tvrđavama granice koje nisu bile biskupijska središta, poput Osijeka i Petrovaradina, car i Dvorska komora predali su na upravljanje isusovačkom redu. U tim slučajevima, župe nisu u nadležnosti lokalnog biskupa; podvrgnute su izravno ostrogonskom nadbiskupu sa sjedištem u Trnavi, što se također može shvatiti kao politička odluka. Car Leopold I. osigurao je isusovcima povlaštenu status, državnu plaću i pravo na držanje škola, ali oni su, prije svega, vojni svećenici.⁵

Nadalje, državna i vojna vlast izdaju dozvolu za osnivanje samostana pa na poziv cara u gradove tvrđave dolaze predstavnici različitih samostanskih redova. Najčešće su to franjevci (Osijek, Petrovaradin, Brod, Alba Iulia, poslije Temišvar, Beograd), isusovci (Osijek, Petrovaradin, Alba Iulia, Temišvar, Beograd), minoriti (Beograd, poslije Arad), trojini (Beograd, Alba Iulia), kapucini (Beograd, Oradea, Osijek⁶), a prisutni su i Milosrdna braća (Temišvar) te pavlini (Oradea). Njihov je zadatak »da djeluju kako zbog pobož-

¹ U izlaganju će se razmatrati sakralna arhitektura koja je nastajala na vrhuncu graditeljskog zamaaha Eugenovog lanca gradova tvrđava, od početka 18. stoljeća do 1740. godine.

² Veći dio sjedišta tih biskupija je u gradovima tvrđavama (Beograd, Segedin, Nagyvárad, Temišvar, Alba Iulia).

³ RODICA VÂRTACIU-MEDELET, *Barock im Banat. Eine europäische Kulturlandschaft*, Regensburg, 2012., 95.

⁴ U Alba Iuliji je srednjovjekovna katedrala sačuvana u svojoj funkciji i u baroknom razdoblju.

⁵ MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, *Barokna sakralna arhitektura Đakovačko-osječke nadbiskupije*, Zagreb, 2018., 36–37; ANA R. MILOŠEVIĆ, *Vizuelna kultura Srbije pod austrijskom vlašću (1718.–1739.)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 2016., 33–34.

⁶ Kapucini su u Osijeku smješteni izvan tvrđave, na Gornjem gradu.

Osijek, pogled na Tvrđu s franjevačkom crkvom Uzvišenja Sv. Križa i bivšom isusovačkom crkvom sv. Mihaela

nosti vjernika, tako i zbog iskorjenjivanja krivovjerja i raskola itd. u ovim, barbar-skim zemljama«. ⁷

Kako se crkve kojima se bavimo u ovom radu grade zajedno s gradovima tvrđavama, njihovo planiranje i nadzor gradnje izvodili su se pod nadzorom vojske i cara. U pravilu, car je davao dopuštenje za gradnju, a vojni zapovjednici su odobravali lokaciju. Izbor lokacije ovisio je o zatečenoj i planiranoj urbanističkoj

situaciji na području nekoga grada, često o postojanju starijega sakralnog objekta (kršćanske crkve ili džamije) koji se mogao prenamijeniti u crkvu, potom o vojnim zahtjevima, statusu redovničke zajednice i vremenu njezina dolaska u grad ili pak o tome je li grad sjedište biskupije.

Primjerice, u Petrovaradinu se franjevački samostanski sklop gradi na zemljištu u neposrednoj blizini palače zapovjednika, generala Nehma, koji im je tu

⁷ Kapucinski samostani u Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća, (prir. i ur.) Stjepan Sršan, Zagreb – Osijek, 2011., 24, 25. Dozvolu za osnivanje samostana kapucini su tražili u kolovozu 1717. godine. MIRKO MITROVIĆ, *Podaci o Srbiji u protokolima Dvorskog ratnog saveta u Beču (1717.–1740.)*, Beograd, 1998., 13.

Petrovaradin, pogled na tvrđavu i bivšu isusovačku crkvu sv. Jurja u podnožju

Petrovaradin, pogled na utvrđeni grad u podnožju tvrđave

lokaciju dodijelio, uz dopuštenje Dvorske komore. Pri tome, zapovjednik je morao paziti da ne naruši odnose isusovaca i franjevaca te je, kad su se projektirale njihove crkve, intervenirao da budu gotovo iste veličine i izgleda. Izmjeru čestice, a vjerojatno i projekt crkve, vodio je upravitelj fortifikacijskih radova, vojni inženjer Michael de Wamberg.⁸ Osječki su franjevci zahvaljujući vicezapovjedniku Slavonije, grofu Locatelliju, 1730. godine od Visoke ratne komore dobili zgradu staroga generalata gdje će početi graditi samostan. I u ostalim gradovima, poput Beograda, redovnici su od cara Leopolda dobili zemljište i džamiju koju su prenamijenili u

crkvu. Čak se spominje i Eugen Savojski kao predsjednik Dvorskoga ratnog vijeća kako određuje mjesto za franjevačku crkvu i samostan u Beogradu.⁹ Na istaknutom mjestu na glavnom tvrđavskom trgu franjevci u Temišvaru dobili su dozvolu za gradnju od zapovjednika, grofa Mercya, a poslije i dio materijala i novac iz sredstava namijenjenih fortifikaciji.¹⁰

Taj čvrsti savez države, vojske i crkve potvrđuju brojni onovremeni zapisi koji bilježe da su pri polaganju kamena temeljaca crkava redovito sudjelovali predstavnici svjetovne, vojne i crkvene vlasti. Nerijetko se bilježe imena zapovjednika ili fortifikacijskih inženjera koji se mogu

⁸ ZLATKO UZELAC, Franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa u Osijeku iz 1709. i njezin zvonik iz 1746., carski fortifikacijski inženjeri i sakralna arhitektura baroknih gradova-tvrđa, u: *Osječki zbornik*, 36 (2021.), 9–37, 14; JERKO MATOŠ, Samostan sv. Franje u Petrovaradinu, u: *Peristil*, 30 (1987.), 109–126, 111–112.

⁹ KATARINA GLIŠIĆ, Franjevačke građevine u Beogradu do 1739. godine, u: *Bosna Franciscana*, 29 (2008.), 43–59.

¹⁰ SWANTJE VOLKMANN, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, doktorska disertacija, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Philosophisch-Historische Fakultät, Kunsthistorisches Institut, Heidelberg, 2001., 173.

smatrati projektantima, o čemu će više riječi biti poslije. Početak svake crkvene gradnje bio je javni događaj, kojemu su uz crkvene predstavnike pribivali istaknuti državni i vojni pojedinci. Kao ilustracija može poslužiti događaj otvaranja franjevačke crkve (preuređene nekadašnje džamije) u Beogradu na kojemu su bili nazočni upravitelj Srbije, vojvoda Karlo Alexander Württemberg (1684.–1737.) i zapovjednik beogradske tvrđave, general Joseph Anton Oduyer.¹¹

Financiranje gradnje crkava provodilo se uz nadzor države. Čak ako je ono i dolazilo iz vlastitih sredstava redovničke zajednice, odnosno skupljanjem milodara (što također mora odobriti zapovjednik), uvijek je znatan prilog davala država, to jest car i istaknuti vojni časnici. Izgradnja prve sakralne novogradnje među gradovima tvrđavama, franjevačke samostanske crkve u Petrovaradinu koja je započeta u godini potpisivanja Karlovačkoga mira (1699.), potpomognuta je donacijom poljskoga kralja Augusta II. Jakog, sudionika Austrijsko-osmanskog rata i jednoga od potpisnika Mira.¹²

Onovremeni dokumenti čuvaju podatke o carskim donacijama za gradnju manjih i većih crkvenih objekata u gradovima tvrđavama. Carica Eleonora financirala je gradnju garnizonske kapele (oko 1712.–1716.) u rogu (*Hornwerku*) osječke Tvrđe,¹³ a župa u Pančevu od početka je bila financirana iz državne blagajne. Tamošnju prvu kapelu dao je sagraditi grof Claudius Mercy, no sljedeće su dvije bile na trošak države.¹⁴ Država je beogradskim kapucinima osigurala zemljište od deset kuća za podizanje samostana i crkve, 400

forinti u gotovini i 500 forinti u materijalu za gradnju samostana. U istom gradu trojini su osim lokacije za crkvu i samostan dobili sredstva za gradnju iz komorske blagajne.¹⁵ U Temišvaru su franjevci za crkvu dobili prilog u novcu i materijalu iz sredstava namijenjenih fortifikaciji, crkva Milosrdne braće financirana je iz dvorske blagajne carice Marije Terezije.¹⁶ No sigurno je jedan od najzahtjevnijih projekata pod carskim pokroviteljstvom bila gradnja katedrale u Temišvaru.

Osim države, i istaknuti pojedinci iz vojnih redova dali su znatan prilog, kojim su realizirani neki od najvrjednijih primjera barokne sakralne arhitekture. Na primjer, grof Guido von Starhemberg (1657.–1737.) iz istaknute austrijske plemićke obitelji, general i vojskovođa u protuturskim ratovima, suborac Eugena Savojskog i svojevremeno vrhovni zapovjednik Slavonije, svojom je donacijom omogućio realizaciju jedne od najvažnijih sakralnih gradnji unutar korpusa koji obrađujemo – isusovačke crkve sv. Mihaela u Osijeku. Drugi primjer je potomak istaknute firentinske obitelji, Ascanio de Guadagni (1685.–1759.), također suborac Eugena Savojskog u ratovima protiv Turske. Kao general i zapovjednik Slavonije, nastojao je da se tvrđava Brod završi prema Doxatovim planovima te unutar nje sagradi crkva sv. Ane, djelo koje se pripisuje jednome od najvažnijih predstavnika bečkoga baroka.¹⁷

Iz navedenih primjera možemo vidjeti da su tijekom prve polovice 18. stoljeća civilna i vojna uprava čvrsto isprepletene kad su u pitanju odluke o djelovanju redovničkih zajednica i biskupija, kao

¹¹ GLIŠIĆ (bilj. 9), 57.

¹² UZELAC (bilj. 8), 13.

¹³ ZLATKO UZELAC – MARGARETA TURKALJ PODMANICKI – VALENTINA SLABINAC, *Vrata Roga (Hornwerk Thor) tvrđave Osijek, valorizacija i projekt prezentacije*, u: *Portal*, 9 (2018.), 61–75, 65–66.

¹⁴ VOLKMANN (bilj. 10), 199, XIV.

¹⁵ MILOŠEVIĆ (bilj. 5), 44, 46–47.

¹⁶ VOLKMANN (bilj. 10), 172–173. Crkva je srušena početkom 20. stoljeća.

¹⁷ TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 52.

i odluke o njihovim gradnjama unutar gradova tvrđava. Pritom je Katolička Crkva uživala veliku potporu predstavnika političkog i vojnog vrha Habsburške Monarhije.

Arhitekti i graditelji

Organizacija crkvenog života, nadzor i financiranje sakralnih gradnji podrazumijevali su i angažiranje više državnih arhitekata, graditelja i inženjera iz tvrđavskih inženjerskih ureda ili s područja Beča i Ugarske. Koliko nam je poznato, malo je redovničkih zajednica u svojim redovima imalo osobe sa znanjem projektiranja i građenja. Izuzetak je pavlinski redovnik i arhitekt Máté Vépi koji za potrebe svojega reda projektira crkve u Sasvaru, Pečuhu, Budimpešti te Nagyváradu (Oradei), koja se nalazi u neposrednoj blizini tvrđave.

Angažiranje istaknutih arhitekata u gradnji sakralne arhitekture u pograničnim utvrdama više je iznimka nego pravilo. Izuzetak među projektantima je Johann Lucas von Hildebrandt, koji je angažiran na području jugoistočne granice Carstva posredovanjem princa Eugena Savojskog, s kojim je na brojnim projektima surađivao od početka 18. stoljeća pa sve do prinčeve smrti. Na području Hrvatske njegovim se djelima smatraju dvorac u Bilju i crkva sv. Petra i Pavla u Topolju, oba na nekadašnjem posjedu Eugena Savojskog u hrvatskom dijelu Baranje te (među sakralnim objektima koje ovdje razmatramo) sasvim izuzetna crkva sv. Ane u središtu tvrđave Brod. Njegov utjecaj možemo primijetiti i na crkvi u Orlici, o čemu će

poslije biti više riječi. Angažiranje tako istaknutog arhitekta u gradnji sakralne arhitekture u pograničnim utvrdama prava je rijetkost.

Zapravo, najveći broj sakralnih građevina možemo povezati s vojnim inženjerima i komorskim graditeljima angažiranim na gradnjama svih vrsta unutar fortifikacija Habsburške Monarhije. Ti će školovani iiskusni arhitekti, graditelji i inženjeri dati sakralnoj arhitekturi gradova tvrđava osobit karakter. Dvorsko ratno vijeće koje predvodi Eugen Savojski i njemu podređena Inženjerska i Fortifikacijska komisija raspoređivali su stručnjake po utvrdama ovisno o potrebama. Neki su od njih autori urbanističkog i fortifikacijskog rješenja utvrde, pojedinih arhitektonskih vojnih, upravnih, pa i sakralnih sastavnica grada ili pak nadziru gradnje koje je projektirao netko drugi. Imajući u vidu širinu njihova djelokruga i njihovu stručnost, uvjetno im se može pripisati projektiranje, a zasigurno barem nadzor sakralnih gradnji.

Tako je Jerko Matoš pretpostavio da je dvije gotovo identične crkve sa svojim samostanskim sklopom projektirao glavni inženjer Petrovaradina Wamberg.¹⁸ Na tom je tragu Zlatko Uzelac projekte najstarijih crkvenih objekata u osječkoj Tvrđi atribuirao tadašnjim glavnim tvrđavskim inženjerima: prvu fazu franjevačke crkve ubraja u djela carskoga inženjera Caspara Dörcka, a garnizonsku kapelu na Hornwerku (tvrđavskom Rogu) Jeanu Petisu de la Croixu, osječkom glavnom inženjeru koji je na tom mjestu naslijedio Dörcka 1705. godine, koji tada odlazi u Petrovaradin obnašati istu dužnost.¹⁹

¹⁸ Pouzdano se zna da je inženjer Wamberg radio izmjeru čestice za gradnju franjevačkog samostana i crkve sv. Franje Serafinskog u Petrovaradinu. MATOŠ (bilj. 8), 111–112; UZELAC (bilj. 8).

¹⁹ Petis de la Croix došao je u Osijek na mjesto Dörcka, koji je 1703. otišao u Petrovaradin da zamijeni Wamberga. UZELAC (bilj. 8), 19.

Djelovanje nadravnatelja svih graničnih utvrda i projektanta pojedinih tvrđavskih objekata Nicolasa Doxata de Démoreta zabilježeno je u gotovo svim tadašnjim graničnim utvrdama jugoistočne granice, a iz njegova se plana nedovršene utvrde i grada Orlice (Novog Karlovca) iz 1734. godine otkriva da je taj inženjer posvetio veliku pozornost smještaju i arhitektonskom tipu sakralne arhitekture u gradsko tkivo.²⁰ Da su se vojni inženjeri bavili planiranjem vjerskih građevina dokazuje primjer Maximiliana Eugena de Cosseaua, svojevremeno vojnog nadinženjera osječke Tvrđe koji je na svojem posjedu u Hrvatskoj (danas selo Nuštar s okolicom u Srijemu) uz dvorac projektirao i dvorsku kapelu.²¹

Johann Friedrich von Heisse koji je više od trideset godina bio glavni inženjer Slavenske generalkomande, osim u središnjoj tvrđavi Osijek, bio je nadležan za sve gradnje u pripadajućim tvrđavama u Rači, Brodu i Gradiški, u čiju je izvedbu sigurno bio dobro upućen, a za nadgledanje izvedbe zasigurno zadužen.²²

Vojni arhitekt Giuseppe Quadro spominje se kao istaknuti donator za gradnju trojinske crkve u Alba Iuliji (1719.). S obzirom na njegova projektantska znanja, moguće je da je gradnji crkve pridonio izradom projekta.

Kad je građena temišvarska katedrala (1736.–1774.) prema projektu bečkoga *Hofbauamta* (ureda za graditeljstvo), koje je tada vodio Johann Emanuel Fischer von Erlach, među osobama koje nagledaju gradnju, pa čak i projekt prilagođavaju lokalnim uvjetima, spominje se Caspar Diesel (ili Diessl, 1694.–1768.), glavni in-

ženjer i carski graditelj te njegovi suradnici iz temišvarškoga inženjerskog ureda Johann Lechner i poslije Karl Joseph Römer.

Uz lokalne inženjere, na teren su prema nalogu Dvorske komore često dolazili inženjeri, graditelji i arhitekti iz Beča ili s područja Ugarske, a u onovremenim dokumentima nalazimo potvrdu njihove povezanosti s gradnjama sakralnih objekata u gradovima tvrđavama. Među njima ističe se ime Fortunata Pratiya (oko 1680.–1738.). On je 1724. godine prema nalogu cara Karla VI. upućen u Banat i Segedin, tadašnje sjedište Čanadske biskupije.²³ Ondje je projektirao katedralu te kanoničku i biskupsku rezidenciju. Čini se da ti radovi traju do tridesetih godina 18. stoljeća.²⁴ U Oradei (mađ. Nagyvárad), utvrđenom baroknom gradu građenom prema Doxatovu planu i sjedištu biskupije, Prati je projektirao biskupsku palaču i seminarску kuću, a za tadašnju katedralu, crkvu sv. Ladislava, projektirao je dogradnju zvonika.²⁵ Komorski inženjer Prati često se spominje u kontekstu budimškoga graditelja Johanna (Janosa, Hansa) Hölblinga. Osim što su radili na više važnih državnih projekata u Budimu i Pešti, zabilježen je njihov zajednički ili pojedinačni boravak i djelovanje u Aradu, Beogradu, Segedinu, Osijeku, Temišvaru i Sigetu.²⁶

Po svoj prilici, Hölbling je samostalno izradio rješenje za nastavak gradnje osječke isusovačke crkve sv. Mihaela, 1733. godine, kad je boravio u toj tvrđavi. U prilog toj atribuciji idu vrlo slični projekti na kojima je bio angažiran u Mađarskoj: servitske crkve u Pešti i pregradnja franjevačke crkve u Szeczenyu.

²⁰ Plan je objavljen u: IGOR ČULIG – ZLATKO UZELAC – ANDREJ ŽMEGAČ, *Nedovršeni barokni grad-tvrđava Novi Karlovac*, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 161–174.

²¹ TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 206–210.

²² Više u: KATARINA HORVAT-LEVAJ – MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, *Palača Slavenske generalkomande u Osijeku*, Zagreb – Osijek, 2019.

²³ Segedin je bio sjedište Čanadske biskupije od 1716. do 1732. godine.

²⁴ VOLKMANN (bilj. 10), 222–254; VÁRTA-CIU-MEDELET (bilj. 3), 95–101.

²⁵ Dogradnja nije izvedena, jer je Prati umro 1738. godine. Kasnobarokna katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije (1751.–1779.) gradi se prema planu Franza Antona Hillebrandta, glavnog arhitekta ugarske Dvorske komore.

²⁶ Više u: HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 22).

Graditelji monumentalne franjevačke crkve u Brodu (1727.–1753.) zasad još nisu identificirani, no kao jedan od mogućih graditelja navodi se carski inženjer i arhitekt Donat Felice d'Allia (1677.–1761.), blizak Hölblingu i Pratiiju. Njegov je boravak nekoliko puta zabilježen u utvrdama na području Hrvatske u ulozi savjetnika za vojno graditeljstvo. Nakon znatnog iskustva obnove samostana u Klosterneuburgu u Austriji, moguće je da je tijekom boravka u Brodu 1726./1727. savjetom ili

projektom mogao utjecati na rješenje franjevačke crkve u Brodu.²⁷

Tipologija i stil

Uključivanjem novoosvojenih teritorija na istoku u sastav Habsburške Monarhije, suvremeni stilski trendovi ostavit će prepoznatljiv trag i na sakralnoj arhitekturi. Razdoblje o kojemu ovdje govorimo, između 1700.–1740. godine, vrijeme je kad

²⁷ TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5); UZELAC (bilj. 8).

Osijek, franjevačka crkva Uzvišenja Sv. Križa
(1709.–1732.), svetište i zvonik

Osijek, franjevačka crkva, unutrašnjost

u arhitekturi srednje Europe prevladavaju stilska obilježja zrelog baroka. Međutim, za razliku od umjetničkih središta Carstva, sakralna arhitektura u gradovima tvrđavama prilagođava se vojnim okolnostima i okružju.

Tijekom još nestabilnih prilika i ratne opasnosti, istovremeno s gradnjom prvih utvrda Petrovaradina i Osijeka, podižu se i prve zidane crkve – franjevačka (1699.) i isusovačka crkva (1701.–1704.) u Petrovaradinu, zatim u Osijeku franjevačka crkva (1709.–1732.) i garnizonska kapela (oko 1712.) te 1725. godine nastaje i prvo rješenje isusovačke crkve. Njihovo planiranje i građenje možemo povezati s vojnim inženjerima koji su radili na fortifikacijama. Općenito gledajući, u sakralnim gradnjama prvih dvaju-triju desetljeća 18. stoljeća prevladavaju tradicionalna jed-

nostavna, inženjerska i prije svega funkcionalna rješenja.

Crkvene građevine toga razdoblja pokazuju gotovo jednaka obilježja; arhitektura se tlocrtno i prostorno nastavlja na tradicionalna rješenja. To su longitudinalne crkve s užim svetištem koje može biti zaključeno ravno (obje crkve u Petrovaradinu) ili poligonalno (isusovačka crkva u Osijeku). Samostanska franjevačka crkva i garnizonska kapela u osječkoj Tvrđi pripadaju istoj tradiciji, ali su brod i svetište prostorno objedinjeni kao jedan volumen iste visine i širine. Crkve su nadsvođene ranobaroknim bačvastim ili križno-bačvastim svodom.²⁸ Baroknom dojmu, osim svoda, pridonosila je veća osvijetljenost unutrašnjosti crkve, što je ostvareno većim prozorima ili njihovim postavljanjem u dva reda na bočnim zidovima crkve

²⁸ Franjevačka crkva u Osijeku zaključena je jedinstvenim drvenim bačvastim svodom, kakav se pojavljuje i u petrovaradinskim crkvama. U garnizonskoj kapeli izgrađen je zrcalni svod, a u crkvi sv. Mihaela križno-bačvasti.

Petrovaradin, bivša isusovačka crkva sv. Jurja (1701.), unutrašnjost

Petrovaradin, bivša isusovačka crkva, vanjšina

(crkve u Petrovaradinu). Unutarnji prostor dinamizira se podjelom na traveje (koje odjeljuju pilastri koji nose vijenac) i pojašnicama na svodu.

Za katedralu u Segedinu (1716.–1730-ih), koju je projektirao Fortunato da Prati, ne znamo kako je izgledala; nisu poznati nacrti ni to u kojoj je mjeri građevina izvedena, ali s obzirom na status biskupske crkve i na to da se njezina gradnja nastavlja i u sljedećem desetljeću, koje će postupno ispunjavati inovativnije gradnje, moguće je da se idejnim rješenjem razlikovala od drugih istovremenih gradnji.

Utvrdjivanje nove granice prema Osmanskom Carstvu te izravna graditeljska angažiranost države u sakralnim gradnjama preko njezinih službi, vojnih inženjera i arhitekata, doveli su do infiltriranja

baroknog stila na novoosvojeni teritorij. Raznolikost stilskih i tipoloških rješenja odraz je višestrukih baroknih kretanja u arhitekturi srednje Europe i protureformatorskih ideja Katoličke Crkve.²⁹

Zapravo, od kraja dvadesetih godina 18. stoljeća, i naročito tridesetih godina, počinju se javljati suvremena zrelobarokna rješenja. Ta se obilježja mogu promatrati u transformaciji tlocrtna forme i oblikovanju prostora i pročelja. Izdvojiti ćemo primjere sakralne arhitekture gradova tvrđava koji pokazuju suvremena barokna obilježja.

Crkve s unutarnjim stupcima

Unutarnji zidni stupci (njem. *Wandpfeiler*) dominantno određuju prostor toga tipa crkve. Okomiti na bočne zidove longitudinalne crkve, razdvajaju i oblikuju

²⁹ Iskazane odlukama koncila održanog u Trentu potkraj 16. stoljeća.

dručju srednje Europe, gdje se pojavljuju nove varijante (s emporama iznad bočnih kapela ili bez njih). Od kraja 17. stoljeća uvođenje kupolastih svodova (čeških kapa) nagovijestit će zrelobaroknu i kasnobaroknu fazu tog arhitektonskog tipa. Naime, kupolastim svodovima, ali i zaobljavanjem zidnih stupaca, odnosno bočnih kapela, postiže se dinamičniji dojam prostora svojstven zreloom baroku. Istovremeno, kapele postaju šire i pliće, s oltarima postavljenima prema glavnom brodu, čime se bolje integiraju s prostorom broda crkve. Taj razvoj možemo pratiti na području Austrije od nekadašnje isusovačke crkve u Leobenu (1660.–1666.) preko crkve Milosrdne braće (*Barmherzigenkirche*) u Grazu (1735.–1740.) do crkve St. Veit am Vogau u Štajerskoj (1748.–1768.).

Podudaranje sa zrelobaroknim rješenjima srednjoeuropskog prostora, naročito podunavske zone Donje Austrije i središnje Mađarske,³¹ pokazuje nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihaela u osječkoj Tvrđi. Ranobarokne karakteristike (poligonalno svetište koje je uže i niže od broda te križno-bačvasti svod u brodu) rezultat su starijega projekta prema kojemu je crkva započeta 1725. godine. Međutim, zrelobarokne karakteristike koje ta longitudinalna crkva dobiva od 1733. godine prepoznajemo po tome što je brod proširen parovima bočnih kapela koje razdvajaju zidni stupci. Bočne kapele su široke i visinom prekidaju gređe; na začelnom zidu su oltari, iznad kojih su prozori koji osiguravaju dobru osvijetljenost unutrašnjosti. Autor novoga projekta je, prema svemu sudeći, budimski graditelj Johann Hölbling, koji je u Osijeku boravio

kapele u kojima su dodatni oltari, a ujedno nose svod širokog raspona, stvarajući velike prostore za okupljanje vjernika. Ispunjavajući tako zahtjeve posttrident-ske crkve, taj inače kasnosrednjovjekovni tip arhitekture doživljava procvat u baroknom razdoblju.

Početak 17. stoljeća crkve s unutar-njim stupcima pojavljuju se u projektima graditelja Hansa Alberthala za isusovačke crkve na području Njemačke,³⁰ a od sredine 17. stoljeća bit će uobičajene na po-

³⁰ Prvom baroknom *wandpfeiler* crkvom smatra se isusovačka crkva u Dillingenu (1610.–1617.). Više u: KATARINA HORVAT-LEVAJ – DORIS BARIČEVIĆ – MIRJANA REPANIĆ-BRAUN, *Akadska crkva sv. Katarine u Zagrebu*, Zagreb, 2011., 85–103. Usporediti također: TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 83–91.

³¹ TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 83–90.

1733. godine prema nalogu Dvorske komore i Ratnog vijeća radi poslova na vojnim građevinama. Osim toga, u prilog toj atribuciji ide i sličnost s njegovim projektima u Mađarskoj.

Crkve s plitkim bočnim kapelama

Longitudinalne jednobrodne crkve tog tipa karakteriziraju vrlo plitke bočne kapele upisane u zide (ili neznatno istaknute na

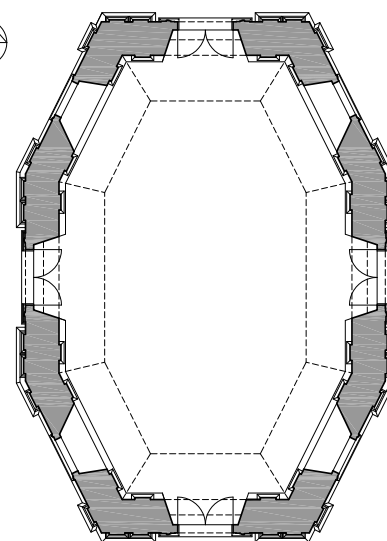
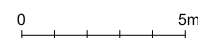
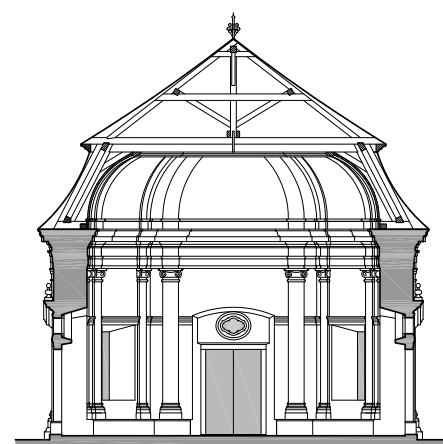
bočnim fasadama), a prozori su smješteni iznad kapela. Takav način oblikovanja zidnih kapela bliži je talijanskoj nego srednjoeuropskoj graditeljskoj tradiciji. Isprva se pojavljuju u isusovačkim gradnjama u sjevernoj Italiji u 16. stoljeću, a zatim učestalije na području Venecije tijekom 17. i 18. stoljeća kao izvedenica Palladijeve crkve *Il Redentore* (1577.–1592.), i to u djelima arhitekata Antonija Gasparija (*Santa Maria della Fava*, 1705.–1715.) i Giorgia Massarija (*Santa Maria del Rosa-*

rio, poznata i kao *Gesuati*, 1726.–1736.). Takvo će tipološko rješenje prihvatiti venecijanski inženjeri koji će jednostavnije primjere graditi u Istri, Dalmaciji i njezinoj zaleđu te na području Boke kotorske. Pretpostavlja se da su posredovanjem talijanskih vojnih inženjera rješenja bliska venecijanskima došla i na jugoistočnu granicu Habsburške Monarhije. Bočne kapele upisane u zide ima franjevačka crkva (započeta 1727., nastavlja se graditi od 1743. do 1750.), smještena uz samu brodsku utvrdu. Crkva je monumentalna, s bačvastim svodom sa susvodnicama koji natkriljuje široki brod i nešto uže poligonalno (iznutra polukružno) zaključeno svetište.³²

Unutar dva metra debelih zidova nalaze se tri para bočnih kapela. Kontinuirani vijenac iznad kapela odvaja ih od prozora, a zid između kapela raščlanjuju umnoženi pilastri. Premda se rjeđe pojavljuje na srednjoeuropskom prostoru, taj tip sakralne građevine ispunjava uvjete protureformacije povećanjem osvijetljenosti unutarnjeg prostora, većim brojem kapela i oltara te monumentalnošću prostora koji može primiti velik broj vjernika.

Ovalne i oktogonalne crkve

Uz longitudinalne, centralne su crkve jedna od bitnih odrednica barokne sakralne arhitekture. Budući da tridentske preporuke zahtijevaju odstupanje od idealnih centralnih oblika, odnosno aksijalnu usmjerenost prema oltaru, tijekom baroknog razdoblja dizajniraju se scenična centralizirana rješenja koja spajaju odli-

³² Slično oblikovano svetište ima i katedrala u Temišvaru.

na utjecale na visokobaroknu arhitekturu Rima.³³

Na prijelazu 17. u 18. stoljeće centralizirane crkve tlocrtnog oblika ovala i njemu bliskog izduženog oktogona u bečkoj i srednjoeuropskoj baroknoj sakralnoj arhitekturi promicali su vodeći arhitekti austrijskoga baroka – Johann Bernhard Fischer von Erlach i Johann Lucas von Hildebrandt.³⁴ Njihove crkve tog tipa najčešće čine tri centralizirana prostora koja se nižu po longitudinalnoj osi: ulazni

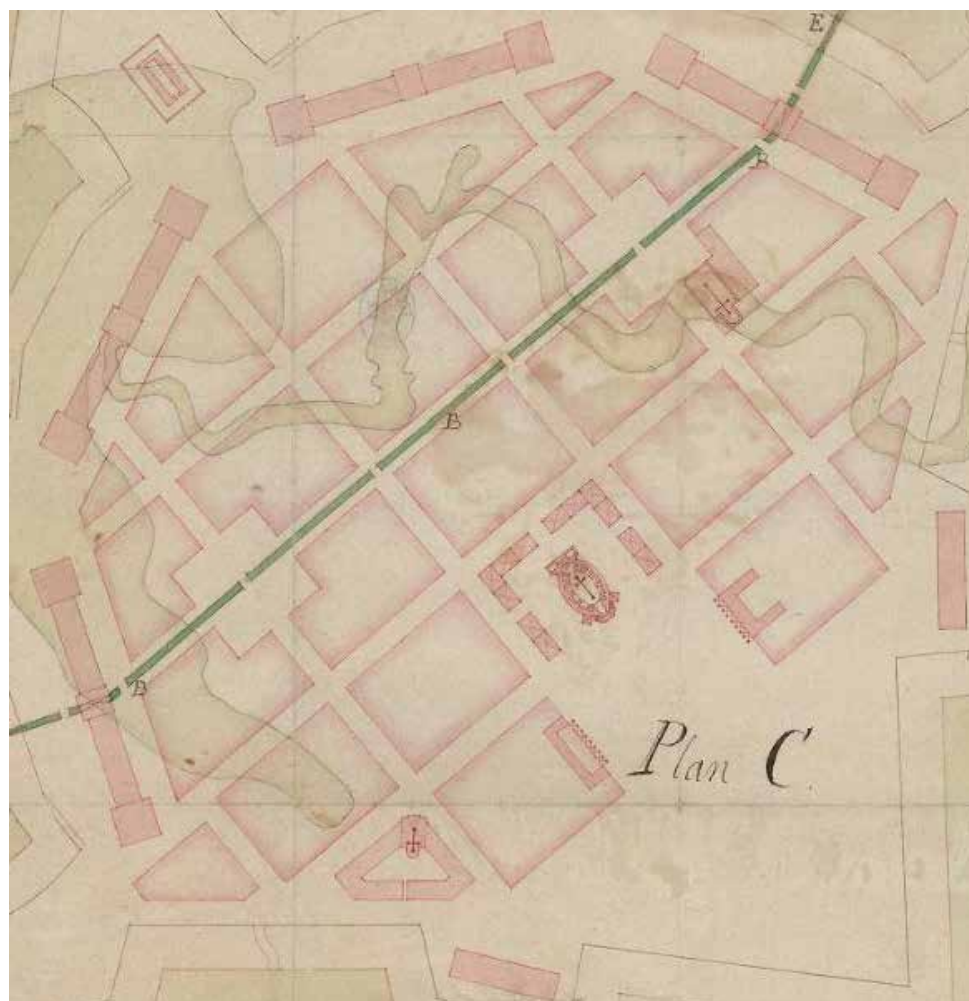
prostor, centralni brod koji može imati različite oblike i centralno svetište. Ovalni i oktogonalni tlocrtni oblik pojavljuju se i u planiranju sakralnih građevina u gradovima tvrđavama. Nacrt za grad tvrđavu Orlica kod Karlovca (Neü-Carlstatt, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, TK 1216) iz 1734. godine³⁵ otkriva nam da je na središnjem gradskom trgu planirana monumentalna ovalna crkva. Pročelje s dva ukoso postavljena zvonika, ovalni brod natkriven kupolom i trodijelna po-

³³ NACE ŠUMI, Izhodišće cerkev sv. Jožefa nad Preserjem, u: *Zbornik za umetnosno zgodovino*, 10 (1973.), 111–116; TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 99, 102.

³⁴ Fischer von Erlach projektira ovalne kapele u *Kollegienkirche* (1696.–1707.) i ovalno križište u crkvi Sv. Trojstva (1694.–1702.) u Salzburgu te ovalnu crkvu sv. Karla Boromejskog (1715.) u Beču, a Johann Lucas von Hildebrandt ovalnu crkvu sv. Petra (od 1703. godine preuzima gradnju od talijanskog arhitekta Gabrielea Montanija) u Beču, oktogonalnu crkvu sv. Lovre u Jablonneu (Deutsch Gabel u sjeverozapadnoj Češkoj) i oktogonalni brod crkve Maria Treu (1716. – sredina 18. stoljeća) u Beču.

³⁵ Projekt grada tvrđave Orlica (Neu Carlstadt) izradio je Nicolas Doxat de Demoret. ČULIG – UZELAC – ŽMEGAČ (bilj. 20).

Novi Karlovac, plan grada tvrđave s ucrtanom ovalnom crkvom (Nicolas Doxat de Démoret), Országos Széchényi Könyvtár, Budimpešta

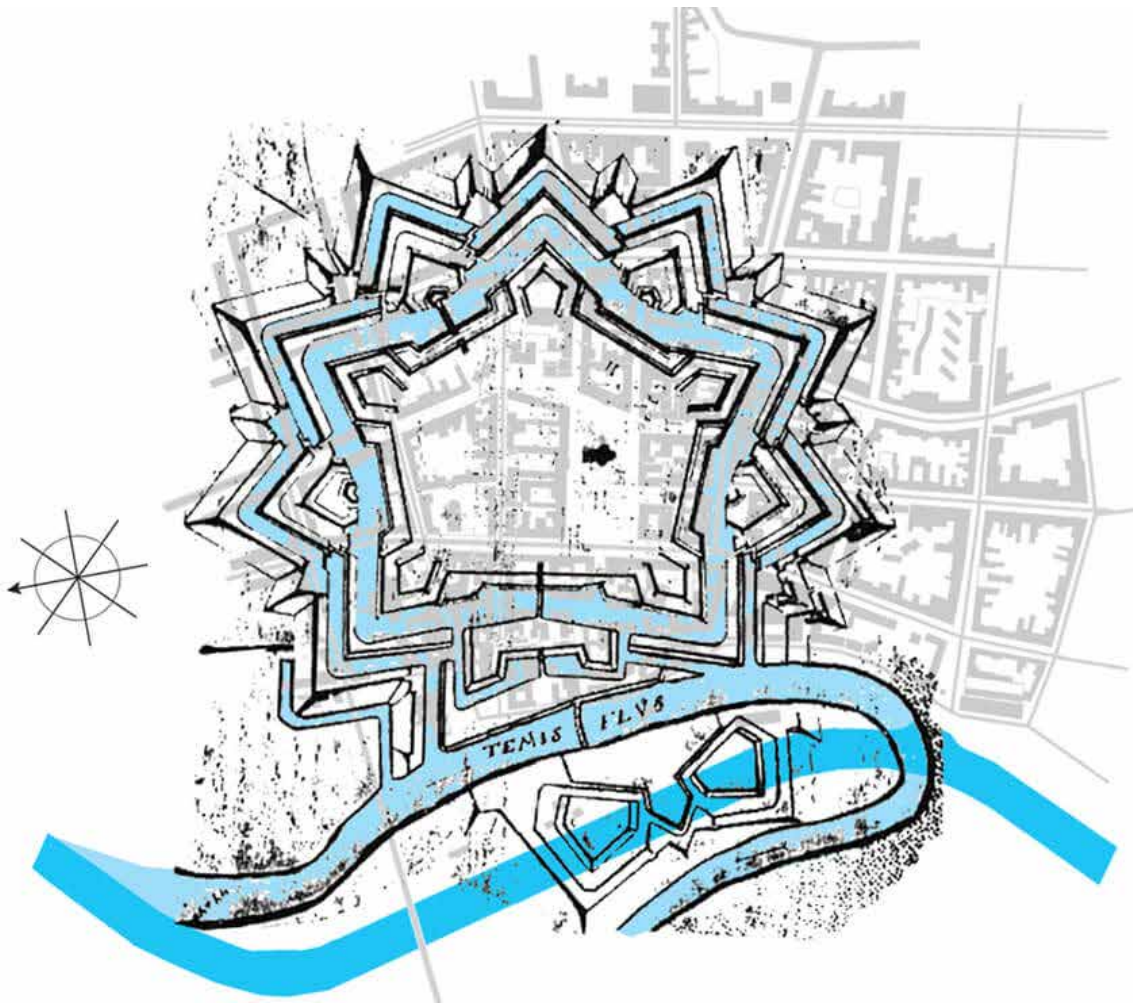
djela prostora čini tu građevinu inovativnom na tim prostorima te vrlo bliskom rješenju bečke crkve sv. Petra koja je završena 1732./1733. prema Hildebrandtovu projektu.

Crkva sv. Ane sagrađena je 1743. godine u središtu brodske tvrđave. Riječ je o jednodjeloj građevini s tlocrtom u obliku izduženog oktogona. Paviljonski karakter ima zahvaljujući četirima jednako oblikovanim pročeljima s ulaznim por-

talima i centralno smještenim oltarom u unutrašnjosti.³⁶ Hildebrandt je tlocrt izduženog oktogona primjenjivao i u sakralnoj (Göllersdorf, *Loretokirche*, 1725.–1730.) i u profanoj (paviljon dvorca princa Eugena u Obersiebenbrunn, nakon 1725.) arhitekturi. Okolnosti gradnje i oblikovanje toga jedinstvenog i vrhunskog ostvarenja srednjoeuropskog prostora navodi na njegovu atribuciju Johannu Lucasu von Hildebrandtu.

³⁶ ZLATKO UZELAC, Tvrđavska crkva sv. Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavanskom Brodu, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 188–207; TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 102.

Pančevo, plan grada tvrđave iz 1725.–1739. s crkvom s trolisnim svetištem (Nicolas Doxat de Démoret), izvor: ZLATKO UZELAC, Barokni grad-tvrđava Pančevo, *Korzo portal, e-portal za urbanu kulturu i baštinu*, Novi Sad – Petrovaradin)

Trolisna svetišta

Dinamični spoj longitudinalnog broda crkve i centralnog trolisnog (trikonhalnog) svetišta, istaknutog kupolom na križištu, inspiriran matičnom katoličkom crkvom sv. Petra u Rimu, u ranobaroknoj varijanti ostvaren je u salzburškoj katedrali (1618.–1624.).³⁷ Pretpostavlja se da je na tragu tog rješenja bio projekt crkve u Pančevu. Gradnja tvrđave započeta je 1723. godine

prema ideji Nicolasa Doxata de Démoreta, a nakon potpisivanja Mira u Beogradu 1739. godine, grad i fortifikacije srušeni su do temelja. Plan iz 1725. godine pokazuje pravilno planiranu zvjezdoliku utvrdu s gradskim tkivom u kojemu su raspoređene građevine vojne, javne, stambene i sakralne namjene, a među njima se ističe longitudinalna crkva s trolisnim svetištem.³⁸ Iako nam nisu poznati detalji crkve, ni to u kojoj je mjeri crkva bila rea-

³⁷ Na području Štajerske pojavit će se potkraj 17. i početkom 18. stoljeća zrela i kasnobarokna rješenja koja će do kraja četvrtoga desetljeća doći i do Hrvatske. U Hrvatskoj trolisno svetište imaju crkva sv. Marije Koruške kod Križevaca (dograđeno 1725. na postojeću građevinu) i pavlinska crkva sv. Jeronima u Štrigovi (1738.–1749.). Više o trolisnim crkvama: KATARINA HORVAT-LEVAJ, *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015., 223–233.

³⁸ Usporediti: ZLATKO UZELAC, Barokni grad-tvrđava Pančevo, *Korzo portal, e-portal za urbanu kulturu i baštinu*, Novi Sad – Petrovaradin (objavljeno 27. 10. 2016.), <https://korzoportal.com/zlatko-uzelac-barokni-grad-tvrđava-pancevo> (pristupljeno 3. 3. 2020.)

Osijek, bivša isusovačka crkva sv. Mihaela,
pročelje

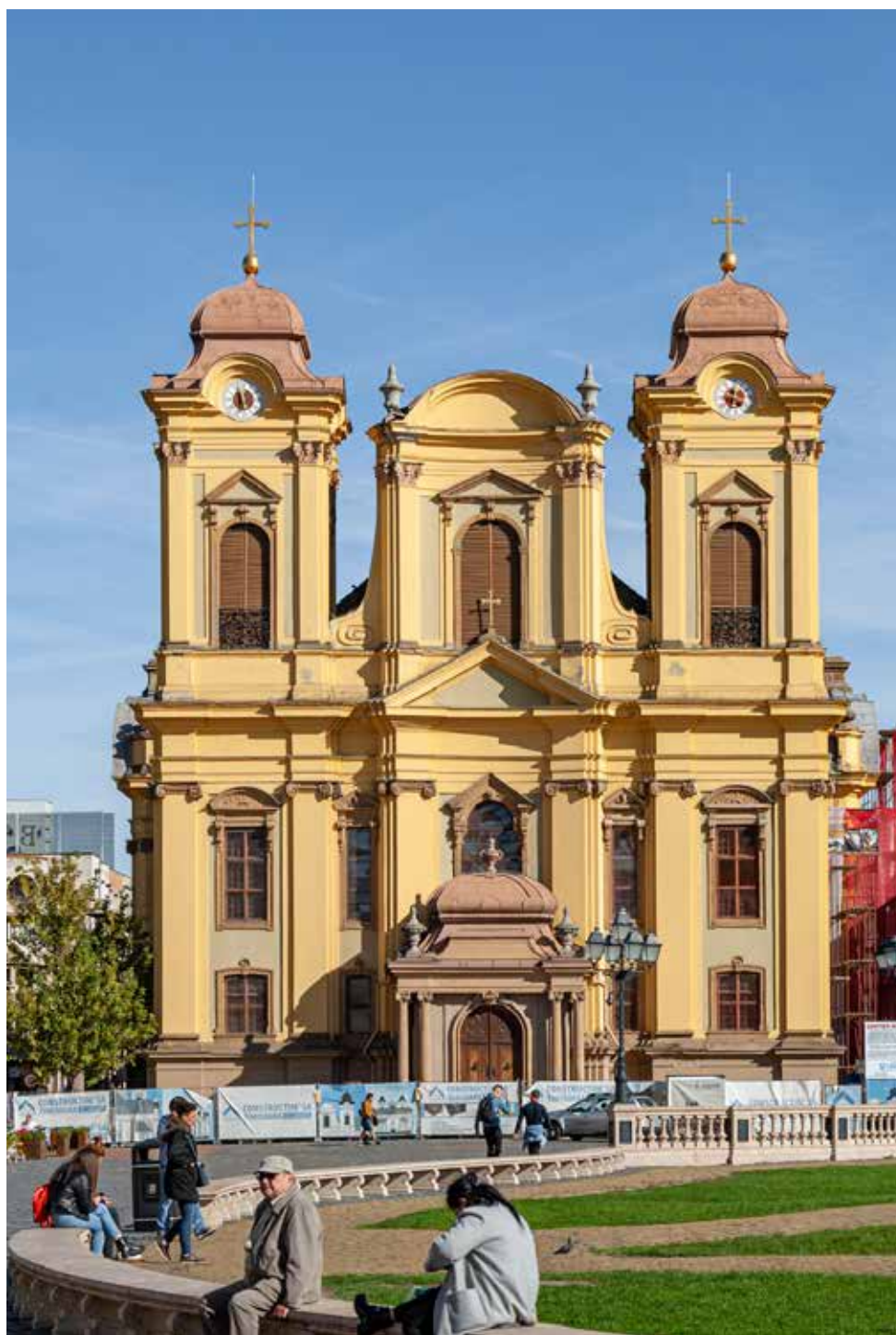

lizirana, trolisno svetište pančevske crkve jedinstveno je u opusu sakralnih građevina gradova tvrđava.³⁹

Pročelja s dva zvonika

Pročelja s dva zvonika jedan su od najdommljivijih tipova baroknog pročelja. U tim primjerima zvonici su dio pročelja i svojim bočnim smještajem flankiraju središnji zabat zaključen dio. Porijeklo im je u srednjovjekovnoj arhitekturi, a poslije, u kombinaciji s različitim tlocrtima, postaju često obilježje baroknih crkava srednje Europe. Prvi put se pojavljuju na salzburškoj katedrali (1614.–1628.) i ubrzo će biti široko prihvaćeni, naročito na isusovačkim crkvama na području Habsburške Monarhije. Među najutjecajnijima je bilo pročelje bečke isusovačke crkve *Universitätskirche* (1624.–1631.); nastavlja se na tijelo crkve bazikalnog tipa s niskim bočnim kapelama. Od druge polovice 17. stoljeća češće se spaja s dvoranskim crkvama s unutarnjim zidnim stupcima.⁴⁰ Danas je u gradovima tvrđavama u izvornom obliku takvo pročelje sačuvano samo na isusovačkoj crkvi sv. Mihaela u Osijeku i na katedrali u Temišvaru. No istraživanja su pokazala da su pročelja s dva zvonika postojala i na crkvama trojina u Beogradu i Alba Iuliji, a takvo je planirano i za ovalnu crkvu u Orlici.

Osječko pročelje (1741.–1766.) kompozicijom slijedi uzore pročelja isusovačke crkve u Beču i Trnavi, ali je sjedinjeno s crkvom s unutarnjim stupcima.⁴¹ Kako crkva trojina u Beogradu (oko 1720.–1739.) više ne postoji, a druga je u Alba Iuliji

³⁹ Tema trolisnog svetišta s kupolom došla je u sjeverozapadnu Hrvatsku posredovanjem Štajerske. Najraniji primjer na području Hrvatske, istovremen s projektom crkve u Pančevu, crkva je sv. Marije Kuruške kod Križevaca (1725.). HORVAT-LEVAJ (2015.), 228.

⁴⁰ Primjeri su isusovačka crkva u Steyru (1634.–1677.), Leobenu (1660.–1666.) i Linzu (1669.–1678.). Više u: TURKALJ PODMANICKI (bilj. 5), 110.

⁴¹ Na pročelju se može primijetiti (u skladu s vojnim okruženjem) suzdržana primjena rokoko elemenata koncentriranih na kartuši iznad portala i na kapitelima pilastara.

Beograd, samostan i crkva trojina, grafika iz 1739.
(*Annalium Provinciae Sancti Josephi Ordinis
Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis...*)

(1719.–1738.) poslije temeljito izmijenjena, to je veća važnost crkve sv. Mihaela, zbog karakterističnoga spajanja pročelja s dva zvonika s tipom crkve *wandpfeiler*, koje je prvi put realizirano na području Hrvatske. Osim toga, to je najstarije dvotoranjsko pročelje sačuvano u obrambenom lancu Eugena Savojskog.

Temišvarska katedrala (1736. –1765.) ima tlocrtni oblik križa koji čini brod s bočnim kapelama koje odjeljuju unutarnji kontrafori te nešto niži transept, bez kupole na križištu. Crkva ima pročelje s dva zvonika koja obrubljuju konkavno uvučen i jednake visine središnji dio

oblikovan poput edikule.⁴² Takvo oblikovanje otkriva uzore u djelima bečkih arhitekata – Johanna Bernharda Fischera von Erlacha (*Kollegienkirche* u Salzburgu, 1696.–1707.) i Johanna Lucasa von Hildebrandta (crkva *Maria Treu* u Beču, 1716.–1771.), što ne iznenađuje, s obzirom na to da je katedrala građena pod carskim pokroviteljstvom i projektirana pod okriljem *Hofbauamta* te nadzorom Josepha Emanuela Fischera von Erlacha (1693.–1742.).⁴³

Dvotoranjsko pročelje, koje je tijekom 17. i 18. stoljeća bilo često na području Habsburške Monarhije, bilo je realizirano

⁴² Više u: VOLKMANN (bilj. 10), 221–245.

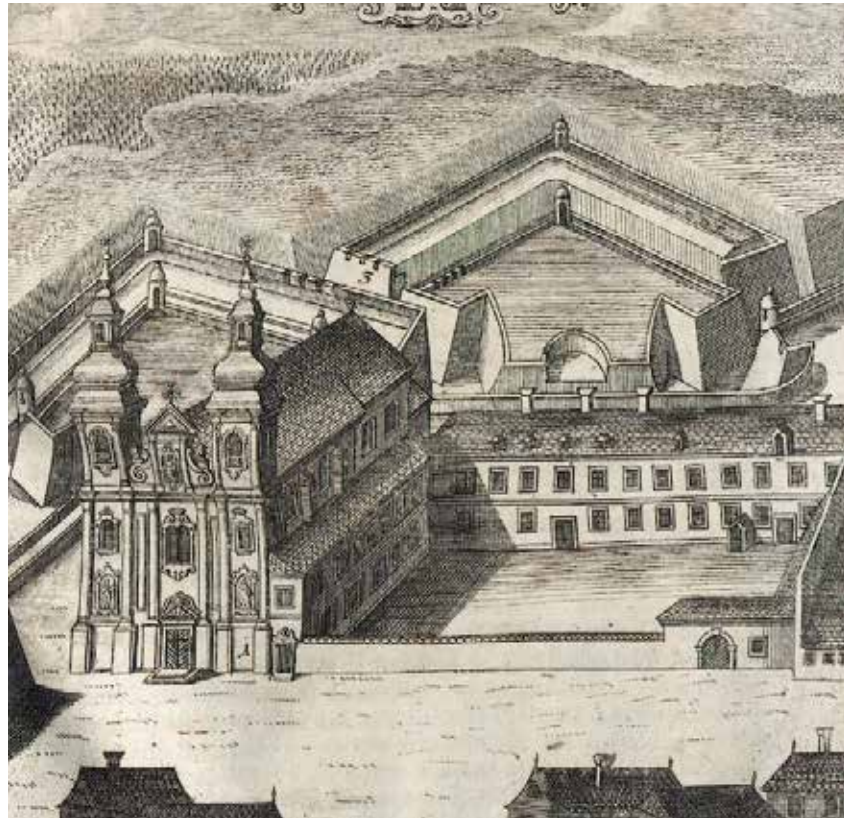
⁴³ VÂRTACIU-MEDELET (bilj. 3), 95; VOLKMANN (bilj. 10) 224 i dalje.

na trojinskim crkvama u Beogradu i Alba Iuliji. Te crkve nisu sačuvane, ali nam je iz suvremenih grafika djelomično poznat njihov izgled.⁴⁴ Trojini u Beogradu izgradili su longitudinalnu dvoransku crkvu s pročeljem artikuliranim s vijencem, pilastrima i prozorima s dekorativnim okvirima. Zvonici su iste visine kao i središnji dio, ali zaključeni visokim lukovicama. Elegantnije u proporcijama i dekorativnim detaljima bilo je pročelje trojinske crkve u Alba Iuliji koje je, međutim, poslije znatno izmijenjeno.⁴⁵ Na području Transilvanije pročelje s dva tornja nalazimo i na isusovačkoj crkvi (1718.–1724.) u Cluj-Napoci.⁴⁶

Spoj pročelja s dva zvonika i ovalnog tijela crkve zamišljen je na središnjoj crkvi u Orlici (1734.). U tom slučaju, središnji konveksno istaknuti dio obrubljuju dijagonalno ukošeni zvonici. Time se, uz ovalni tlocrt, i oblikovanjem pročelja približila netom dovršenoj Hildebrandtovoju crkvi sv. Petra u Beču (1733.).

Zaključak

Tijekom prve polovice 18. stoljeća civilna i vojna uprava čvrsto su isprepletene u odlukama o djelovanju redovničkih zajednica i biskupija, kao i njihovim gradnjama unutar gradova tvrđava. Pri tome je Katolička Crkva uživala veliku potporu predstavnika političkog i vojnog vrha Habsburške Monarhije. Nadalje, vidjeli smo da je za većinu sakralne arhitekture u pograničnim utvrdama gradnju organizirala država. Nerijetko se angažiraju carski arhitekti, komorski inženjeri i drugi gradi-

telji iz Beča ili Ugarske koji kao savjetnici ili projektanti surađuju s tvrđavskim graditeljsko-inženjerskim uredima. Međutim, projekti u nekim slučajevima stižu ravno iz Beča, iz *Hofbauamta*, a njihovu izvedbu nadziru lokalni tvrđavski inženjeri koji, ako se na terenu pokaže takva potreba, izvode i promjene na projektu. Različiti arhitekti, želje naručitelja, lokalne prilike i financijske okolnosti, a u konačnici i vojno okruženje rezultirali su velikom raznolikošću rješenja sakralne arhitekture, kvalitetom njihove izvedbe i stilskih rješenja, od kojih ona naprednija dolaze iz središta Monarhije, ponajprije iz Beča i Ugarske.

⁴⁴ Grafike s prikazom trojinskih samostana nalaze se u: JOHANNES A SANCTO FELICE, *Annalium Provinciae Sancti Josephi Ordinis Excalceatorum Sanctissimae Trinitatis Redemptionis Captivorum Libri Decem*, Beč, 1739.

⁴⁵ Više o trojinskoj crkvi u Alba Iuliji u: ZSOLT KOVÁCS, *A gyulafehérvári trinitárius templom és rendház egykori berendezése*, u: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, (ur.) Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila, Cluj-Napoca, 2011., 197–218 i IOAN I. ȘERBAN, *Despre arhitectura fostei biserici trinitariene (azi Biblioteca Batthyaneum) din Alba Iulia*, u: *Apulum*, 13 (1975.), 373–385.

⁴⁶ Nakon zauzimanja Transilvanije, austrijska vojska je modernizirala postojeću utvrdu iznad staroga grada Cluja. Izvan utvrde isusovci su podigli crkvu. Nakon ukidanja isusovačkog reda, preuzeli su je pijaristi.

Stambena arhitektura u gradovima tvrđavama

Residential Architecture in the Fortress-Towns

Petar Puhmajer

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb

Nacrtak

U članku se razmatraju karakteristične pojave te prostorno-oblikovna rješenja građanskih kuća podignutih od 17. do početka 19. stoljeća u gradovima tvrđavama na tlu Hrvatske: Osijeku, Slavanskom Brodu, Staroj Gradiški i Karlovcu. Stambena se arhitektura unutar tvrđava realizira s obzirom na financijske mogućnosti naručitelja, u rasponu od skromnih drvenih prizemnica, preko zidanih građanskih katnica, sve do većih kuća imućnih trgovaca od kojih neke imaju odlike reprezentativne arhitekture. Građanski sloj stanovništva svojim je djelatnostima bio uključen u gradnju tvrđava te njihovom funkcioniranju u mirnodopskim i ratnim prilikama. Bio je u znatnoj mjeri nositeljem gospodarskog i društvenog razvitka, a kuće koje je ostavio za sobom zorno svjedoče o urbanom životu, ambijentima i stanovanju na izmaku ranog novog vijeka.

Ključna riječi

Osijek, Slavonski Brod, Stara Gradiška, Karlovac, tipologija stambene arhitekture

Abstract

The article examines the characteristic phenomena, as well as spatial and design features of civil houses built from the 17th to the beginning of the 19th century in the fortress-towns of Croatia: Osijek, Slavonski Brod, Stara Gradiška and Karlovac. Residential architecture within the fortresses reflected the financial possibilities of the investors, ranging from modest wooden ground-floor dwellings, through burgher's houses, all the way to grand houses of wealthy merchants. The civilian population was involved in the construction of fortresses and their functioning in times of peace and war. Civilians were, to a considerable extent, the bearers of economic and social development, and the housing they left behind bears witness to urban life in a distinct military environment at the end of the early modern age.

Keywords

Osijek, Slavonski Brod, Stara Gradiška, Karlovac, typology of residential architecture

etiri grada tvrđave na tlu kontinentalne Hrvatske, Osijek, Slavonski Brod, Stara Gradiška i Karlovac, formirana su još u srednjem i ranom novom vijeku, no velikim su građevinskim zahvatima u 18. stoljeću, ponajviše zahvaljujući inicijativama princa Eugena Savojskog, poprimila novu urbanu fizionomiju, u kojoj je snažno zastupljena i stambena arhitektura.¹

Izgradnja tvrđava bio je višedesetljetni proces koji se provodio u kampanjama, a značio je mobilnost i fluktuaciju graditelja te vojnog i civilnog stanovništva. Vojne su vlasti poticale doseljavanje trgovaca i obrtnika, koji su svojim djelatnostima bili uključeni u službu vojske te svakodnevni život i rad tvrđava. Štoviše, carska gospodarska politika, merkantilizam, temeljila se upravo na unaprjeđenju trgovine i obrta u gradovima pa su se nastojali stvoriti pogodni uvjeti za trgovačko-obrtnički sloj stanovništva, koji je s vremenom postajao sve imućniji te imao važnu ulogu u gospodarskom razvoju.

Odnosi vojnog i civilnog stanovništva dodatno su regulirani 1747. godine proglašenjem vojnih komuniteta, gradskih uprava pod vojnom vlašću koje su imale ovlasti u pravosudnim, trgovinskim i drugim civilnim poslovima. Taj su status dobila gotovo sva stožerna mjesta i sjedišta pukovnija, najprije Stara Gradiška 1748., zatim Brod 1749., Karlovac tek 1763. u sklopu imenovanja komuniteta Hrvatske vojne krajine, dok je Osijek imao viši status sjedišta generalata. Stanovnici komuniteta bili su slobodni građani koji nisu imali obvezu služenja vojnog roka, izvršavanja rabote građevinskih i poljoprivrednih poslova, poput ostalih krajišni-

ka, te su birali vlastitu gradsku upravu iz svojih redova.² Iako su komuniteti ukinuti već 1787., dio njihovih ovlasti zadržan je unutar vojne administracije, a dio su preuzeli magistrati.

Civilno naselje moglo se nalaziti unutar tvrđave ili pak u njezinu podgrađu, što je u oba slučaja bilo rezultat urbanističkoga planiranja, bilo da je ono predodređeno zatečenim strukturama, bilo raznim drugih geografskim i geopolitičkim okolnostima.

Strategiju i koncepciju gradnje tvrđava definirao je vrh vojne vlasti u prijestolnici, Dvorsko ratno vijeće, a razrada projekata i vođenje gradnje prepušteno je, uz nadzor, građevinskim uredima u sklopu generalata. Ondje su trajno djelovali vojni inženjeri, često premješteni iz jednog ureda u drugi, koji su ponajviše zaslužni za realizaciju projekata i izgled gradova. Projektima je bila definirana prostorna organizacija, trase ulica, položaj javnih i vojnih zgrada, kao i blokovi i parcele namijenjene stambenoj izgradnji. Za vojne, javne i gospodarske zgrade izrađivali su se tipski nacrti, kojima su uvedeni prostorni i oblikovni obrasci primjenjivani na civilnim zgradama i građanskim kućama. Vojni inženjeri gradili su također i privatne kuće građana. U manjim gradovima nije bilo slobodnih zidara obrtnika, a u većima, poput Osijeka, oni se javljaju tek od druge polovice 18. stoljeća kad dobivaju i veću važnost te formiraju cehove.³ Građevinske poslove na vojnim zgradama i fortifikacijama dotad su obavljali graničari, koji su bili obveznici carske rabote, ili pak nadničari. Projekt za kuću građani su mogli naručiti od vojnih inženjera ili

¹ Gradove također povezuje Nicolas Doxat Démoret (1682.–1738.), carski vojni inženjer u službi Eugena Savojskog, koji je na izravan način, projektiranjem tvrđava, njihovih dijelova ili pak stručnim djelovanjem i utjecajima, pridonio njihovoj izgradnji.

² ALEXANDER BUCZYNSKI, Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850., u: *Arhivski vjesnik*, 34–35, 1991./1992., 188.

³ IVY LENTIĆ KUGLI, Prilog istraživanju osječkih graditelja 18. stoljeća, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1 (1973.), 9–21.

»dopisno«, iz drugih gradova i županija Civilne Hrvatske te drugdje iz Monarhije. No takve su pojave bile rijetke, zbog pretežito skromnih ekonomskih mogućnosti građana. Najsiromašniji sloj bili su upravo graničari za koje su se radila planska naselja i tipske drvene kuće, često izvan grada. Nešto su bolje stajali obrtnici koji su si mogli priuštiti zidane kuće u gradu, a najveće su kuće imali trgovci i plemići te vojni časnici.

U funkcionalnom pogledu, kuće su odražavale svakodnevne životne potrebe stanovnika pa se namjene prostorija nisu mijenjale stotinama godina. Elementarne graničarske prizemnice sastojale su se tek

od hodnika, odnosno predsoblja, i dvije ili tri prostorije, od kojih je jedna obavezno bila u funkciji kuhinje i dnevne sobe, a druge dvije mogle su biti spavaonica i ostava. U građanskim katnicama bilo je nekoliko prostorija u obje etaže. Prizemlja su bila svođena,⁴ u funkciji trgovine ili obrta, no ondje se također mogla nalaziti kuhinja ili pak prostor za gospodarstvo (konoba, vinotočje, pivnica itd.). Na katu je glavna prostorija bila tzv. *štuba* (od njem. *Stube*), zapravo soba za dnevni boravak, ujedno i blagovaonica, potom kuhinja (ako nije bila u prizemlju), a ostale su služile kao spavaće sobe. Pod kuhinjom (njem. *Küchl*) su se također podrazumije-

⁴ Svođenje je, među ostalim, bila i mjera zaštite od požara, s obzirom na to da su drvene međukatne konstrukcije lakše gorjele u požaru.

Osijek, pogled na glavni trg s palačom Slavonske generalkomande i zgradom Magistrata

⁵ MIRA ILIJANIĆ – Marija Mirković, Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4–5 (1978./1979.), 91–108.

⁶ Zlatko Uzelac, Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova–tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716.–1717., u: *Osječki zbornik*, 33 (2017.), 37–38; Katarina Horvat-Levaj – Margareta Turkalj Podmanicki, *Palača Slavonske Generalkomande u Osijeku*, Zagreb – Osijek, 2019., 29.

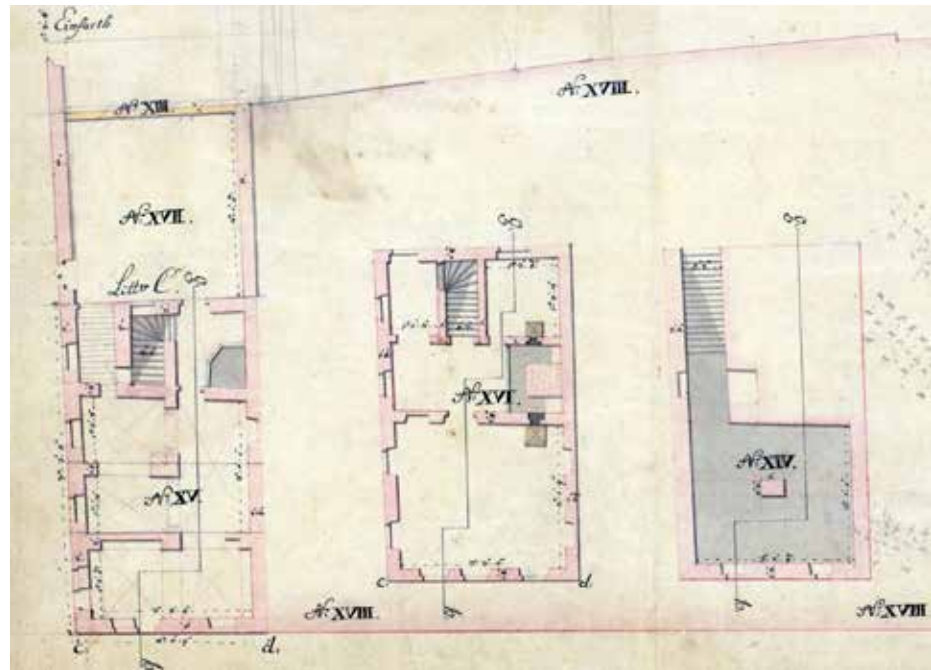
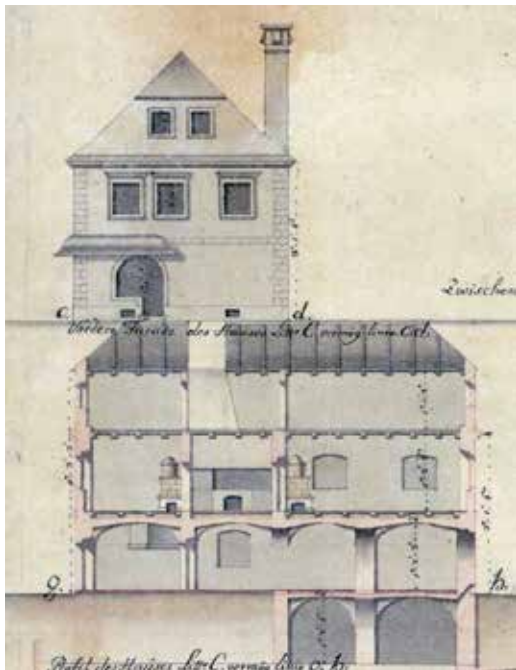
vale prostorije u kojima su bile velike peći s otvorenim ložištima, posredstvom kojih su se grijale i susjedne prostorije. Zahod se mogao nalaziti izvan kuće u dvorištu, prigrađen kao aneks ili pak unutar kuće kao manja izba uz hodnik. Udobnije je stanovanje podrazumijevalo više raznovrsnih prostorija za privatne, poslovne i društvene aktivnosti vlasnika.

Osijek

Najveći i najrazvijeniji grad tvrđava na tlu današnje Hrvatske bio je Osijek. Gradnja tvrđave počela je odmah nakon oslobo-

đenja 1688. izradom niza projekata, najprije arhitekta Matthiasa von Kaiserfelda 1691.–1693. godine,⁵ a intenzivirala se u drugoj fazi od 1710./1711., kad zapovjedništvo tvrđave preuzima general Beckers, na poticaj princa Eugena Savojskog i Dvorskoga ratnog vijeća. Oni povjeravaju projektiranje inženjeru Jeanu Petisu de la Croixu, prema čijim će planovima tvrđava dobiti konačni oblik.⁶ Petis de la Croix doraduje prethodne varijante projekta, dodajući kontragarde s kopnene strane, dvostruke opkope i glasijske, kao i krunsku utvrdu na nasuprotnoj dravskoj obali. Izvedbu radova i projektiranje posljednje,

Osijek, kuća Stegić (Markovićeve 2), pročelje, presjek i tlocrti, izradio: Tomerlin, 1774., Muzej Slavonije, Osijek

treće faze gradnje preuzeo je njegov nasljednik, inženjer Johann Friedrich von Heisse, uz neke urbanističke korekcije koje je 1727.–1731. proveo i sam Eugenov arhitekt Nicolas Doxat Démoret. Heisse će dvadesetih i tridesetih godina biti ključna ličnost u projektiranju i gradnji zgrada unutar tvrđave.⁷

Trasiranje ulica započeto je neposredno nakon oslobođenja, dakle prije dovršetka gradnje same tvrđave. Činjenica da je osmansko stanovništvo izbjeglo, a kuće su bile drvene, olakšala je Petisu de la Croixu kreiranje pravilnoga ortogonalnog rasporeda ulica i velikog trga u sredini.⁸ Ono je u izvjesnoj mjeri uvažavalo postojeću organizaciju, u kojoj su zadržane, ali korigirane ulične komunikacije, posebno smjer Kuhačeve ulice, koja je postala glavna prometnica u smjeru istok – zapad.

Broj stanovnika udvostručio se u samo nekoliko godina, pa je 1702. podignuta namjenska zgrada za gradski magistrat, a do kraja prve četvrtine 18. stoljeća i veći dio stambenog fonda. Iako je na početku bilo dosta drvenih kuća, ubrzo su prevladale veće zidane katnice.

Čini se da u prvo vrijeme parcelacija slijedi uobičajeni obrazac, s parcelama položenima uz ulicu kraćom stranom, pa su kuće izduženih tlocrta, često sa zabatom na pročelju. Tipična takva građanska kuća bila je kuća Stegić (Markovićeve 2), moguće podignuta prije 1702. godine.⁹ Nalazila se na jugozapadnom uglu glavnog trga, kraćim pročeljem okrenuta prema Kuhačevoj, a dužim prema Markovićevoj ulici. Dvorište joj se prostiralo s južne strane jer je sa zapadne bile spojena na ulični niz. Iz dvorišta se pristupalo

⁷ ILIJANIĆ – MIRKOVIĆ (bilj. 5), 102; IVE MAŽURAN, Tri komorska grada, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur.) J. Martinčić, Osijek, 1996., 29; IVE MAŽURAN *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000., 72–73; HORVAT-LEVAJ – TURKALJ PODMANICKI (bilj. 6), 29–30, 43; ZLATKO UZELAC, Vrhunac razvitka osječkih baroknih fortifikacija, treća projektna faza 1727. – 1731. – doprinos Nicolasa Doxata de Démoreta, u: *Osječki zbornik*, 35 (2019.), 27–46.

⁸ ZLATKO UZELAC, Barokna preobrazba srednjovjekovne (orijentalizirane) urbane strukture Osijeka, u: *Artos: časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, 5 (2016.), s.p.

⁹ Kuću je 1702. posjedovao trgovac Stjepan Stegić (Stekić), koji ju je vrlo vjerojatno i sagradio. Usporediti: STJEPAN SRŠAN, *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687.–1821. godine*, Osijek, 1995., 54–55; MAŽURAN (bilj. 7, 2000.), 61.

Osijek, kuća Kostić (Kuhačeva 23), pročelje

Osijek, kuća Kostić, dvorišna strana

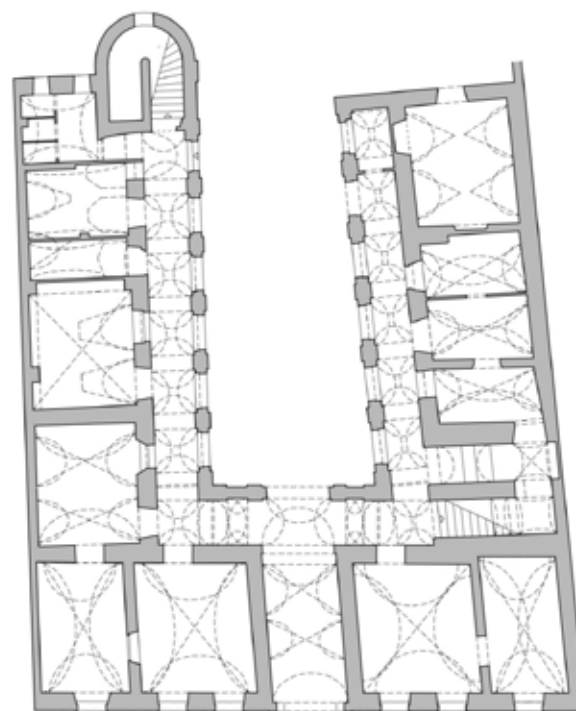
Osijek, kuća Kostić, tlocrt prizemlja, Institut za povijest umjetnosti

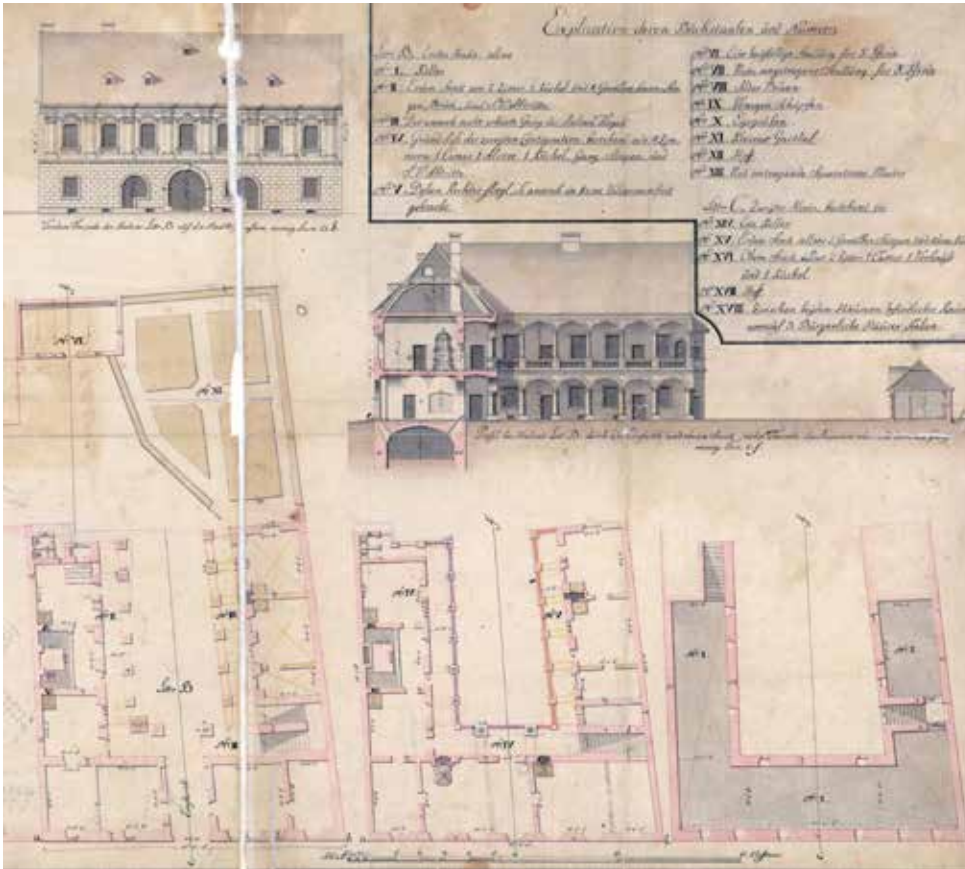
glavnom ulazu u kuću, a isto tako i u svođeni podrum. Prema objema ulicama bila su dućanska vrata na koljeno, a iz tlocrta se može iščitati da je segmentirani, svođeni prostor prizemlja bio u cijelosti u funkciji trgovine. Na katu je bilo središnje predsoblje, jedna veća prostorija na sjevernoj strani, dvije manje na južnoj, kao i prostorija s kuhinjskom peći, kojom su se, kroz niše u zidu, grijale i peći u dvjema sobama.¹⁰

¹⁰ Kuću je 1774. kupila vojna uprava zajedno s velikom Kostićevom kućom (Kuhačeva 23) radi uređenja za generalov stan, kad je za obje nastao arhitektonski nacrt. Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Zbirka planova i nacrti osječke Tvrđe, XI-SK-J-123, *Plan Litt. D von dem zu verkaufen komenden Bürgerlichen sogenandten Costiczischen Haus in der Festung Esseg*, autor: G. Tomerlin, 1774. Tijekom 19. stoljeća kuća je dograđena i preoblikovana te je u njoj smješten poštanski ured koji je ondje i danas.

Na velikom broju katnica u Tvrđi iz 18. stoljeća općenito se uočavaju slične karakteristike pa možemo govoriti o nekoliko tipova prostorne or-

Osijek, kuća Kostić (Kuhačeva 23), pročelje, presjek i tlocrti, izradio: Tomerlin, 1774., Muzej Slavonije, Osijek

ganizacije građanskih kuća. Prvi tip ima središnju vežu ili ulazni hodnik, uz koji su bili parovi od po dvije ili četiri prostorije, što je omogućavalo naknadno dodavanje prostornih jedinica dogradnjom krila prema dvorištu. Na katu je glavno krilo redovito imalo skupinu prostorija, povezanih vratima. Tom tipu pripadaju kuća Čerkić (Kuhačeva 19), kuća Nikolantin (Trg Sv. Trojstva 5), kuća Pejačević-Niczky (Markovičeva 2), kuća Kalleneck (Kuhačeva 11), kuća Eulenscheng-Natorp (Kuhačeva 15) i kuća Bittner (Kuhačeva 13).¹¹ Kod

drugog tipa, veža je također centrirana, ali se javlja i uzdužni, arkadno rastvoren hodnik uz koji su nanizane sve prostorije, kako u glavnom krilu, tako i u bočnim krilima. Tom tipu pripadaju dvije najreprezentativnije osječke kuće. Kuća srpskoga trgovca Mihajla Kostića (Kuhačeva 23) iz četrdesetih godina 18. stoljeća trokrilna je građevina položena glavnim krilom uz ulicu, a bočnim dvama prema dvorištu. Dvorišne arkade bile su izvedene u kamenu, sa stupovima u prizemlju i na katu, ali su, nažalost, uklonjene u 19. sto-

¹¹ PETAR PUHMAJER – RATKO VUČETIĆ – IVANA HANIČAR BULJAN, Građanska arhitektura 18. stoljeća u osječkoj Tvrdi: stambeno-trgovačke katnice, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 191–194.

ljeću, kad je u cijelosti pregrađeno istočno krilo te dodano još jedno stubište.¹² Na prvom se katu isticao veliki salon, s tri prozora i raskošnom kaljevom peći.¹³ Drugu je kuću sagradio oko 1768. Georg Ritter (Trg Sv. Trojstva 1), »protokirurg« u službi Virovitičke županije, i to na mjestu dviju postojećih manjih kuća.¹⁴ Dvokrilna je katnica također imala niz prostorija uz arkadni hodnik, ali su tu masivne zidane arkade, a ne kameni stupovi i balustrade kao kod Kostića. U organizaciji se ističe ugaoni položaj velikog salona s kružnim erkerom. Navedena reprezentativna obilježja približavaju ove dvije kuće tipologiji palača, no valja reći da su one, kao i sve ostale u Osijeku, imale u prizemlju trgovačke prostore kojima su se koristili sami vlasnici ili su ih davali u najam, pa se dakle prostori nisu upotrebljavali

isključivo za reprezentativno stanovanje. Treći tip je asimetrične organizacije, s decentriranom vežom i prostorijama samo s jedne njezine strane u prizemlju te skupinom prostorija na katu, a pripadaju mu, primjerice, kuća Gegić (Kuhačeva 21) i kuća Gegić-Sturm (Kuhačeva 27).¹⁵

Pročelja osječkih kuća također imaju brojne zajedničke elemente. Prizemlja su obrađena stiliziranom rustikom u žbuci, kamenim portalima, ulazima u trgovine i manjim prozorima; na katu prevladavaju veliki prozori i žbukana dekoracija koju čine vijenci, prozorski okviri s nadstrešnicama i ugaoni kvadri, a na nekoliko njih je i niz toskanskih pilastara. Pilastru su motiv koji se javlja na vojnim zgradama, poput palače Slavonske generalkomande, Glavne straže, Oružane i drugih, i to kao snopovi od tri pilastra, dok su na kućama jednostruki, ali vrlo sličnih detalja. Primjena istih motiva govori u prilog tome da su graditelji i inženjeri angažirani na gradnji tvrđave i vojnih zgrada, istodobno podizali i građanske kuće,¹⁶ što je u više navrata dokumentirano arhivskim zapisima.

Slavonski Brod

Tvrđava Brod gradila se u tri faze tijekom 18. stoljeća. Prva faza započeta je 1715. prema nalogu princa Eugena Savojskog. Gradnja se intenzivirala u drugoj fazi, od 1726. do 1732., kad projektiranje preuzima arhitekt Nicolas Doxat Démoret koji je znatno povećao opseg sklopa dodavši vanjski koncentrični pojas fortifikacija. Trećom fazom, od 1776. do 1784., sagrađeni su kavaliri koji su okruživali središnji tvrđavski trg.¹⁷ Na tom su trgu bile i dvije

¹² Isto, 193–195.

¹³ Zapisi spominju da je izvjesni Antun Kostić 1765. ostavio za sobom obiteljsku knjižnicu, pa postoji mogućnost da je bio u rodu s Mihajlom Kostićem te da se knjižnica nalazila upravo u njegovoj kući. Postojanje obiteljske knjižnice u građanskoj kući svjedoči o vrlo visokoj razini kulture stanovanja toga doba u Osijeku. MAŽURAN (bilj. 7, 1996.), 46.

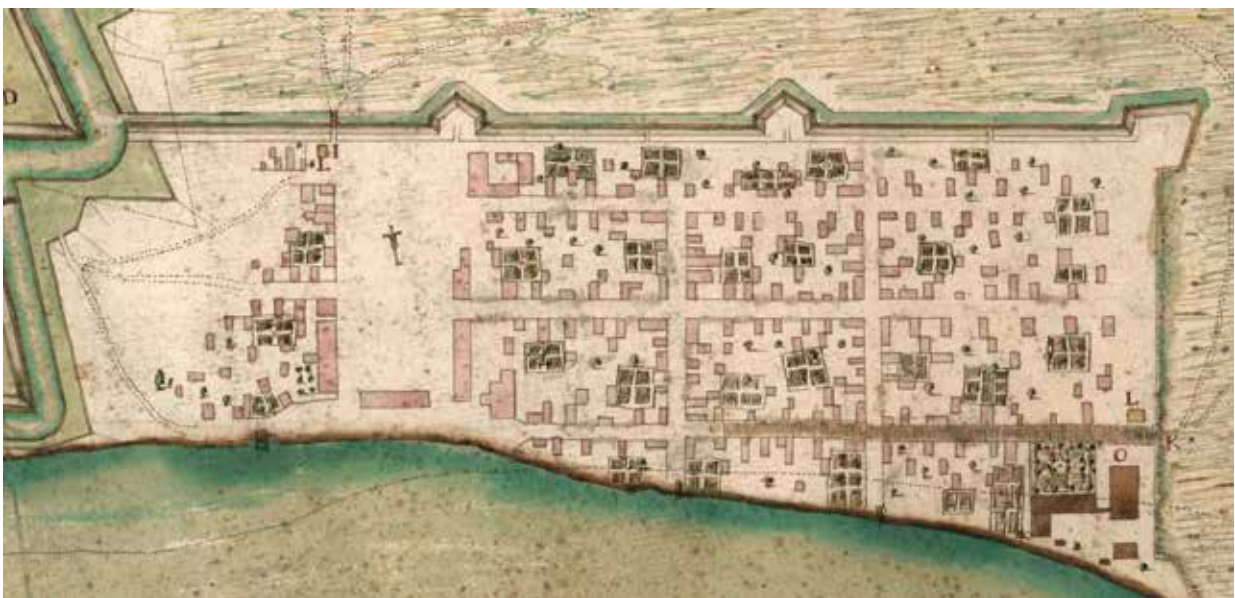
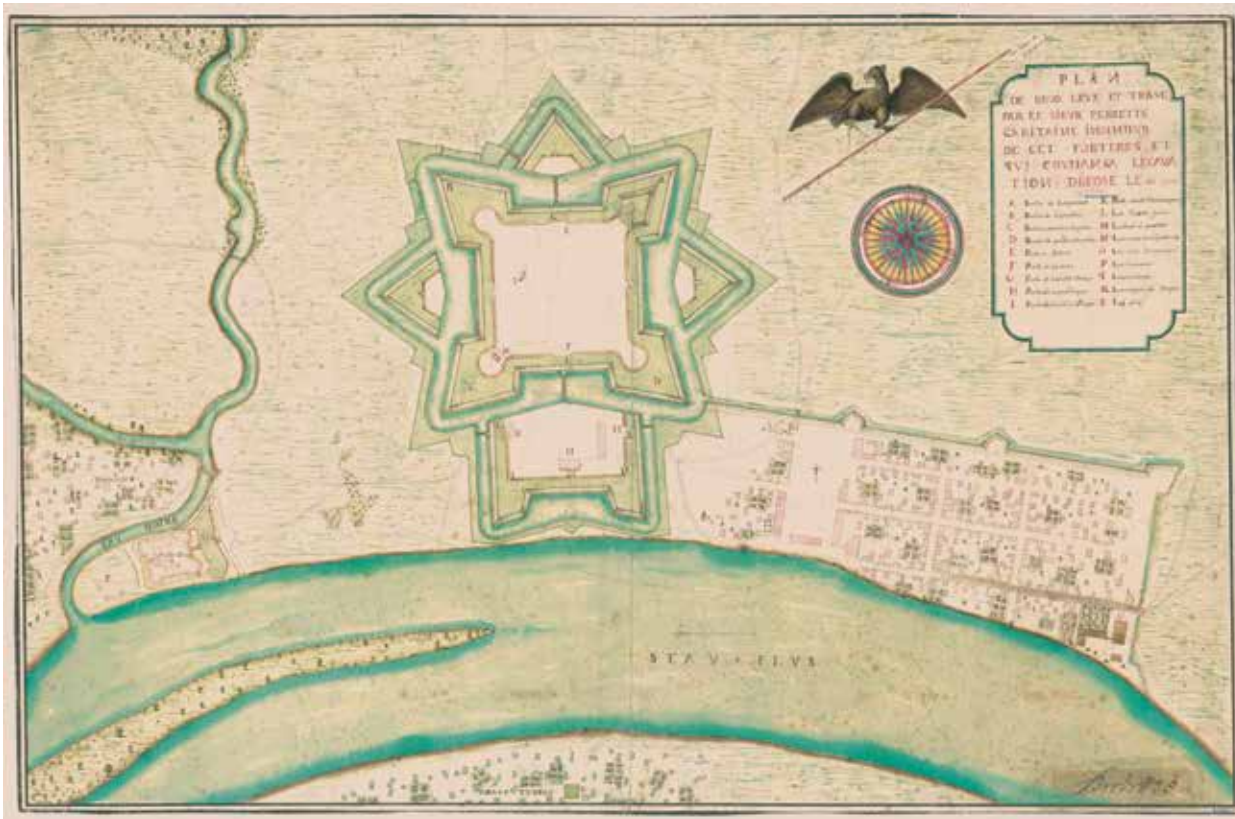
¹⁴ Kuća je dograđena i preoblikovana za biskupsko sjemenište 1898. prema projektu arhitekta Josipa Vančaša. PUHMAJER – VUČETIĆ – HANIČAR BULJAN (bilj. 11), 195–196.

¹⁵ Isto, 196.

¹⁶ PETAR PUHMAJER, Gradska stambena arhitektura baroka, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, svezak II, (ur.) Vesna Kusin, Branka Šulc, Zagreb, 2009., 358; PUHMAJER – VUČETIĆ – HANIČAR BULJAN (bilj. 11), 197–199.

Slavonski Brod, plan naselja i bastionske tvrđave,
1715., Österreichisches Staatsarchiv

Slavonski Brod, plan naselja, detalj

Slavonski Brod, tzv. kuća Trenk (Ulica Andrije Štampara 29), ulično pročelje, 1971., Muzej Brodskog Posavlja

Slavonski Brod, niz kuća uz savsku obalu, danas Šetalište braće Radić, oko 1930., Muzej Brodskog Posavlja

¹⁷ ANDREJ ŽMEGAČ, *Bastioni kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2000., 151–152.

¹⁸ JOSIP KLJAJIĆ, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998., 51–76, 101, 103–104.

samostojeće zgrade za smještaj vojnika, tzv. garnizonska i stožerna vojarna, dok je časnički paviljon podignut u *Hornwerku*.¹⁸ Brodska je tvrđava tako bila projek-

tirana isključivo s vojnim zgradama, a civilno stanovništvo živjelo je u naselju neposredno uz nju. Riječ je također o planiranom naselju, koje je bilo uspostavljeno već do 1715., sudeći prema planu iz te godine.¹⁹ Ono je bilo četverokutnog formata, s ortogonalnim rasporedom ulica i blokova te okruženo zidom s manjim polubastionima polukružnog i bademastog oblika. Glavni je trg bio današnji Trg Ivane Brlić Mažuranić, na kojemu se s istočne strane nalazila drvena varoška vijećnica.²⁰

Izgrađenost naselja bila je relativno slaba u 18. stoljeću, a građanska arhitektura izuzetno skromna, što ilustrira povijesna fotografija niza trošnih kuća uz savsku obalu, nastala u prvoj polovini 20. stoljeća.²¹ Treba napomenuti da je paralelno uz Savu bio još jedan ulični niz u 18. stoljeću i dakako gradski zid, pa kuće nisu bile na izravnoj topometnoj liniji prema Bosni. Kuće su bile većinom drvene ili zidane prizemnice, poput tzv. kuće Trenk (Ul. Andrije Štampara 29, porušena),²² koja je imala simetričan raspored, pet osi i visok poluskošeni krov. Sličila je tipskim stambenim objektima za kakve su projekte izrađivale vojne vlasti pa se može pretpostaviti da je sagrađena za stanovanje nekoga od vojnih časnika. Prema legendi, u toj je kući stanovao otac baruna Franje Trenka, Johann Heinrich von der Trenck, koji je od 1723. do 1732. bio zapovjednikom brodske tvrđave.²³ No ako je točan podatak da je uoči Austrijsko-turskog rata 1783. provedena naredba o rušenju svih zidanica u blizini tvrđave i gradnji isključivo drvenih objekata na brisanom prostoru,²⁴ kuća s fotografije morala je nastati poslije te godine, a Trenck je umro još 1742. pa nije mogao u njoj stanovati.

Slavonski Brod, kuća Filipović (Šetalište braće Radić 19), pročelje, 1954., Muzej Brodskog Posavlja

Među najvećim građevinama izdvajala se kuća Ninković (danas zgrada Muzeja Brodskog Posavlja), izdužena prizemnica s tri krila smještena na Trgu Sv. Trojstva, uz franjevački samostan. Ta je privatna kuća prešla u ruke gradskog magistrata tek 1822., nakon rušenja drvene vijećnice na glavnom trgu.²⁵ Budući da ni ona, kao zidanica, nije mogla stajati prije 1783., vjerojatno je sagrađena na samom kraju 18. stoljeća. U prilog tome govore jednostavna pročelja s velikim prozorima, okvira naglašenih »ušima«. U unutrašnjosti su prostorije u enfiladi, a u jednoj je pronađen i iluzionistički zidni oslik, vjerojatno iz vremena magistrata.²⁶

Od katnica valja istaknuti kuću trgovca Filipovića (Šetalište braće Radić 19),²⁷ koja je imala zidano prizemlje i kanatnu

konstrukciju kata s opečnom ispunom.²⁸ Karakteristična je po trima arkadama u prizemlju i dvama parovima prozora na katu. Arkade prema ulici bile su česte na kućama trgovaca i obrtnika jer su korištene kao otvoren prostor za trgovanje. Nalazimo ih u manjim gradovima i trgovištima u Slavoniji, a posebno su obilježile Vukovar, Požegu i Vinkovce, gdje ih je i danas sačuvano više s kraja 18. i početka 19. stoljeća.²⁹

Stara Gradiška

Neobičan tijek urbanističkog razvoja imala je tvrđava Stara Gradiška. Starije je naselje, s kaštelom uz Savu, postojalo još u srednjem vijeku,³⁰ a nakon odlaska Osmanlija postupno se obnavlja. Gradnjom novih fortifikacija od 1725. do 1732. ujedno se

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (dalje: AT-OeStA/KA), Inland C VII No 4, Brod, 1715.

²⁰ OLGA MARUŠEVSKI, Trg sv. Trojstva u Slavonskom Brodu, u: *Peristil*, 45 (2002.), 143.

²¹ Na fotografijama i podacima zahvaljujem Uršuli Bešlić, kustosici Muzeja Brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu.

²² Kuća je sačuvana na nekoliko fotografija iz druge polovice 20. stoljeća, a porušena je oko 2000. godine.

²³ Trenck je zbog malverzacija dospio na vojni sud te je osuđen i premješten u Moravsku. Želio je ostati u svojoj kući u Slavonskom Brodu, ali mu to nije dopušteno. JOSIP KLJAJIĆ, Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću, u: *Scrinia Slavonica*, 2 (2002.), 30–32.

²⁴ MARUŠEVSKI (bilj. 20), 143.

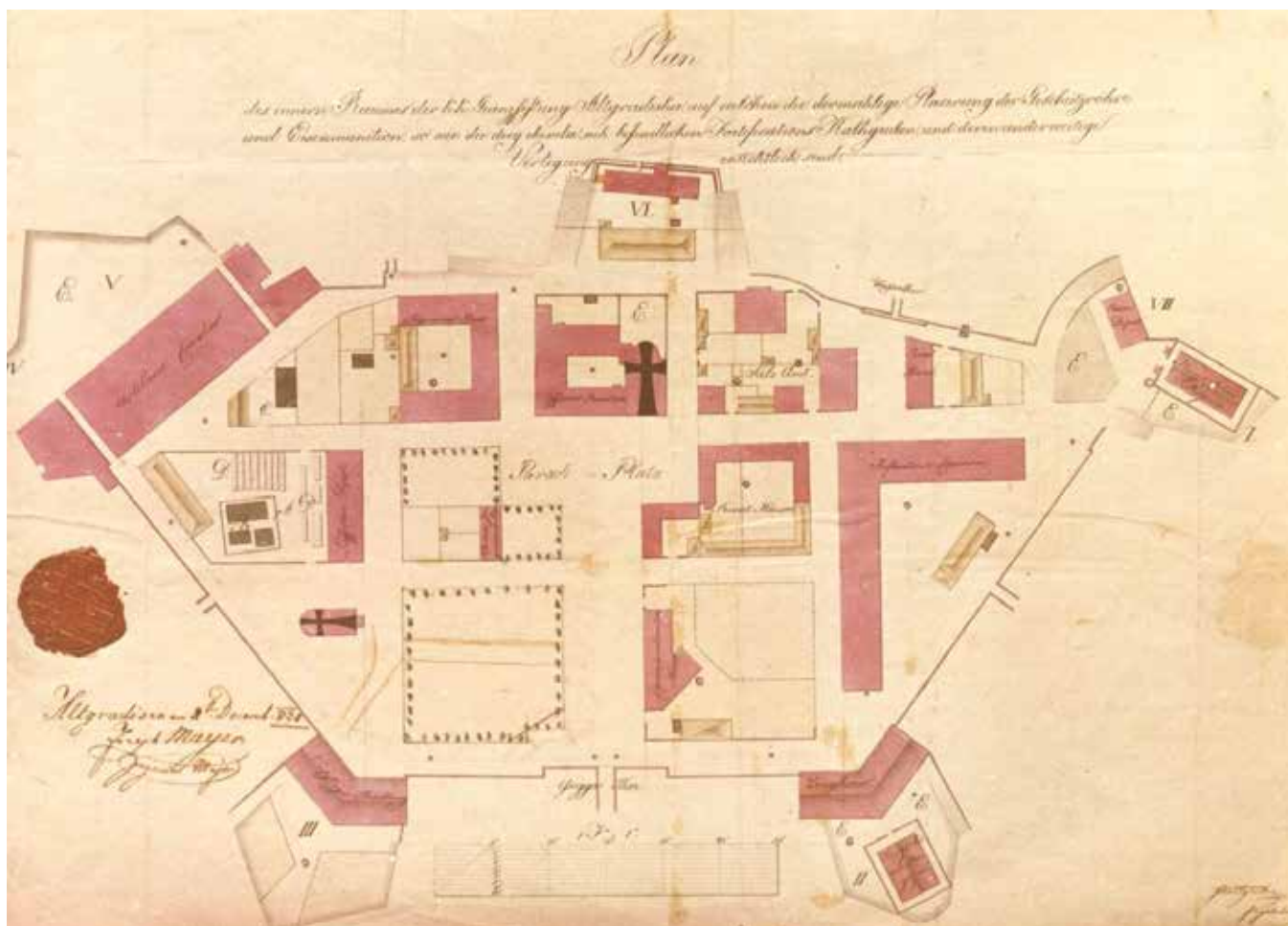
²⁵ Isto, 143.

²⁶ Zidni oslik prikazuje sive samostojeće stupove, položene na podeste, s toskanskim kapitelima, koji podržavaju vijenac s naizmjeničnim triglifima i vegetabilnim ornamentima. Iza stupova kontinuiraju balustrada. Prema sadržaju i oblikovanju, oslik se može datirati u prvu polovicu 19. stoljeća pa je vjerojatno nastao u vrijeme uspostave gradske uprave u zgradi.

²⁷ Obitelj Filipović od Freudenberga navodno je dobila plemstvo 1736., a u Brod se doselila početkom 19. stoljeća, kad se otprilike može datirati gradnja kuće. STRIBOR UZELAC-SCHWENDEMANN *Šetalište braće Radića i Trg Svetog Trojstva u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod, 2011. Fotografije kuće iz 1954. i 1975. posjeduje Muzej Brodskog Posavlja u Slavonskom Brodu.

²⁸ Iako jedna od posljednjih sačuvanih kuća iz 18. stoljeća u Slavonskom Brodu, zbog čega ima i povijesnu vrijednost, recentno je neadekvatno obnovljena pa nisu jasno čitljiva njezina izvorna obilježja.

²⁹ U Vinkovcima slična pročelja s tri arkade u prizemlju imaju kuća Čivić (Duga ulica 14) i kuća Tasch (Duga ulica 4), dok je kuća Vujnović-Milutinović imala samo dvije arkade, a treća je dodana dogradnjom 1820. godine. Raspored i broj prozora na katu razlikuje se na svim spomenutim kućama, kao i na tzv. kući Trenk. Usporediti: PETAR PUHMAJER – STJEPAN PRUTKI, Izgradnja Vinkovaca u doba Vojne krajine, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 88–90.

³⁰ VLADIMIR BEDENKO, Urbanistička prošlost Stare Gradiške, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 2–3, (1976./1977.), 109.

³¹ ŽMEGAČ (bilj. 17), 157. Navodno je u toj fazi arhitekt Nicolas Doxat Démoret bio pozvan u inspekciju slavonskih fortifikacija, ali je bio prezauzet radovima na beogradskoj tvrđavi Beograd pa nije dospio obići Staru Gradišku. JOSIP KLJAJIĆ, Stara Gradiška u 18. stoljeću, u: *Peristil*, 46 (2003.), 66–67.

³² BEDENKO (bilj. 30), 112; KLJAJIĆ (bilj. 31), 67–68.

mijenja dotadašnji nepravilan raspored ulica i blokova u vrlo pravilnu rasternu shemu, s ulicama koje se sijeku pod pravim kutom.³¹ Dvije uzdužne glavne ulice bile su trasirane paralelno s tokom Save. Reorganizacija je provedena u samo nekoliko godina, s obzirom na to da su sve kuće dotad bile drvene pa su se mogle rastaviti i ponovo sagraditi, što su učinili sami stanovnici naselja,³² a sagrađene su i vojne zgrade.

Nova modernizacija uslijedila je od 1760. do 1780., kad se ponovo rektificiraju trase ulica i formira širok središnji, Paradni trg, s franjevačkom crkvom, a presudno je bilo povećanje dimenzija blokova kako bi se mogla realizirati gradnja velikih vojnih zgrada. Naime, prilikom putovanja cara Josipa II. kroz Slavoniju 1768., odlučeno je da se Stara Gradiška u cijelosti ustroji kao tvrđava bez civilnog pučanstva radi efektivnije obrane,³³ pa je

započeto preseljavanje stanovnika u okolna, novoformirana naselja Gornji i Donji Varoš te Uskoke. Do 1785. vojna je uprava otkupila 40 privatnih kuća, nakon čega su ih ostale samo četiri, čime je civilni dio gotovo potpuno dokinut.³⁴

Na planu tvrđave iz 1823. godine gotovo su isključivo javne i vojne zgrade,³⁵ jedino je blok sa sjeverozapadne strane Paradnog trga označen s *Privat Häuser*, gdje ih se nalaze upravo četiri.³⁶ Takva se situacija zadržala sve do 20. stoljeća, a na jednoj fotografiji neke se građevine mogu i pozicionirati. Pogled je s jugoistoka, gdje je u prvom planu velika prizemna zgrada inženjerije (*Ingenieurs Haus*), iza nje krilo franjevačkog sklopa s crkvom, lijevo od njega je solarska kuća, a desno, istaknuta u prostor trga, jedna privatna, dvo-

krilna uglovnica. Ostale privatne kuće u tom bloku iza nje, bile su prizemnice. Na planu iz 1831. čitaju se tadašnji vlasnici kuća.³⁷ Može se pretpostaviti da su u 18. stoljeću tu živjeli gostioničar i ljekarnik, s obzirom na to da su ti obrti bili najprisutniji u gradovima tvrđavama. Nesretna je okolnost Stare Gradiške bila prenamjena tvrđave u kaznionicu, što se zadržalo sve do kraja 20. stoljeća, a to je bio i razlog rušenja gotovo svih zgrada.

Karlovac

Tvrđava Karlovac započeta je 1579., dakle mnogo prije Eugenovih inicijativa, i to na nenaseljenom području između Kupe i Korane.³⁸ Još u to rano vrijeme Karlovcu su dodijeljene povlastice kojima je odre-

³³ IVA SALOPEK BOGAVČIĆ, Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.–1791., u: *Scrinia Slavonica*, 7 (2007.), 169.

³⁴ BEDENKO (bilj. 30), 114; ŽMEGAČ (bilj. 17), 158; KLJAJIĆ (bilj. 31), 72–73.

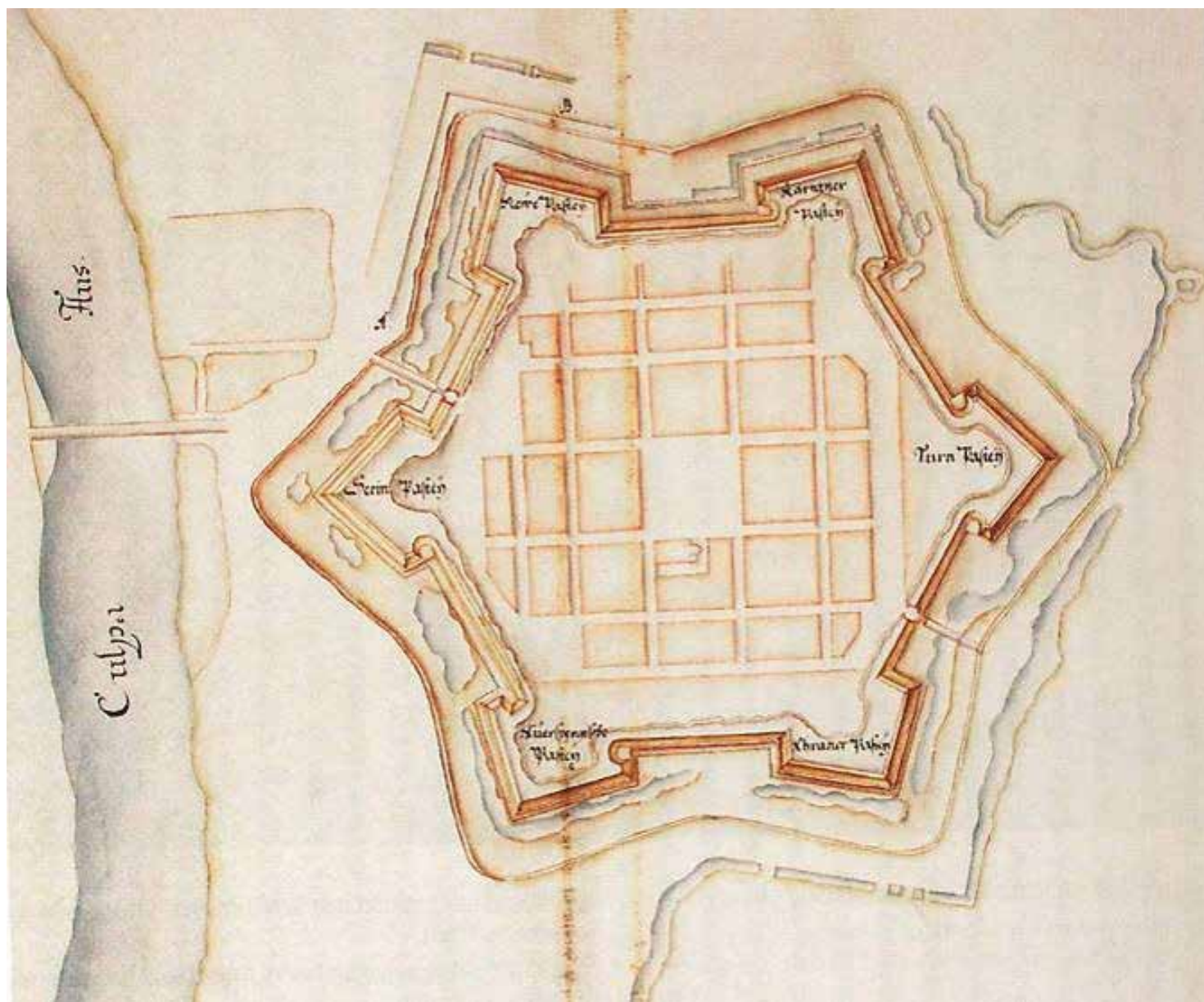
³⁵ AT-OeStA/KKA, KPS KS, G I h, 211-1, *Plan des inneren Raumes der kaiserlich königlichen Grenzfestung Alt-Gradiška*, autor: Ingenieur Leutnant von Gartlgruber, 1823. Plan je objavljen u: BEDENKO (bilj. 30), 114.

³⁶ Četiri su kuće jasno označene u tom bloku i na planu iz 1831./1832., od kojih je ona najistočnija bila drvena, a ostale zidane. AT-OeStA/KKA, K VII I No 139, *Situations Plan des Interieurs der Festung Altgradisca mit Bezug auf das hohe hauptgenieämthliche Rescript vom 17ten Dezember 1831 Zahl 4494*, autor: Modesty, 1832.

³⁷ AT-OeStA/KKA, KPS LB, K VII I, 138 E, *Generalplan der Grenzfestung Altgradisca mit Bezug der hohen Praesidial Verordnungen Peterwardein am 11ten und 19ten März 1831 Zahl 74 und 75*, autor: Modesty, 1831.

³⁸ MILAN KRUIHEK, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 83–84.

Karlovac, planirani grad s bastionskom tvrđavom (1579.), nacrt Martina Stiera iz 1657.

đen istodobno kao vojno i civilno naselje, a to je omogućilo gradnju kuća slobodnih građana.³⁹ Tvrđava je imala peterokutni oblik sa šest zemljanih bastiona. Poprav-

lja se u više navrata tijekom 17. stoljeća, ali nikad sustavno, pa su fortifikacije stalno bile u lošem stanju. Dvadesetih godina 18. stoljeća arhitekt Nicolas Doxat

³⁹ Isto, 89–90.

Démoret utvrđuje nedostatke te predlaže gradnju nove tvrđave Orlica u neposrednoj blizini, koja je i započeta u idućem desetljeću prema odluci Eugena Savojskog. No ta je zamisao ubrzo napuštena pa se 1739. prišlo obzidavanju bedema karlovačke tvrđave, pri čemu su izvedena dva bastiona i kurtina na jugoistočnoj strani, a ostatak nikad nije dovršen.⁴⁰

U urbanističkom rasteru pravokutnih blokova trasiranom još u 16. stoljeću i zadržanom u glavnini do danas, vojne, javne i sakralne zgrade podižu se uglavnom oko dvaju trgova, a u ostalim je dijelovima stambena izgradnja. U početku prevladavaju uske parcele položene kraćom stranom uz ulicu, a kuće na njima malih su dimenzi-

ja, također izdužene te sa zabatima prema ulici. Između njih je bila karakteristična pojava »gasica«, uskih prolaza namijenjenih sprečavanju širenja požara.⁴¹ Najbolji su primjeri takvih kuća niz od četiri katnice u Prešernovoj ulici (kbr. 3–5–7) te tri u Križanićevoj ulici (kbr. 6–8–8a). Kuće su gotovo uniformne, svaka s po tri prozorske osi, vratima bočno u prizemlju, zabatom i poluskošenim krovom. U unutrašnjosti su imale nekoliko prostorija u svakoj etaži te malo drveno stubište. U ranije su vrijeme kuće bile u cijelosti drvene, a kasnije su građene s prizemljem zidanim u opeci te s katom drvene ili kanatne konstrukcije.

Okupnjavanje parcela tijekom 18. stoljeća omogućilo je gradnju većih ku-

⁴⁰ Isto, 98; ŽMEGAČ (bilj. 17), 114–117.

⁴¹ ĐURĐA LIPOVŠČAK, Urbani razvoj Karlovca, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 428; ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 376.

Karlovac, kuća Zrinski (Trg Josipa Jurja Strossmayera 7), danas zgrada Gradskog muzeja Karlovac

ća, a često i spajanje, dogradnju i povećanje postojećih, pa su nove kuće bile nepravilnog rasporeda ili pak asimetričnog pročelja. Kuća Mihaela Raucha (Jurja Križanića 2), unatoč malim dimenzijama, zadržala je tako dva ulazna hodnika od dviju starijih kuća. Iste su okolnosti rezultirale pročeljima izuzetno širokih zabata, poput kuće u Ulici Ivana Šimunića 2 (oko 1740.), gdje je bila simetrična kompozicija plohe, pet prozorskih osi, središnji ulaz u prizemlju te tri manja prozora na

zabatu, dok je na kući Gregora Novaka (Trg Josipa Jurja Strossmayera 3, 1776.)⁴² širok zabat s krovom »na lastavicu«, zbog nespretnog spajanja, nadvisivao tek dvije trećine pročelja.

Veće parcele omogućile su, međutim, razvoj pravilnije prostorne sheme kuća pa se u literaturi taj novi tip naziva »kurijom« i slikovito »palačicom«.⁴³ To su jednokatnice pravokutnog tlocrta, sa središnjim hodnikom ili vežom u prizemlju te nekoliko prostorija bočno od njega. Sa stražnje

⁴² CVITANOVIĆ (bilj. 41), 383–386. Sve tri kuće su porušene, a dvije prvospomenute su nanovo izgrađene bez uvažavanja povijesnih oblika.

⁴³ Isto, 384, 392.

Karlovac, palača Šporer

Karlovac, kuća Musulin (Trg bana Petra Zrinskog 1)

strane imale su ganjak s manjim drvenim stubištem kojim se dolazilo na kat, gdje su bile prostorije za stanovanje poredane u niz. Pročelja najčešće imaju pet osi, u sredini portal, a posve jednostavno oblikovanje čine tek naglašeni okviri oko otvora te razdjelni i završni vijenac. Najstarija

sačuvana kuća tog tipa potječe iz 17. stoljeća, premda kod nje još uvijek izostaje tlocrtna simetrija. Ucrtna je u planu grada još 1639. i navodno je pripadala Petru Zrinskom (Trg Josipa Jurja Strossmayera 7, danas zgrada Gradskog muzeja Karlovac). Poslije 1670. vlasnik je Ivan Herberstein,

⁴⁴ Isto, 379–380.

zapovjednik karlovačke tvrđave, a tijekom 18. stoljeća u njoj je kontinuirano stan vojnih časnika.⁴⁴ Dvokrilna katnica izvorno je imala samo glavno krilo s pročeljem prema trgu, na kojemu je šest prozorskih osi, mali prozori i asimetrično pozicioniran portal, a detalji (okviri, vijenci i ugaona rustika) su naslikani sivom bojom. Tlocrt glavnog krila u prizemlju određen je vežom, s dvije veće svodene prostorije u funkciji pivnice s južne strane te kuhinjom s peći sa sjeverne strane. Na katu su bile četiri stambene prostorije u nizu, a onamo se dolazilo preko drvenog ganjaka s vanjskim stubištem. Godine 1808., u obnovi za stan potpukovnika slunjske pukovnije, dodan je zidani arkadni trijem uz dvorišno pročelje, podignuto lateralno krilo, također s hodnikom u obje etaže, kao i novo stubište koje se nalazilo na spoju dvaju krila. Zidane arkade i svodovi u obliku čeških kapa potvrđuju njihov nastanak početkom 19. stoljeća.

Tom tipu kuća pripadale su nekad i plemićke kurije u Radićevoj 8 (danas »Štacun pri Gambonu«) i Radićevoj 10 (danas tzv. kurija Kovačić), također sa starijim strukturama. One su pak imale centriranu vežu u prizemlju i bočne parove prostorija, a na katu je također bilo nekoliko prostorija u nizu. Godine 1775. prešle su u vojno vlasništvo te su pregrađene za urede vojne administracije, potonja nakon 1818. godine.⁴⁵ Istog je tipa, ali nešto manjih dimenzija, kuća u Radićevoj 4, čija je gradnja datirana na portalu u 1792. godinu, što odgovara i vremenu nastanka čeških svodova u veži.⁴⁶

Iako u arhitekturi 18. stoljeća u Karlovcu uglavnom izostaje reprezentativna iz-

gradnja, nekoliko većih građevina ukazuje na tendencije prema višim standardima i općenito bogatijoj artikulaciji. Taj novi zamah donosi vojni graditelj Josip Stiller (1748.–1804.). Porijeklom iz Češke, u Karlovcu dolazi 1773., gdje najprije radi kao zidarski palir te se polako afirmira i 1789. postaje službenim fortifikacijskim graditeljom.⁴⁷ Za vojnu upravu podiže gotovo sve najvažnije zgrade, ali projektira infrastrukturu, civilne javne objekte i građanske kuće. Za Stillеровu arhitekturu karakteristična je raščlamba trakama i lezenama, prozorski okviri s naglašenim zaglavnim kamentom, povijene nadstrešnice na prozorima i ulaznim portalima, a posebno velike i bogato dekorirane krovne kućice.

Stillеров stil utjelovljuje i najznačajnija privatna kuća u njegovu opusu, palača Gutterer (Banjavčičeva 14). Tu »veliku kuću u unutrašnjem gradu« podigao je oko 1780. trgovac i gradski načelnik Ivan Gutterer,⁴⁸ spajanjem dviju starijih kuća koje se vide na tom mjestu još 1770. godine. Vjerojatno je to bio razlog da je ta dvokrilna uglovnica imala dva stubišta i dvije kolne veže, jednu sa strane Banjavčičeve, a drugu sa strane Kraševe ulice (danas zazidana). Iste su okolnosti rezultirale i nepravilnom prostornom organizacijom prizemlja, ali je na katu ona korigirana uspostavom kontinuiranog dvorišnog hodnika i niza prostorija u enfiladi, pa tako i glavnog salona u jugozapadnom krilu koji je istaknut rizalitom na pročelju. Posebno su dekorativno elaborirana ulična pročelja s rustikom i portalima u prizemlju te s lezenama i trakama na katu, a prema Kraševoj ulici dva su polukružno zaključena prozora s kitnjastim lambre-

⁴⁵ Isto, 384. Obje su nestručno obnovljene u 20./21. stoljeću.

⁴⁶ Kod mnogih drugih takvih kuća u Karlovcu pravilna će organizacija biti formirana tek većim zahvatima početkom 19. stoljeća (Banjavčičeva 10, Frana Krste Frankopana 5, Križanićeva 10).

⁴⁷ CVITANOVIĆ (bilj. 41), 394–399.

⁴⁸ Isto, 396–397.

⁴⁹ Primjerice, neke su preuzele krovne kućice s valovitim zabatima (France Prešerna 11, Josipa Kraša 1), neke žbukanu dekoraciju u obliku lambrekene ispod prozora (Ivana Šimunića 15), a poneke pojednostavnjeni oblik portala s pilastrima (Ivana Šimunića 21). Kuća u Prešernovoj 11 je porušena i na njezinu je mjestu nova zgrada, dok je u Šimunićevoj 15 i 21 počelo urušavanje, dodatno aktivirano potrebom 2020. godine.

kenima. U kontekstu karlovačke arhitekture 18. stoljeća, Guttererova je kuća bila natprosječne kvalitete u prostornom i oblikovnom smislu, a zanimljivo je da su neke njezine oblike ponovile i manje, znatno skromnije građanske kuće.⁴⁹

U Karlovcu je još u 16. stoljeću došlo do izgradnje predgrađa tvrđave na prostoru između bastiona i toka rijeke Kupe, a područje se počelo intenzivnije naseljavati nakon gradnje karolinške i جوزefinske ceste te mosta preko Kupe (1754.–1756.).⁵⁰ Početkom 19. stoljeća ondje se podižu veće građanske kuće na potezima široko trasiranog korza, današnjega Trga Petra Zrinskog. Karakteristične su po izduženim volumenima, ponavljajućim prozorskim osima i kamenim portalima, a u unutrašnjosti po centriranoj veži i enfiladi prostorija.⁵¹ Sa sjeverne strane sačuvana je tek jedna kuća (Trg Matije Gupca 1), a s južne, odnosno jugoistočne strane takva ih obilježja nosi barem pet (Trg Petra Zrinskog 1, 3, 11, 13, 15), s tim da je prva u nizu, gledano sa sjevera, kuća Musulin, ujedno i datirana na zaglavnom kamenu portala u 1816. godinu.

Na jugozapadnom kraju trga, na mjestu stare carinarnice, nastaje i najartikuliranija među njima, koja, poput Guttererove, ima odlike palače. Palača veletrgovca žitom Josipa Šporera (1813., Trg bana Petra Zrinskog 10)⁵² izvorno je bila dvokrilna, a u 19. stoljeću dobila je još dva krila i zauzela cijeli blok.⁵³ Prostor obaju krila bio je određen centriranim ulaznim hodnicima te nizovima prostorija, a na katu

je bio veliki salon. Središnje su osi dvaju identičnih uličnih pročelja višestruko naglašene: u prizemlju kamenim portalom veže, na katu balkonom velikog salona, gdje je još jedan portal, a sve nadvisuje troosni trokutasti zabat. Artikulacija plohe slijedi tipični dizajn iz doba kasnobaroknog klasicizma – raster lezana i traka te motive istaknutih i uleknutih ploča, što se naziva *Plattenstil* (tzv. pločasti stil, od njem. *Platte* – ploča). Taj će dekorativni princip, zbog svoje jednostavnosti, biti osobito prisutan u građanskoj i utilitarnoj arhitekturi vojnih gradova početkom 19. stoljeća.⁵⁴

Zaključak

Realizacije u stambenoj arhitekturi gradova tvrđava odraz su financijskih mogućnosti naručitelja te variraju u velikom rasponu od skromnih prizemnica do reprezentativnih zdanja imućnih vlasnika. Važno je naglasiti da prostorna i oblikovna rješenja nisu bila svojstvena samo privatnim kućama građana, nego i vojnim i civilnim javnim zgradama. Koncepti su slijedili uobičajene modele profane arhitekture kakve nalazimo u drugim gradovima toga vremena te izvan granica Hrvatske. Stambeni fond većine tvrđava na hrvatskom tlu je, uz vojne zgrade, *de facto* činio glavno tkivo gradova, definirao njegove urbanističke vizure, a tek je u manjoj mjeri dosegao više standarde urbanog stanovanja.

⁵⁰ RUDOLF STROHAL, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, 1906., 14, 128; LIPOVŠČAK (bilj. 41), 429.

⁵¹ Ono što ih razlikuje od kasnijih historicističkih kuća su relativno niske etaže prvog kata i kameni portali sa segmentnim zaključkom. Većina ih je djelomično pregrađena u unutrašnjosti i na vanjštini, dodavanjem izloga na uličnoj strani, preoblikovanjem formata prvotnih manjih otvora u veće, uklanjanjem portala i uspostavljanjem većih otvora na ulazima u veže.

⁵² CVITANOVIĆ (bilj. 41), 403.

⁵³ Kuća je porušena 2007. i na njezinu mjestu sagrađena je neuspješna replika proizvoljne artikulacije od suvremenog materijala, s posve novom unutrašnjošću.

⁵⁴ Poticale su ga i vojne vlasti u sklopu tipskih projekata za vojne zgrade, nastalih u građevinskim uredima generalkomandi i pukovnija. Veći je broj takvih zgrada sačuvan u Vinkovcima, sjedištu Brodske pukovnije. PUHMAJER – PRUTKI (bilj. 29), 92.

Granica nakon Karlovačkog mira: velika i mala infrastruktura

The border after the Peace of Karlowitz: major and minor infrastructure

Andrej Žmegač

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

Osiguranju granice nakon 1699. služili su čardaci, promatračnice podignute na podjednakoj međusobnoj udaljenosti. Bilo je potom manjih utvrda, od kojih se ništa nije očuvalo, ali ih bilježe arhivski dokumenti i karte. No strateško značenje imale su tvrđave podignute duž rijeka (Sava, Dunava, Tisa, Moriša) ili u njihovoj blizini: Gradiška, Brod, Petrovaradin, Osijek, Segedin, Arad, Deva, Karlsburg. Pojačana izgradnja tih tvrđava bilježi se od 1715., uoči novoga rata. U tom ratu Habsburško Carstvo proširilo se na Banat i sjevernu Srbiju, nakon čega se u moderne tvrđave izgrađuju i Temišvar i Beograd. Nova infrastruktura u njima značila je primjerice popločavanje ulica, rasvjetu i opskrbu vodom. Naposljetku, u najveću infrastrukturu mogu se ubrojiti ceste, nazvane Via Carolina prema caru Karlu VI. Jedna od njih povezala je poslije 1726. Karlovac i Rijeku, što je bila prva moderna veza panonskog prostora i mora.

Ključne riječi

tvrđava, car Karlo VI., Karlovački mir, Požarevački mir

Abstract

After 1699, border security depended on rows of equidistant watch-towers. There were also small forts, none of which have been preserved but are recorded in archival documents and maps. The fortresses built along or near the rivers (Sava, Danube, Tisa, Moriš) had a strategic importance: Gradiška, Brod, Petrovaradin, Osijek, Segedin, Arad, Deva, Karlsburg. The construction of these fortresses intensified after 1715, on the eve of the new war. In that war, the Habsburg Empire spread to Banat and northern Serbia, after which Timisoara and Belgrade developed into modern fortresses. They got new infrastructure including, for example, paved streets, lighting, and water supply. Finally, major infrastructure included the roads named Via Carolina after Emperor Charles VI. One of them connected Karlovac and Rijeka after 1726; this was the first modern connection between the Pannonian area and the sea.

Keywords

fortress, Emperor Charles VI, Peace of Karlowitz, Peace of Passarowitz

Kad je riječ o granici između Habsburškog i Turskog Carstva ustanovljenoj Karlovačkim mirom 1699., korisno je skrenuti pozornost na njezin grafički prikaz, iskazan u poznatoj tzv. Weigelovoj karti iz 1701. godine. Jasno je označena nova granica, počinjući od tromeđe nedaleko od Knina, zatim kroz Liku, pa tokom Une do Save, dalje na istok do Srijema, potom ravnom crtom dijagonalno do Slankamena i dalje Tisom na sjever te rijekom Moriš na istok. Kartu prate tlocrti utvrda, i to onih koje su očito mogle imati neku ulogu s obzirom na sigurnost granice; tu su dakako one na samoj graničnoj crti, poput Broda na Savi, ali i druge, što su ležale podalje od granice, ali su očigledno imale istaknuto i strateško značenje, primjerice Petrovaradin i Osijek. Zanimljivo je da nisu uključene samo utvrde s habsburške strane granice, nego i one na osmanskom teritoriju, poput Bihaća ili Beograda; stoga bi se karta u punom smislu mogla smatrati austrijsko-turskim dokumentom.

Prema odredbama Karlovačkoga mirovnog ugovora – kako je to bilo uobičajeno – nije bilo dopušteno u graničnome području podizati nove utvrde, nego jedino održavati postojeće. Bio je to jedan od razloga što se u prvom desetljeću 18. stoljeća s austrijske strane ne bilježe nove gradnje ili znatniji zahvati na utverdama. No i druge okolnosti nisu bile povoljne za takvo što: Habsburzi su u to doba, naime, u drugim dijelovima Europe vodili tzv. Rat za španjolsko nasljeđe, koji je dakako angažirao njihove vojne snage i sredstva. Slična tome bila je i njihova zaokupljenost protuhabsburškim ustankom u Mađarskoj, koji je u jednom času zaprijetio

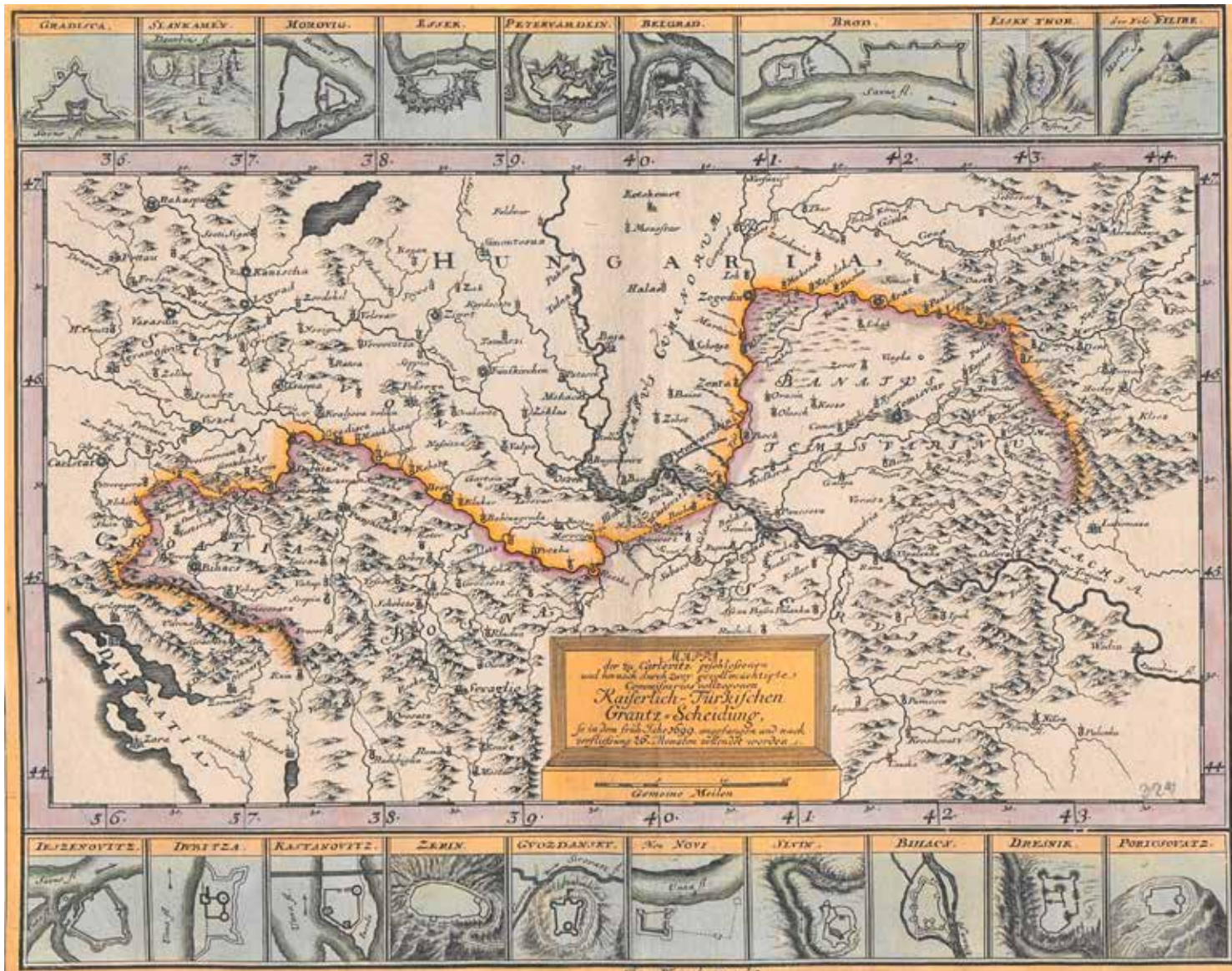
i samom Beču.¹ Tek nakon prestanka tih izazova bilo je moguće ratne kapacitete usmjeriti prema istoku, što znači prema ostatku panonskog prostora pod osmanskim nadzorom. Od 1711. godine na habsburškom je prijestolju car Karlo VI., čije će se sklonosti prema širenju na istok dobro poklopiti s odgovarajućim zamislima Eugena Savojskog.

Mađarski ustanak okončan je 1711., a Rat za španjolsko nasljeđe 1714. godine. Povoljnu konstelaciju za novi rat protiv Osmanlija u tom je času stvorila činjenica da su oni već vodili rat protiv Mletačke Republike. Eugen Savojski, habsburški vojskovođa i predsjednik Dvorskoga ratnog vijeća nastojao je da osmanske snage budu razvučene na dva bojišta, što je kršćanskoj strani obećavalo veći uspjeh. Radi toga je Austrija ušla u savezništvo s Venecijom, a Eugen je osnažio Mlečane time što je posredovao da im zapovjednikom kopnenih snaga postane Johann Matthias von der Schulenburg, sposoban vojskovođa kojega je poznao iz ratovanja u sjevernoj Italiji. I doista je Schulenburg ujesen 1715. potpisao ugovor s Mletačkom Republikom i zaputio se na Krf, prevažan mletački otok na ulazu u Jadransko more. Naime, nakon što su Osmanlije te godine bili zauzeli dotad mletački Peloponez, strahovalo se da bi idući cilj njihova napada mogao biti Krf. U proljeće 1716. Eugen je Schulenburgu bio dostavio obavještajne podatke o tome da će Osmanlije napasti Krf, gdje će se iskrcati i tome slično, a opsada je doista uslijedila u ljeto iste godine. Mletačke snage na čelu sa Schulenburgom uspjele su krajnjim snagama obraniti grad Krf, tu važnu i veli-

¹ Zbog toga je 1704. Eugen Savojski organizirao podizanje utvrde poljskoga karaktera oko Beča: drugačije od osnovnoga bastionskog pojasa oko grada, taj je pojas okružio i predgrađa. Bio je podignut za 11 tjedana, a nazvan je Linienwall.

Tzv. Weigelova karta razgraničenja nakon Karlovačkoga mira, oko 1701. Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

ANDREJ ŽMEGAČ • The border after the Peace of Karlowitz: major and minor infrastructure

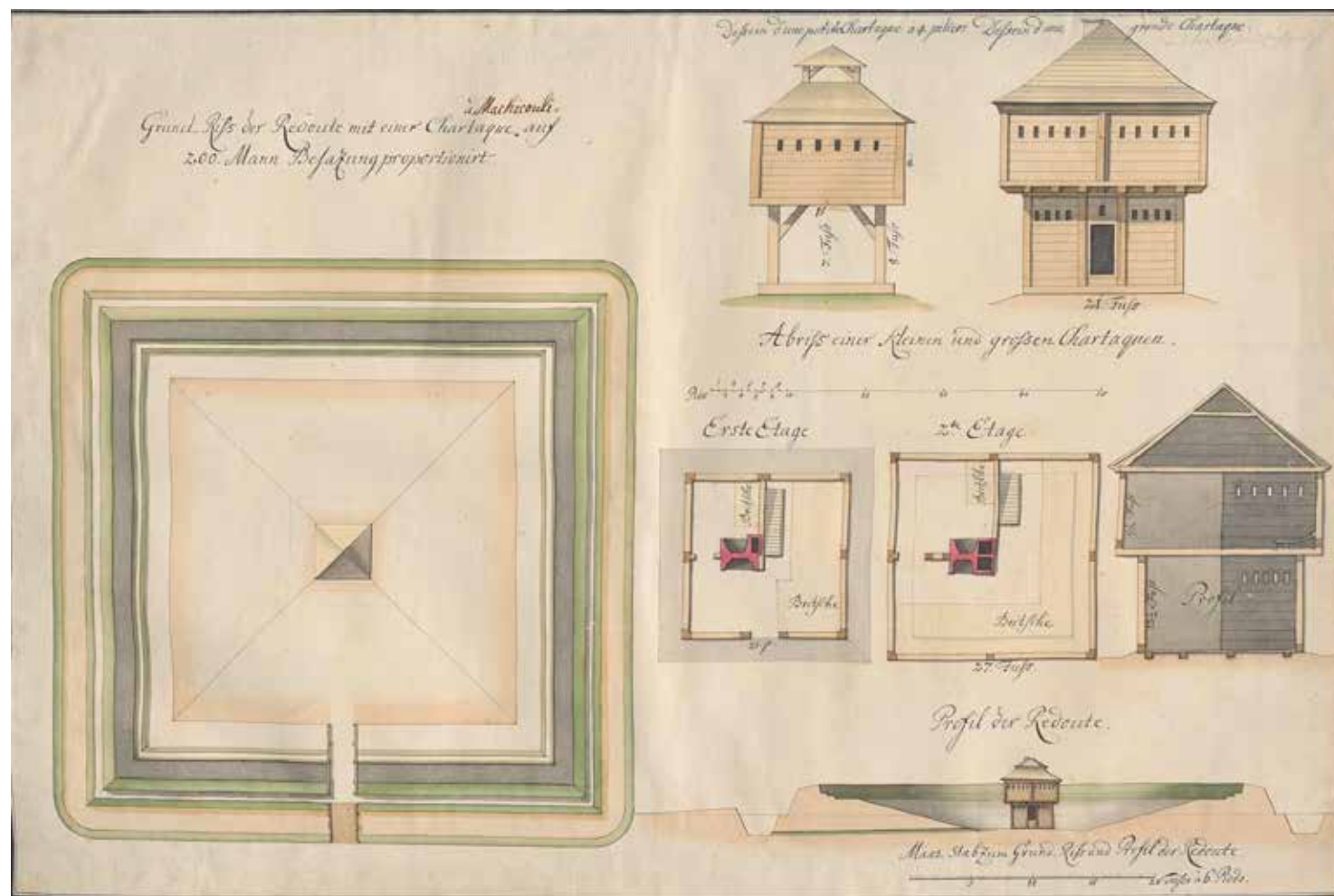

ku mletačku tvrđavu.² U isto doba Eugen Savojski uspješno ratuje s Osmanlijama na sjeveru i postiže pobjedu kod Petrovaradina, a 1717. osvaja i Beograd. To novo stanje bilo je potvrđeno Požarevačkim mirom 1718. godine, koji označava najveće

proširenje Habsburškog Carstva na istoku: obuhvaćalo je sada Banat, Beograd sa sjevernom Srbijom, cijeli Srijem te pojas u Bosni južno od Save.

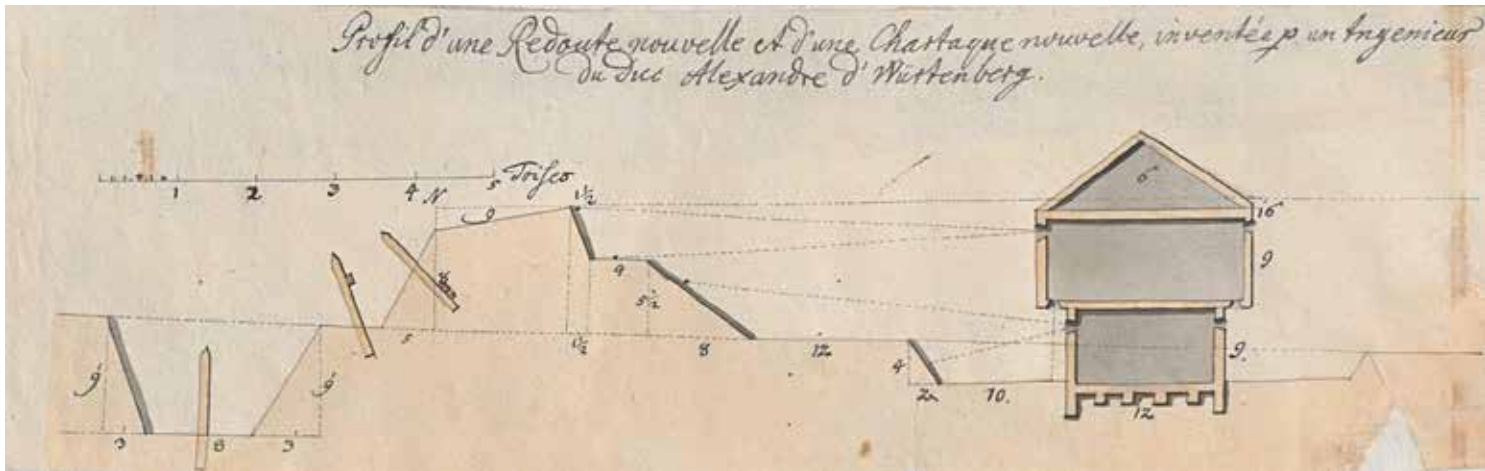
Kad je riječ o »infrastrukturi« koja je pratila pograničnu zonu prema Osman-

² Nakon toga je Schulenburg, kao junak obrane Krfa, bio slavljen u Veneciji, a Mletačka mu je Republika ubrzo podigla spomenik na Krfu te dodijelila doživotnu apanažu. Ostao je u službi Venecije do kraja života.

skom Carstvu, prije svega treba navesti utvrde. U utvrde se u širem smislu mogu ubrojiti čardaci, koji nisu bili namijenjeni ponajprije obrani, ali su izravno služili nadzoru i osiguranju granice. Bili su sustavno raspoređeni tako da se s jednoga mogla signalizirati opasnost susjednom čardaku. S početka 18. stoljeća potječe podatak da ih je duž savske granice od Jasenovca do Srijema bilo 85. Čardaci su se pojavljivali u različitim izvedbama, po-

čevši s najjednostavnijima, drvenim kućicama na četiri stupa, nalik na shematizirane prikaze na kartama. No pretežito su to morale biti nešto veće i složenije građevine, poput onih zidanoga prizemlja i drvenoga kata ili pak cjelovito zidani čardaci s tipičnim drvenim ophodom na katu. U male utvrde čardaci su mogli biti pretvarani podizanjem jednostavnih kvadratnih bedema uokolo, kako se to primjećuje u nekoliko slučajeva: čini se da je slična

tome bila utvrda na uzvisini Djed nad Kostajnicom, kako ju je zabilježio inženjer Weiss, prije nego što je ondje uređena nova bastionska utvrda. Postoji zatim projekt za utvrdu toga tipa, dakle čardaka zaštićenoga bedemima, s naznakom da ga je izradio jedan od inženjera Alexandra Württemberskoga.³ Taj vojskovođa u austrijskoj službi bio je Eugenov suborac, a nakon zauzimanja Beograda i upravitelj toga grada i Kraljevine Srbije.⁴ Tko je bio rečeni inženjer ne možemo znati, no nije isključeno da je posrijedi bio Nikola Doxat de Démoret, glavni Alexanderov i Eugenov vojni graditelj na panonskom prostoru i projektant reurbanizacije Beograda dvadesetih godina toga stoljeća.

Ako je riječ o graničnoj infrastrukturi, ne treba mimoći tzv. kontumace. Bila su to posebno uređena mjesta za prijelaz granice, koja su sadržavala carinu i prostor za karantenu. Većina putnika koja je prolazila kroz kontumac bili su trgovci; sa svojom robom morali su boraviti u karanteni i do 40 dana. Premda su pro-

tuzarazne mjere ometale i destimulirale trgovinu, ipak su se kontumaci i cijeli tzv. sanitarni kordon pokazali učinkoviti u sprečavanju prenošenja zaraznih bolesti, osobito kuge, na habsburški teritorij. Najvažniji kontumaci bili su oni u Kostajnici i Brodu, ali bilo je i manjih. Ponegdje su uz kontumace bila uređena i tzv. raštela, točke na granici za kontroliranu trgovinu. Tu bi se bez prelaženja granice, a uz pomoć službenika koji je posredovao, razmjenjivali roba i novac.⁵

Vratimo li se na područje utvrda, spomenut ćemo skromne utvrde graničnoga područja, od kojih se do danas nije ništa očuvalo, ali su zabilježene u arhivskim dokumentima, odnosno na kartama. S čardacima su tvorile granični sigurnosni pojas protežući se između velikih, strateški važnih tvrđava o kojima će još biti govora. Te manje utvrde branile su primjerice sela, nerijetko planski podignuta, kako bi služila ponajprije obrani. Fortifikacijsku strukturu tvorio bi posve jednostavan pojas od jarka i palisade, ali tlocrtno na

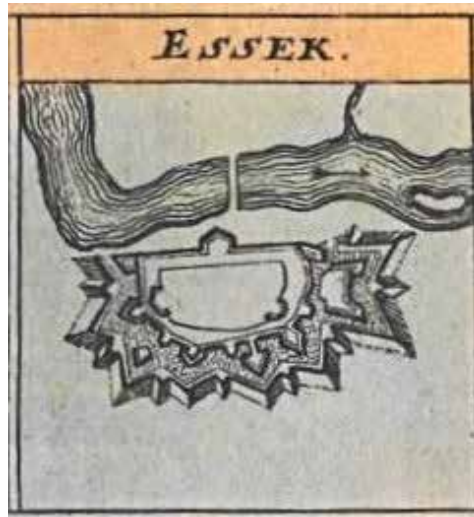
³ Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Sammlung Nicolai, sv. 76, 33r.

⁴ MÁRTA FATA, Karl Alexander von Württemberg. Kaiserlicher General und Statthalter von Serbien, u: *Die Türkenkriege des Jahrhunderts. Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*, (ur.) W. Zimmermann, J. Wolf, Regensburg, 2017.

⁵ Više o tome u izložbi o sanitarnom kordonu, na mrežnoj stranici Društva Terra banalis. Također: JOSIP KLJAJIĆ, *Brodska tvrđava*, Slavonski Brod, 1998., 147, 148.

Osijek, s Weigelove karte, 1701.

Osijek, s karte Theatrum Belli..., oko 1737.

uglovima izveden na način bastionskoga graditeljstva – barem ih tako često bilježe karte. Ti su slučajevi tipski bili slični primjerice utvrdi Broda, pri čemu se misli na planirano naselje položeno uzdužno uz rijeku, prema kopnu ograđeno jednostavnim bedemom s bastionima na uglovima;⁶ dakako, u slučaju tih nestalih utvrda misli se i na bitno manja naselja. Navedimo usput kako su i koje male granične utvrde spomenute u austrijskom vojno-povijesnom djelu o Eugenovu dobu iz 1891.: »Manje utvrđene točke na Savi bile su napokon i Rača, malena utvrda, u ono doba gotovo posve propala; Babina Greda, također utvrda malena i loše oblikovana; Kobaš i Svinjar imali su samo nužnu palisadu; Kraljeva Velika, zidani kaštel na hrvatskoj granici, nije imao fortifikacijsku vrijednost.«⁷

Naposljetku, tu su još i velike tvrđave, koje su imale stratešku vrijednost u obrani granice. One su bile važne zbog svojega kapaciteta, dakle brojnih vojnika koje su mogle primiti te zbog složenog sustava bedema, čime su bile pripremljene za otpor velikoj vojsci, odnosno za dugotrajnu opsadu. Obično su one bile zapravo utvrđeni gradovi, odnosno gradovi tvrđave, i obuhvaćale su uz vojnu posadu i civilno stanovništvo. Brojnost ljudi u tim tvrđavama, ali i koncentracija i brojnost funkcija, podrazumijevali su i posebne zahtjeve u pogledu arhitektonskih tipologija, reprezentativnosti, simboličkih i umjetničkih rješenja. Već je rečeno da u prvome desetljeću iz više razloga nije bilo znatnijih radova na graničnim utvrdama. No završetkom pobune u Mađarskoj i Rata za španjolsko nasljeđe stvari se u tom

pogledu mijenjaju – bilježimo intenziviranje zahvata, a posebno se to može reći za 1715. godinu. Naime, Eugen Savojski i car Karlo imaju planove za prodor na istok i znaju da je rat na pomolu. Nema više razloga pridržavati se odredbi mira iz 1699. godine pa izgradnja utvrda uzima širokoga maha. Grade se upravo granične utvrde uz rijeke: uzduž Save, potom Dunava, odnosno Tise, te rijeke Moriš. Na Savi su najveće utvrde bile Gradiška i Brod, na Dunavu ili njegovoj blizini Petrovaradin i Osijek, na utoku Moriša u Tisu leži Segedin, a duž Moriša prema istoku su Arad, Deva i Karlsburg (Alba Iulia).⁸ Treba posebno istaknuti – a to govori o širini građevinske kampanje – da je 1715. započeto podizanje i posve novih tvrđava: brodske velike tvrđave na kvadratnoj osnovi te tvrđava Deva i Karlsburg. Iduće godine počinje habsburško-turski rat, u kojemu su osvojena golemo nova područja, poput Banata i Srbije, pa će uslijediti i modernizacija tvrđava u tim zemljama (Temišvar, Beograd).⁹

Uređivanje tih gradova tvrđava u duhu zapadne barokne gradogradnje značilo je također uvođenje odgovarajuće infrastrukture: tada je to bilo popločavanje ulica, opremanje javnim zdencima, katkad i nekom vrstom vodovoda, potom javna rasvjeta te noćne oružane ophodnje (policija onoga doba), koje su građanima imale osigurati miran san. U gradovima susrećemo i razmjerno nov građevinski tip – vojarnje, koje su nakon duge tradicije ukonačivanja vojnika u građanskim kućama sada bile posebne nastambe za smještaj vojnika; time su pridonijele harmonizaciji odnosa vojne vlasti i civilnoga

⁶ Marsili je ovako opisao utvrde Broda 1699.: „...è cinta d'un fosso e picciolo parapetto di terra, con alte palizzate in forma di palanka...“; LUIGI FERDINANDO MARSILI, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua maestà cesarea (1699–1701)*, Modena, 1986., 104.

⁷ *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*, XVI, Wien, 1891., 112.

⁸ MIHAI GEORGIȚA, *Der Festungsbau im westlichen Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Festung und Innovation. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, sv. 20, Bochum, 2005.

Slavonski Brod, s Weigelove karte, 1701.

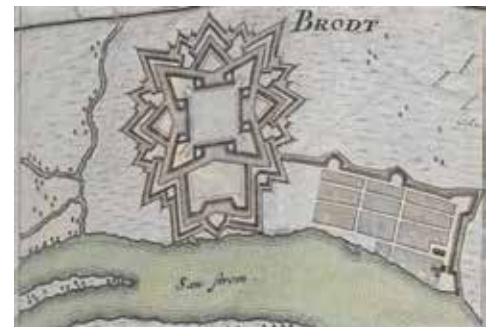
Slavonski Brod, s karte Theatrum Belli..., oko 1737.

stanovništva. Uz njih važno mjesto dobivaju i različite javne građevine, bolje reći takve koje služe općem dobru, poput zgrada za invalide i sirotišta. I takve zgrade sada imaju ulogu u slici grada te bivaju oblikovane s određenom reprezentativnošću. Napokon, zadovoljava se i potreba za zgradama što služe čuvanju zaliha hrane: riječ je o žitnicama, čija je uloga posebno dolazila do izražaja u slučaju opsade, a služile su podjednako civilnom stanovništvu i vojsci.

Osvajanje novih teritorija na istoku panonskog prostora bilo je povezano s daljnjim geopolitičkim potezima Habsburgâ, odnosno cara Karla. Naime, dok je vodila rat u kojem je postizala velike uspjehe na istoku, Austrija istodobno (1717.) proglašava slobodnu plovidbu Jadranom.¹⁰ I taj trenutak bio je odlično odabran, jer su Habsburgovci bili svjesni da će to uznemiriti Veneciju, s jedne strane, ali su imali na umu i to da su sada saveznici i da bi Venecija trebala biti zahvalna na potpori u srazu s Osmanlijama, s druge strane. I doista je Mletačka Republika bila pogođena takvom odlukom Austrije i novom situacijom na Jadranu, jer je Venecija dotad imala monopol na plovidbu odnosno trgovinu Jadranom.¹¹ Osim proglašenja slobodne plovidbe, Habsburško Carstvo 1719. godine proglašava Rijeku i Trst – dva svoja najvažnija grada na Jadranu – slobodnim lukama. Bile su to mjere u sklopu nove, južne orijentacije Austrije, a to znači orijentacije na pomorsku trgovinu.

Da bi bila omogućena doprema robe do Rijeke, valjalo je najprije od Karlovca do mora izgraditi cestu. Ona je izgrađe-

na dvadesetih godina 18. stoljeća i bila je prva prometna veza panonskog prostora i mora. U sklopu opisanih habsburških geopolitičkih poteza i odluka, cesta se svakako ima smatrati infrastrukturom, i to onom najkrupnijom. Bila je nazvana Karolina po caru Karlu, prema kojemu je, uostalom, bilo nazvano i mnogo toga drugog: novi lazaret sv. Karla u Rijeci (1722.) te već spomenuta tvrđava Karlsburg (također i Alba Carolina). Cesta je najprije povezala Rijeku s Kraljevicom, a na toj dionici bio je odvojak koji je preko planine vodio prema Gorskom kotaru. U Rijeci je postojalo obilježje početka ceste s natpisom koji je spominjao projektanta, vojnog inženjera Matiju Antuna Weissa. Cesta je bila brzo izgrađena, što govori o snažnome državnom motivu da se uspostavi ta veza. Građena je uz velike napore i teškoće, svladavajući negostoljubiv, brodit teren. Na grafici nastaloj tek koju godinu poslije, ucrtana je trasa od Rijeke kroz planinsko područje sve do Karlovca, a u zasebnim kadrovima izdvojena su dva detalja što pokazuju posebno zahtjevna mjesta: pružanje ceste na visokom ukosjenom podzidu preko oštrog stijena te drveni most na nizu masivnih zidanih pilona. Karolina je bila svečano puštena u promet 1728. godine,¹² a tom prilikom njome se provezao i sam car. Bizaran je podatak da je iste godine početnu dionicu od Rijeke inkognito proputovao i Schulenburg, zapravo u špijunskoj misiji u kojoj je opažao što Austrija poduzima na planu infrastrukture i tehnologije.¹³ Glavna zadaća nove ceste bila je da omogućiti izvoz banatskog žita: roba s panonskog prostora prevožena je Dunavom, Savom i

⁹ *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, katalog izložbe, (ur.) K. Gutkas, Wien, 1986., 223–248.

¹⁰ NATKO KATIČIĆ, *More i vlast obalne države*, Zagreb, 1953., 126–131.

¹¹ HERBERT HUTTERER, *Handelskompanien, u: 300 Jahre Karl VI. 1711–1740. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*, (ur.) S. Seitschek, H. Hutterer, G. Theimer, Wien, 2011., 150.

¹² Iste je godine dovršena i cesta između Beča i Trsta: *Prinz Eugen und das barocke Österreich* (bilj. 9), 328.

¹³ ANDREJ ŽMEGAČ, *Schulenburg's defence of Dalmatia*, *Archivio Veneto*, VI serie, 18 (2019.), 112, 113.

Osijek, pogled na Eugenov bastion i Vodena vrata

ANDREJ ŽMEGAČ • Granica nakon Karlovačkog mira: velika i mala infrastruktura

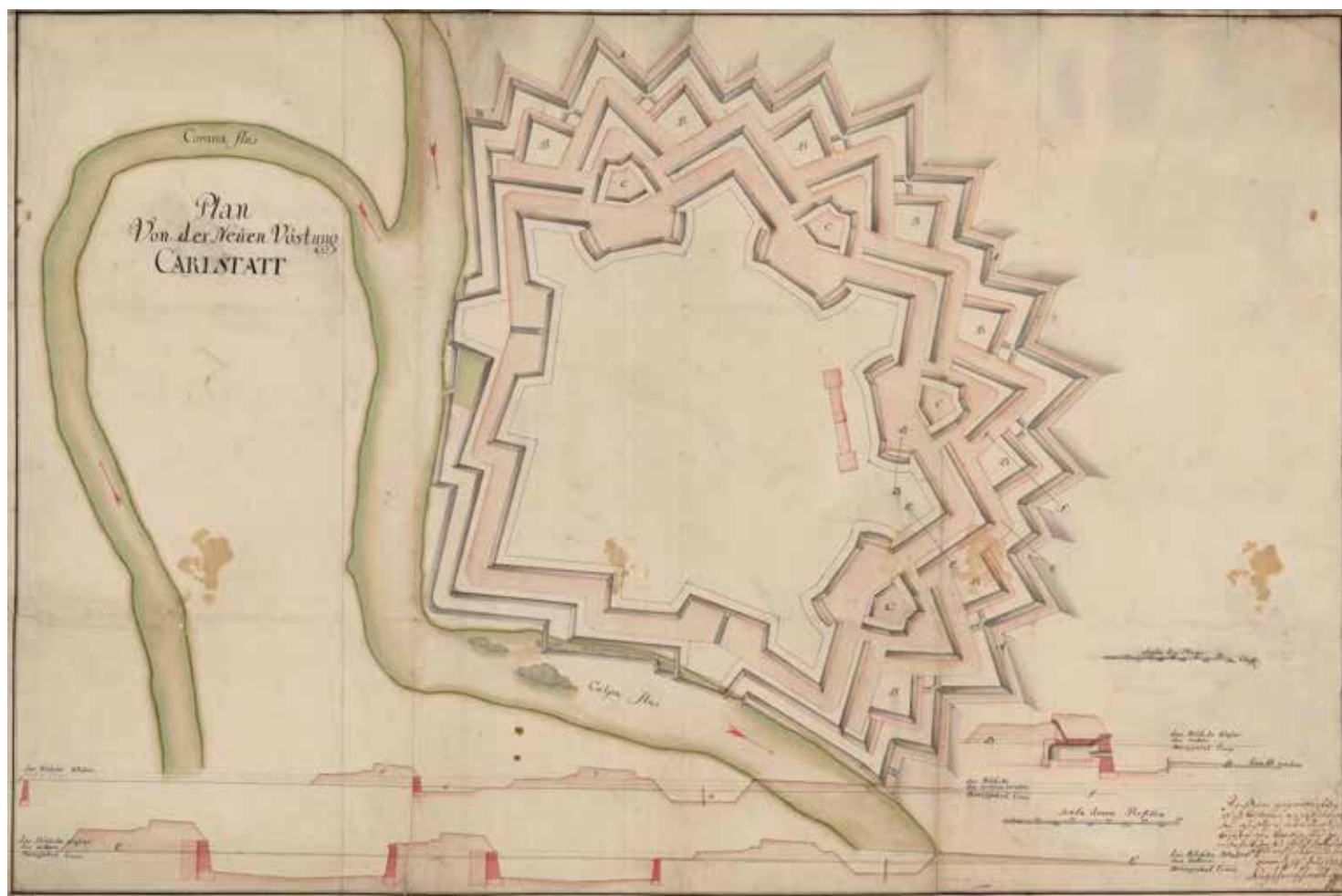
Slavonski Brod, pogled na tvrđavu

ANDREJ ŽMEGAČ • The border after the Peace of Karlowitz: major and minor infrastructure

Novi Karlovac, plan tvrđave iz 1734.,
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

ANDREJ ŽMEGAČ • Granica nakon Karlovačkog mira: velika i mala infrastruktura

Kupom do Karlovca, a onda je Karolinom nastavljala prema moru.

No nisu svi projekti tako jasno i odlučno provedeni do kraja. Bilo je i onih koji su se protezali godinama, pa i onih čija je izvedba prekinuta i napuštena. Takav je bio slučaj s Novim Karlovcem, započetim nedaleko od renesansne tvrđave

1733. godine i ubrzo napuštenim.¹⁴ Zahvaljujući nedavno pronađenim projektima, zna se kako je taj grad tvrđava bio koncipiran i u pogledu unutarnje izgradnje. Bio je primjer barokne gradogradnje, kao što je i dispozicija fortifikacijskog pojasa i smještaja uz ušće Korane u Kupu slijedila barokna načela i u tom se pogledu

¹⁴ Tako je, nakon samo dvije godine, bila prekinuta i izgradnja tvrđave Deva.

jasno razlikovao od »idealnog«, centralno organiziranoga starog Karlovca. Slabo je poznato da se u izboru smještaja nove tvrđave razmišljalo i o posve drugoj lokaciji, kod Slunja.¹⁵ Napokon je odlučeno da se pojača Karlovac, ali ne proširenjem postojeće tvrđave, nego izgradnjom zasebne tvrđave u neposrednoj blizini, što je bilo

neuobičajeno. Neočekivana je uopće bila procjena da treba graditi novu veliku utvrdu na krajnjem zapadnom krilu granice prema Osmanskom Carstvu. Taj slučaj stoga ostavlja za budućnost još neka zanimljiva istraživačka pitanja.

¹⁵ ROBERT DOXAT, *Nikolaus Doxat. Ein kaiserlicher General und Ingenieur des XVIII. Jahrhunderts*, doktorski rad, Wien, 1954., 25.

Kartografski primjeri u doba Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog mira (1718.) – Nova kulturna kartografija, ekohistorija, ikonografija i ikonologija

Cartographic examples from the times of the Treaties of Karlowitz (1699) and Passarowitz (1718) – New cultural cartography, ecohistory, iconography and iconology

Daniel Štimac

Nacrtak

Rad donosi kratak pregled najvažnijih značajki habsburških kartografskih izvora s kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća, primjenjujući spoj teorija nove kulturne kartografije, ekohistorije, ikonografije i ikonologije. Spojem teorija povezuju se discipline povijesti i povijesti umjetnosti te se ističe potreba za interdisciplinarnim proučavanjem povijesnih izvora. Sažetim pregledom temeljenim na četiri kartografska primjera prikazuje se odraz kulturnoga kruga naručitelja. Također se definira učeni likovni govor na grafičkim primjerima izabranih kartografskih izvora. Uz učeni likovni govor definiraju se i ideološke poruke sadržane u grafikama na izabranim primjerima. Tako se ideološke poruke, uz grafičke i geografske elemente, prikazuju kao neizostavan dio cjeline habsburških kartografskih izvora.

Ključne riječi

kulturna kartografija, ekohistorija, ikonografija, Karlovački mir (1699.), Požarevački mir (1718.)

Abstract

The article provides a brief overview of the most important features of Habsburg cartographic sources from the late 17th and the first half of the 18th century using an amalgamation of theories about new cultural cartography, ecohistory, iconography and iconology. The combination of these theories connects the disciplines of history and art history and emphasises the need for interdisciplinary study of historical sources. In this case, a summary overview based on four cartographic examples reflects the cultural circle of the client. Scholarly artistic language is defined on examples of selected cartographic sources. In addition to scholarly visual language, the ideological messages contained in the prints are also defined, on selected examples. Thus, ideological messages, along with graphical and geographical elements, make an indispensable part of Habsburg cartographic sources.

Keywords

cultural cartography, ecohistory, iconography, Treaty of Karlowitz (1699), Treaty of Passarowitz (1718)

¹ Ovaj se rad temelji na istraživanju u sklopu integriranoga diplomskog rada Analiza odabranih kartografskih primjera iz doba Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog mira (1718.) – Perspektive nove kulturne kartografije, ekohistorije, ikonografije i ikonologije koji je obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1. prosinca 2021. godine pod mentorstvom prof. dr. sc. Sanje Cvetnić s Odsjeka za povijest umjetnosti te prof. dr. sc. Hrvoja Petrića s Odsjeka za povijest.

² Rad kartografa na terenu obuhvaćao je mnogo šire prostore, čak i Ugarsku i Erdelj, no ovdje je fokus isključivo na graničnim područjima Hrvatske i Dalmacije.

³ MILJENKO LAPAINE – ANTAR ANDRÁS DEAK – IVKA KLJAJIĆ, Johann Christoph Müller (1673.–1721.), u: Kartografija i geoinformacije, 3 (2004.), 69, 71, 73; JOHN STOYE, Marsigli's Europe, 1680 – 1730, The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso, Yale University Press, 1994., 188–189; BORNA FÜRST-BJELIŠ – IVAN ZUPANČIĆ, Images of the Croatian Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography, u: Hrvatski geografski glasnik 69/1, (2007.), 7–8.

⁴ CHARLES DIEHL, Mletačka Republika, Zagreb: TIPEX, 2006., 162–165; JOANNE M. FERRARO, Venice: History of the Floating City, Cambridge: Cambridge University Press, 2012., 178–179; MARKOVIĆ (bilj. 4), 186.

⁵ HERMANN KINDER – WERNER HILGEMANN, dtv-Atlas zur Weltgeschichte Karten und chronologischer Abriß. Band 1 – Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution, dtv, 1964. (1979.), 264–265.

⁶ MIRKO MARKOVIĆ, Descriptio Bosnae & Herzegovinae, Zagreb: AGM, 1998., 192; MILAN KRUIHEK – AUGUSTIN PAVLOVIĆ, Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog (1718.) mira, u: Croatica Christiana periodica, 15 (1991.), 113.

⁷ J. BRIAN HARLEY, The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography, Baltimore: The John Hopkins University Press, 2002., 57–58, 62.

⁸ DENIS COSGROVE, Cultural Cartography: Maps and mapping in cultural geography, u: Annales de géographie, 660–661 (2008.), 166; RAYMOND B. CRAIB, Cartography and power in the conquest and creation of New Spain, u: Latin American Research Review 35/1, (2000.), 8, 13–15, 17.

Komisije za razgraničenje pri uspostavi novih granica

Granična zemlja, prostor ratnih sukoba Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, u to je vrijeme u praksi bila »ničija«, devastirana i izuzetno slabo istražena.¹ Zbog uspjeha u ratu i pomaka habsburških granica prema istoku, bilo je potrebno običi nove stečevine, kartirati ih te označiti točne granice između Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva.² Rješenje toga problema doneseno je Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, stvaranjem dviju Komisija za razgraničenje, koje su surađivale u izradbi skica i karata s novom granicom. Također, Mirom je bilo dogovoreno da će se nova granica utvrditi obilaskom terena uz opsežna mjerenja.

Habsburšku stranu u radu Komisije zastupao je grof Luigi Ferdinando Marsigli, a osmansku stranu Ibrahim Efendi. Mjerenja je na terenu izvodio inženjer Johann Christoph Müller, od Dunava i Save prema Jasenovcu te uz Unu do Tromeđe kod Knina.³

Mirovni je ugovor proveden u djelo ucrtavanjem granica, no stanje mira nije potrajao dugo. Osmanskom objavom rata Veneciji 1714. godine, prestaje dogovoreni mir, a ratna osvajanja i pustošenja se nastavljaju. Spomenuta je godina bila uspješna u Dalmaciji, gdje se mletačka vojska uspjela probiti do Trilja i Prologa, u smjeru prema Hercegovini.⁴ Obnovom saveza s Habsburškom Monarhijom, 1716. godine nastavlja se rat i na habsburškoj strani, poznat kao Treći turski rat.⁵ Princ Eugen Savojski osvojio je Banat, a vojska

Mletačke Republike južnu Hercegovinu. Osmanlije su bili na rubu sloma nakon uspješne habsburške opsade Beograda, koju je također vodio Eugen Savojski, a Mir u Požarevcu 1718. godine okončao je ratno stanje. Dakle, mir je bio ponovno uspostavljen, no ovaj put povoljan samo za Habsburšku Monarhiju, što se potvrdilo pri ponovnoj uspostavi i ucrtavanju granica.⁶

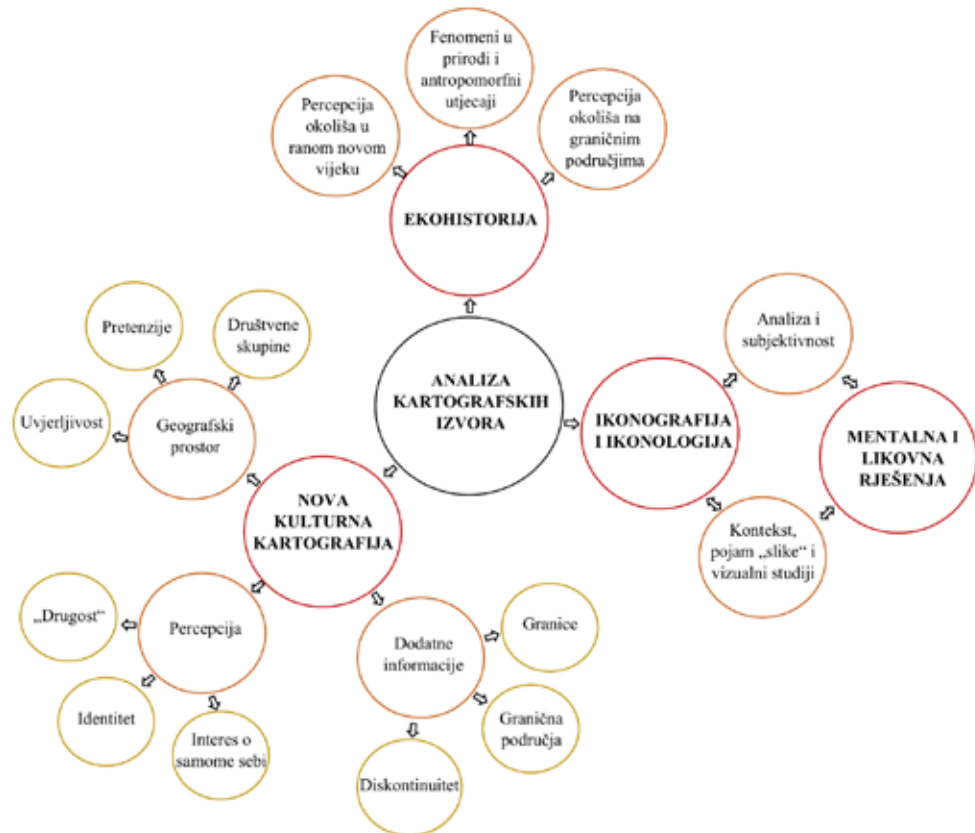
Teorijske postavke

Kartografski izvori s kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća donose grafičke opise prostora s prirodnim obilježjima, toponimima i društvenim skupinama. Prema tome, teorijska podloga analize povijesnih kartografskih izvora može se temeljiti na teorijskim postavkama nove kulturne kartografije, ekohistorije te ikonografsko-ikonološke metode analize likovnog sadržaja kojima karte obiluju. Nova kulturna kartografija opisuje karte kao znakove ili skupine znakova koji u grafičkom obliku predčavaju indikacije prostornih odnosa, posebno društvene konotacije. Američki kartograf John Brian Harley u svojem je radu isticao opisivanje svijeta u pogledu odnosa moći, kulturnih praksi, prioriteta i preferencija.⁷ Francuski istraživač Christian Jacob referira se na prethodno te govori o izboru i izostavljanju informacija u političke svrhe, dok Raymond Craib ističe pretpostavljenu stvarnost koju karte predstavljaju kao realnost.⁸ U odnosu moći i konteksta ključno je izdvojiti da karte tvore kulturnu praksu te »sliku« o vlastitom i tuđem (Drugima). Dakle, karte iznose

1. Dijagram analize kartografskih izvora prema teorijskom modelu nove kulturne kartografije

pogled na prostor iz određene perspektive, čime prikazuju identitet sile koja tu kartu naručuje.⁹ S druge strane, ekohistorijski pristup, temeljen na postavkama povjesničara Roberta Delorta i François Waltera, postavlja pitanje shvaćanja prirodnih fenomena i obilježja.¹⁰ U ovome kontekstu valja spomenuti povjesničara Hrvoja Petrića, koji u svojem radu piše o problematici ekohistorije na području Hrvatske.¹¹ Time kulturnom i društvenom aspektu pridodajemo percepciju okoliša koja se manifestira toponimima i grafičkim ucrtavanjem različitih prirodnih obilježja koja često postaju osnovom za stvaranje čvrstih granica.

Uz navedeno, posebna pozornost mora se posvetiti analizi vizualnog sadržaja na kartama, kao i subjektivnosti metode ikonografsko-ikonološke analize koju je uspostavio povjesničar umjetnosti Erwin Panofsky. Sva grafička rješenja nose utkanu poruku koja ovisi o kontekstu nastanka, kao i općem sadržaju karte. Često je riječ o subjektivnim grafičkim rješenjima koja su prikazana uz izvedeni geografski prostor, kojima se stvara opća predodžba simboličke stvarnosti.¹² Kad se dotičemo konteksta, moramo se osvrnuti i na interpretacije povjesničara umjetnosti Michaela Baxandalla koji je naglašavao društveni aspekt te razlike između vlastitog i tuđeg.¹³ Povjesničar umjetnosti Norman Bryson smatra pak da treba »pročitati« povijesni kontekst vizualnog sadržaja (grafika), pri čemu se mora uključiti ikonologija kao specijalizirana pomoćna disciplina povijesti umjetnosti.¹⁴ Takav pristup analizi povijesnih kartografskih izvora je inovativan, jer povezivanje iko-

nografije i ikonologije s historiografskim teorijama omogućuje sveobuhvatnu analizu izvora (Sl. 1).

Kartografska tradicija Habsburške Monarhije i razumijevanje društvenog konteksta

Potreba za opsežnijim mjerjenjima i terenskim inspekcijama zbog odredbi Karlovačkog (1699. godine) i Požarevačkog mira (1718. godine) dovela je inženjere, mjernike, kartografe i vodiče na dotad gotovo nepoznat granični prostor jugoi-

⁹ DUBRAVKA MLINARIĆ – SNJEŽANA GREGUROVIĆ, Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora, u: Migracijske i etničke teme, 27/3 (2011.), 345–347.

¹⁰ ROBERT DELORT – FRANÇOIS WALTER, Povijest europskog okoliša, Zagreb: Barbat, 2002., 2, 6–7, 55, 59, 63; DRAGO ROKSANDIĆ, Čovjek i prostor, čovjek u okolišu, Samobor: Meridijani, 2018., 36.

¹¹ U radu povjesničara Hrvoja Petrića razrađuje se ekonomska i ekohistorijska problematika, posebno prirodni čimbenici. (HRVOJE PETRIĆ, Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću, Samobor – Zagreb: Meridijani; Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju (2012.), 64–69, 81–88; HRVOJE PETRIĆ, Neki aspekti odnosa ljudi i okoliša na granici habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava u ranome novom vijeku: na primjeru koprivničkog područja u 16. i 17. stoljeću, u: Povijesni prilozi 29 (2005.), 111–114.

¹² MARINA VICELJA-MATIJAŠIĆ, Ikonologija: kritički prikaz povijesti metode, Rijeka: Filozofski fakultet, Centar za ikonografske studije, 2013., 98; HARLEY (bilj. 7), 53, 57.

¹³ VICELJA-MATIJAŠIĆ (bilj. 12), 157–159.

¹⁴ NORMAN BRYSON, Géricault and 'Masculinity', u: Visual Culture: Images and Interpretations, (ur.) Norman Bryson, Michael Ann Holly, Keith Moxey, Hanover: Wesleyan University Press, 1994., 228, 243, 245, 257.

¹⁵ WILLIAM CARTWRIGHT, Art and Cartographic Communication, u: Cartography and Art, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2009., 15.

¹⁶ DUBRAVKA MLINARIĆ, Novovjekovne kartografske interpretacije prostora tromeđe na temelju izvora iz Zbirke Novak, u: Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 32–33/1 (2000.), 412.

¹⁷ DUBRAVKA MLINARIĆ – JOSIP FARIČIĆ – LENA MIROŠEVIĆ, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum Hodiernum, Geoadria, 17/2 (2012.), 154–155.

¹⁸ DUBRAVKA MLINARIĆ, Hrvatski kartografi 17. stoljeća u europskoj kartografskoj tradiciji, Zagreb: Filozofski fakultet, 1997., 18–19, 21–22.

¹⁹ MLINARIĆ (bilj. 18), 21.

²⁰ Isto.

²¹ MLINARIĆ (bilj. 18), 21.; MIRELA SLUKAN-ALTIĆ, Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma = Cartographic sources for the history of the Triplex Confinium = Kartographische Quelle zur Geschichte des Triplex Confinium, Zagreb: Hrvatski državni arhiv: Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta, 2001., 24; STOYE (bilj. 3), 188–189; LAPAINE – DEÁK – KLJAJIĆ (bilj. 3), 69–80.

stočne Europe. Naravno, pokušaja definiranja graničnog prostora bilo je i prije, no zbog nepristupačnosti i stalne ratne opasnosti, bili su svedeni na manje precizno definiranje geografskog prostora s mnogo praznina na kartama. U tom je pogledu djelatnost određena kulturnim krugom i društvenim kontekstom uvelike utjecala na izradu karata.¹⁵

Kartografska tradicija Habsburške Monarhije bila je veoma bliska tradiciji njemačkih zemalja, no unatoč kvaliteti, nikad nije bila dominantna u Europi. Osnova svih znanja unutar njemačkoga i habsburškoga kulturnog kruga jest Ptolomejeva *Geografia*, na temelju koje se u 16. stoljeću najprije razvija njemačka kartografija, koja primat u izradi karata dobiva početkom 18. stoljeća.¹⁶ Spomenuta je tradicija izuzetno važna za proučavanje kartografskog prikazivanja Hrvatske i Slavonije. Ti su prostori često bili prikazivani zajedno s ugarskim zemljama zbog višestoljetnih državno-pravnih veza, a načini na koji su te zemlje bile prikazivane često su ovisili i o utjecaju kulturnoga kruga i središta unutar kojih je autor karte djelovao.¹⁷ Navedeni prostori bili su redovito zastupljeni na kartama koje su proizašle iz radionica u Nürnbergu i Augsburgu. Nürnberg je bio poznato renesansno središte s razvijenim metalurškim obrtom, a mogao se pohvaliti i najnaprednijom proizvodnjom kompasa u Europi. To je pogodovalo razvoju karata posebnih formi, koje se vezuju uz njemačku kartografsku tradiciju. Riječ je o tzv. kartama putova, koje su služile kao navigacija na alpskim prostorima.¹⁸ Uz navedena središta, isticalo se i Kardinalsko učilište u Kölnu,

gdje je rad uglavnom bio usmjeren na topografiju. Važni kartografi koji su obrađivanje stekli u tom kulturnom krugu su: Stjepan Glavač, Johann Christoph Müller, Johann Baptist Homann i Matthäus Seutter. Najvažniji naručitelj karata bio je Bečki dvor, koji je, potaknut ratnim zbivanjima, zahtijevao visokoprecizne prikaze graničnih područja.¹⁹ Komisiju za razgraničenje pri utvrđivanju granica s Osman-skim Carstvom nakon Karlovačkoga mira 1699. godine, s habsburške strane vodio je grof Luigi Ferdinando Marsigli, koji je prikupljao podatke za svoj opsežni rad o graničnim područjima.²⁰ Njemu je na terenu pomagao inženjer Johann Christoph Müller, koji je, kao službeni kartograf Komisije, prikupio podatke i objavio veliku kartu Ugarske 1709. godine, koja uključuje i područja Hrvatske i Slavonije.²¹

Kulturni i ekohistorijski aspekti na habsburškim kartografskim izvorima

Budući da su kultura i okoliš neodvojivi od geografskog opisa, potrebno je objasniti kako se oni manifestiraju na primjerima habsburških povijesnih kartografskih izvora. Prvi od njih je *Zemljovid Hrvatske* Stjepana Glavača iz 1673. godine.²² Glavač izražava misao vizualnog ujedinjenja hrvatskoga prostora, iako su granice prikazanoga nejasne i nedefinirane, a prostor Slavonije izostavljen. Društvene skupine navodi samo u sklopu hrvatskih zemalja, dok je sve ostalo izvan fokusa. U tekstualnom obliku donosi informacije o bitkama s Osmanlijama, a granice de-

finira prema prirodnim obilježjima, koja su pak zamišljenih dimenzija i elevacija.²³

Johann Christoph Müller svoju kartu Ugarske iz 1709. godine temelji na opsežnom terenskom radu, stoga su i granice zemalja jasno definirane. Čvrsti habsburški identitet ističe toponimima na njemačkom jeziku te navodi sve zemlje u okolici Ugarske, izuzevši Osmansko Carstvo. Unatoč tome što su granice definirane, idealna slika se proširuje na prostor između rijeka Une i Vrbasa, naznačujući time teritorijalne pretenzije.²⁴ Prirodna obilježja, poput rijeka, šuma i planina, jasno su definirana u grafičkoj formi.²⁵

Johann Baptist Homann svoju kartu Ugarske i okolnih zemalja iz 1720-ih godina izrađuje prema Müllerovoj karti. Homannova karta širi granični prostor prema istoku na štetu Osmanskoga Carstva, kao i prethodna. Identitet njemačkoga govornog prostora obilježen je toponimima na kopnu, dok onaj talijanski prevladava uz obalu. Osim navedenog, druge društvene skupine se ne navode, a prirodna obilježja, poput rijeka i planina, izvedena su s manje pozornosti.²⁶

Karta hrvatskih zemalja Matthäusa Seuttera iz 1740. godine slijedi ista načela i predložak, a predstavlja idealni opseg Hrvatske i Dalmacije prema mletačkim predlošcima. Pretenzije se predočuju kao stvarnost prikazom identiteta u idealnom dosegu, a izvan toga opsega, ostale su zemlje prikazane izvan fokusa. Osvrtom na prirodna obilježja, primjećuje se da ta karta nije preciznije razrađena, jer su istaknuta samo najvažnija obilježja. Idealni opseg i poruka vlasti, u ovom slučaju, dominiraju nad ostalim značajkama.²⁷

Kratkim pregledom kulturnih i ekohistorijskih značajki na primjerima izabranih kartografskih izvora opaža se i da je problematika prostora posebno istaknuta pretenzijama na osnovi ratnih ishoda, zamišljenog idealnog opsega trgovine i međuljudskih odnosa.²⁸ Redovito se prikazuju Ugarska i hrvatske zemlje, a društvene su skupine spomenute u popratnim tekstovima i toponimima. Dakle, granice vlastitog i tuđeg su definirane, a »prekranje« granica provodi se u vlastitu korist, što razjedinjuje kulturološki vezane cjeline graničnoga područja.²⁹ S druge strane, okoliš se isključivo koristio za pribavljanje resursa, zbog čega su prirodne značajke naznačene tek u grafičkoj formi. Takav utilitaran stav zadržao se do oko 1725. godine, kad se počinju uvoditi mjere zaštite okoliša, a lokalno stanovništvo nastavlja nesmetano živjeti i djelovati u tom pogledu.³⁰

Likovna rješenja kao ključan dio cjeline kartografskog izvora

Kao što postoje mentalne slike geografa, tako postoje i definirani grafički prikazi i rješenja koja se blisko vežu uz ucrtani geografski prostor. Možemo čak reći da je cijela karta imaginarna slika određenog područja, što potvrđuje i vezanost karata uz određenu vlast ili državnu silu.³¹ Kao i ostale elemente, likovna rješenja potrebno je kontekstualizirati, analizirati ih i objasniti. Takav sadržaj je vizualni objekt nastao u određenom vremenu i prostoru, a prikazuje idealiziranu stvarnost, što se može povezati s društvenim aspektom

²² Kartu Hrvatske Stjepana Glavača analizirali su Miljenko Lapaine i Nedjeljko Frančula 1998. godine, posebno mjere i kartografsku projekciju. (MILJENKO LAPAINE – NEDELJKO FRANČULA, Stjepan Glavač i njegova karta Hrvatske, u: Ekscentar: časopis studenata Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1 (1998.), 2–3, 22–27.)

²³ STJEPAN GLAVAČ, Zemljovid Hrvatske, Nova hactenus editarum ... regni Sclavoniae et Croatiae... descriptio 1673., sign. F S-JZ-XVII-10.

²⁴ O odnosima na graničnim područjima na polju ekonomske ekohistorije više piše Hrvoje Petrić. PETRIĆ (bilj. 11, 2005.), 102–105, 108; PETRIĆ (bilj. 11, 2012.), 89–102.

²⁵ JOHANN CHRISTOPH MÜLLER, Augustissimo Romanor Imperatori Iosepho I. Hungariae Regni invictissimo Mappam Hanc Regni Hungariae propitiis..., Wien, 1709., sign. B IX a 491.

²⁶ JOHANN BAPTIST HOMANN, Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae et Principatus Transylvaniae..., oko 1720., sign. B IX a 493.

²⁷ MATTHÄUS SEUTTER, Nova et Accurata Regnorum et Provinciarum Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Istriae..., 1740., sign. S 68-X-No. 65.

²⁸ HRVOJE PETRIĆ, Gospodarstvo na pograničnom području u 17. stoljeću: primjer Koprivnice, u: Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, 16–17 (2006.), 232–234; PETRIĆ (bilj. 11, 2005.), 102–105, 108.

²⁹ MARKOVIĆ (bilj. 4), 174–176; DUBRAVKA PEIĆ ČALDAROVIĆ, Slike Mira – oživljena Hrvatska u vrijeme Karlovačkog mira 1699., Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 1999., 56, 61–63.

³⁰ O prirodnim i biološkim čimbenicima piše Hrvoje Petrić. PETRIĆ (bilj. 11, 2012.), 64–69, 81–88; ERICH ZÖLLNER, THERESE SCHÜSSEL, Povijest Austrije, (prir.) Vlatka-Ana Dujić, Sanja Ledinčić, Zagreb: Barbat, 1997., 188.

³¹ DANIEL-HENRI PAGEAUX, Od kulturnog imaginarija do imaginarnog, u: Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, (ur.) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić-Poje, Ivana Brković, Zagreb: Srednja Europa, 2009., 127–129.

2. Dijagram kruga nastanka mentalnih i likovnih rješenja

Učeni likovni govor na kartografskim izvorima

Iz teorijskoga kruga nastanka mentalnih i likovnih rješenja mogu se iščitati načini na koje vrijednosti i ideologije utječu na rad pojedinaca. Ti su se pojedinci obrazovali unutar određenih kulturnih krugova, pri čemu je formiran specifičan likovni govor. Analizom likovnog sadržaja na habsburškim kartografskim izvorima možemo odrediti posebnosti, ali i sličnosti ključnih značajki.

Habsburški kartografski izvori, uz brojne prikaze ratne opreme i arhitektonskih dekoracija, na priloženim grafikama ističu personifikacije koje sadrže attribute temeljene na ustaljenim izvorima, kao što je *Iconologia* Cesarea Ripe, ali i koje nastaju kombinacijom različitih atributa sa specifičnom porukom. Najčešće je riječ o kompozicijama s prikazima antičkih božanstava koja imaju specifičnu simboliku, a njihovim smještajem u prirodno okruženje scene se obogaćuju.³⁵ Naslovna alegorija sa personifikacijama, *puttima* i grbom s karte Johanna Baptista Homanna (oko 1720. godine) kao uzor za personifikacije uzima predloške Cesarea Ripe. Prateći traktat *Iconologia*, možemo na primjer prepoznati prikaz satira, člana povorke boga Dioniza koji upućuje na simboliku obilja i života. Na obilje upućuje i lik žene s girlandom oko glave, koja je odjevena u zelenu haljinu; u desnoj ruci nosi rog obilja, a u lijevoj snop pšenice (Sl. 3).³⁶ Elementi naslovne kartuše s karte Stjepana Glavača (1673. godina) također su vođeni istim predloškom, premda se personifikacije Vjernosti i Vjere (katoličke) nadahnju-

³² PAGEAUX (bilj. 31), 145–150.

³³ ERWIN PANOFSKY, *Meaning in the Visual Arts*, New York, 1955., 23, 28, 32, 38.

³⁴ CARTWRIGHT (bilj. 15), 15, 20–21; DAVID FAIRBAIRN, *Rejecting Illusionism: Transforming Space into Maps and into Art*, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2009., 25, 27–33; MARKUS JOBST, *Marriage and Divorce*, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2009., 45–47; ALEXANDRA BENOVA, JÁN PRAVDA, *Map Style*, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 2009., 153.

³⁵ CESARE RIPA, *Della Novissima Iconologia di Cesare Ripa* Perugino, Venecija, 1625., 1–2, 248, 580–585.

³⁶ HOMANN (bilj. 26), sign. B IX a 493.

3. Naslovna alegorija s personifikacijama, puttima i grbom

ju Ripinim personifikacijama (Sl. 4).³⁷ Naslovna kompozicija s Homannove karte također sadrži prikaze božanstava, poput Venere, Marsa i Viktorije, koji upotpunjuju kompoziciju smještenu u zamišljenom okolišu sa žanr elementima.³⁸

Prikazi mogu biti povezani i s povijesnim događajima, kao što je prikaz opsade Beograda, iako i takve scene sadrže poruke zasnovane na antičkim i kršćanskim izvorima. Alegorija Karla VI. kao suvremenog Konstantina i opsada Beograda s karte Johanna Baptista Homanna donosi prikaz opsade Beograda i Temišvara s bit-

kom na obali rijeke. Scena je ispunjena i prikazima vojnika, konjanika i šatora. Pod takvim šatorom u prvom planu uočavamo figuru Karla VI. i Eugena Savojskog, dok bitku oblijeće arkandeo Mihael sa štitom na kojem je grb Ugarske. Anđeo na nebu rukom pokazuje na križ, simbol koji aludira na Konstantinovu pobjedu na Milvijskome mostu 312. godine (prema opisu Lucija Cecilija Laktancija u djelu *De Mortibus Persecutorum*). Karlo VI. portretiran je kao novi Konstantin, a poruka o snazi vjere je ključna, budući da prikaz bilježi posljednju pobjedu Monarhije nad

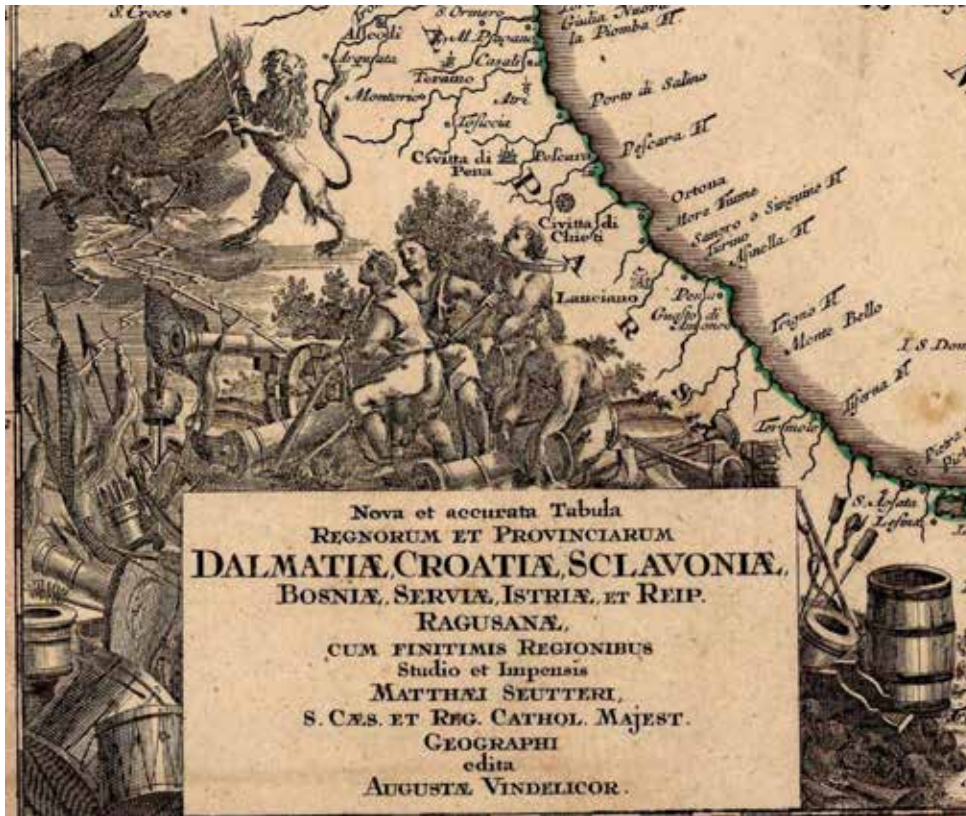
³⁷ GLAVAČ (bilj. 23), sign. F S-JZ-XVII-10.

³⁸ HOMANN (bilj. 26), sign. B IX a 493.

- 4. Naslovna kartuša na arhitektonskom postamentu okružena trima personifikacijama, stjegovima i oružjem
- 5. Alegorija Karla VI. kao suvremenoga Konstantina i opsada Beograda

6. Mrtva priroda s oružjem, zarobljenicima, orlom i lavom

Osmanskim Carstvom prije završetka rata. Posebno su uočljive ideološke i vjerske konotacije, čime različiti elementi prikaza simbolikom dopunjuju i zaokružuju predočenu cjelinu (Sl. 5).³⁹

Budući da su karte rađene u vrijeme ratnih sukoba, neminovni su i pojedinačni prikazi ratne opreme i vojnika. Primjere, naslovna kartuša Glavačeve karte sadrži prikaz boga Marsa u punoj ratnoj opremi, a dodatni motivi zastava, topova, ratnih truba, oklopa, kaciga i bačvi baruta također nose poruku trenutačnoga ratnog sukoba (Sl. 4).⁴⁰ Prikaz mrtve prirode s oružjem, zarobljenicima, orlom i lavom s karte Matthäusa Seuttera (1740. godine)

također sadrži motive oružja, zastava i ratne opreme, a posebno se izdvajaju muškarci u okovima koji rukuju topovima. Prikazani muškarci su zarobljenici, a štit s grbom na kojem je polumjesec upućuje na to da je riječ o prikazu ratnog plijena (Sl. 6).⁴¹

Uz navedeno, u grafike su uključene i volute i akantovi listovi u različitim formama. Zamjećuju se i dekorirani okviri s uvinutim listovima i volutama specifičnima za razdoblje baroka. Primjere voluta i akanta možemo naći i na karti Stjepana Glavača. Na Homannovoj karti ističe se motiv girlandi, a kartuša sa Seutterove karte ponavlja motive voluta. Najrazrađeniji

³⁹ HOMANN (bilj. 26), sign. B IX a 493; MYLES HUDSON, Battle of Milvian Bridge, Roman history [312], Encyclopaedia Britannica, izmijenjeno 21. listopada 2021., <https://www.britannica.com/topic/Battle-of-the-Milvian-Bridge>; ANĐELKO BADURINA, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1979., 402.

⁴⁰ GLAVAČ (bilj. 23), sign. F S-JZ-XVII-10

⁴¹ SEUTTER (bilj. 27), sign. S 68-X- No. 65.

7. Dekorirani okvir s tekстом, arhitektonskim motivima, volutama, listovima akanta i stjegovima

grafički primjer je kompozicija opisnog teksta na karti Johanna Christpha Müllera (1709. godine) gdje se isprepliću motivi akanta i voluta (Sl. 7).⁴² Dakle, navedeni se dekorativni elementi često primjenjuju, potvrđujući široku uporabu motiva temeljenih na antičkim uzorima, što je karakteristično za razdoblje baroka.

Zaključak

Analizom habsburških kartografskih izvora unutar postavljenih teorijskih okvira, na vidjelo su izišle dodatne informacije o prije opisanim i objavljenim povijesnim izvorima. Općeniti opisi kartografskih izvora bili su početak, no analiza teme-

ljena na kulturnoj i društvenoj povijesti, uz percepciju okoliša i analizu likovnog sadržaja, pridonijela je razumijevanju širega konteksta na kartama. Takav način istraživanja i obrade izvora povezuje discipline povijesti i povijesti umjetnosti, potvrđujući nužnost interdisciplinarnoga pristupa u znanstvenom radu i istraživanju. Izabrani kartografski izvori obuhvaćaju vrijeme od 1673. do 1740. godine, a njihovom je analizom prezentirano da se teritoriji graničnih područja na terenu i idejno mijenjaju veoma brzo.

Funkcije kartografskih izvora također se izražavaju u likovnom sadržaju, koji često nosi dodatne ideološke poruke te upućuje na značajke pojedinih kulturnih

⁴² MÜLLER (bilj. 25), sign. B IX a 491.

krugova i njihova likovnog govora. Navedeni sadržaj pospješuje razumijevanje idealnih prikaza teritorija, pretenzija i granica u maksimalnom idejnom opsegu. Prema tome, povijesni kartografski izvori podržavaju dominantnu ideologiju zasebnim skupom grafičkih elemenata koji im pogoduju. Likovni sadržaj zapravo izražava subjektivnost autora karata, unatoč pokušaju prikazivanja imaginarnog kao

stvarnog. Riječ je o poveznici kontekstualnog i geografskog, koja zaokružuje cjelinu i pridonosi razumijevanju konteksta nastanka, kao i prikazanoga geografskog sadržaja, što uključuje alegorijske scene trijumfa i skupina personifikacija, zatim nedavnih događaja, poput opsade Beograda, i dekorativnih elemenata koji upućuju na rat, ali i na recentne umjetničke tendencije.

Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

Public religious sculptures in the fortress-towns of the south-eastern border of the Habsburg Monarchy

Vlasta Zajec

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

U radu se razmatraju odabrani primjeri javne sakralne plastike u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije u kontekstu specifične austrijske pobožnosti (Pietas Austriaca) te habsburške političke propagande. Fokus je na gradovima koji su dio fortifikacijskog sustava, a čine ga Osijek, Petrovaradin, Segedin i Slavonski Brod, Alba Iulia i Karlovac, Temišvar i Pančevo, Arad te Rača i Stara Gradiška. Osim kao iskazi pripadnosti habsburškom političkom i kulturnom dominiju, na području netom oslobođenom od Osmanlija, ti su spomenici i snažni simboli rekristijanizacije i vizualna sidrišta gradnje katoličkoga identiteta u antagonizmu s islamskim. Kao najkarakterističniji primjeri izdvojeni su spomenici Presvetom Trojstvu te sv. Ivanu Nepomuku, čije je štovanje bilo snažno poticano iz središta Carstva. Razmatrani primjeri spomenika Presvetom Trojstvu, u različitim omjerima, imaju i zavjetnu funkciju koja se vezuje uz kužne epidemije koje su harale tim područjem u 18. stoljeću.

Ključne riječi

Eugen Savojski, gradovi tvrđave, javna plastika, Presveto Trojstvo, sv. Ivan Nepomuk

Abstract

The article examines selected examples of public religious sculptures in the fortress-towns of the south-eastern border of the Habsburg Monarchy in the context of specific Austrian Piety (Pietas Austriaca) and Habsburg political propaganda. The focus is on the towns that were part of the fortification system that consisted of Osijek, Petrovaradin, Szeged and Slavonski Brod, Alba Iulia and Karlovac, Timisoara and Pančevo, Arad, and Rača and Stara Gradiška. In addition to expressing that they belonged to Habsburg political and cultural dominion in the area that had just liberated from the Ottomans, these monuments are also strong symbols of re-Christianisation and serve as visual anchors for building a Catholic identity as opposed to Islam. Singled out as the most characteristic examples are the monuments honouring the Holy Trinity and St John of Nepomuk, whose veneration was strongly encouraged from the centre of the Empire. The examples of Holy Trinity monuments shown, in various proportions, also had a votive function connected with the plague epidemics that ravaged the area in the 18th century.

Keywords

Eugene of Savoy, fortress-towns, public sculptures, Holy Trinity, St John of Nepomuk

U radu se razmatraju odabrani primjeri javne sakralne plastike u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije u kontekstu specifične austrijske pobožnosti (*Pietas Austriaca*) te habsburške političke propagande. Fokus je na gradovima koji su dijelom fortifikacijskog (obrambenog) sustava koji je u svojim radovima ocrtao Zlatko Uzelac, a čine ga Osijek, Petrovaradin, Segedin i Slavonski Brod, Alba Iulia i Karlovac, Temišvar i Pančevo, Arad te Rača i Stara Gradiška.¹ Osim kao iskazi pripadnosti habsburškom političkom i kulturnom dominiju, na području netom oslobođenom od Osmanlija, odnosno na području uz granicu s Osmanskim Carstvom, ti su spomenici i snažni simboli rekristijanizacije te su vizualna sidrišta i uporišta gradnje katoličkog identiteta u antagonizmu s islamskim. Kao najkarakterističniji primjeri u tom su kontekstu izdvojeni spomenici Presvetom Trojstvu te sv. Ivanu Nepomuku, čije je štovanje bilo snažno poticano iz središta Carstva. Razmatrani primjeri spomenika Presvetom Trojstvu, u različitim omjerima, imaju i zavjetnu funkciju koja se veže uz kužne epidemije koje su harale tim područjem tijekom 18. stoljeća.

Pietas Austriaca

Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije po svojim se tipološkim i značenjskim obilježjima uklapa u korpus javne barokne plastike na području Habsburške Monarhije, dijeleći njezine intencije te ikonografske preferencije i

osobitosti. Njome se često posreduju i politički sadržaji i poruke koji odgovaraju potrebama i težnjama vladajuće dinastije. Ikonografski je u velikoj mjeri određena karakteristikama austrijske pobožnosti (*Pietas Austriaca*) te čašćenjem pojedinih svetaca koje je kuća Habsburg osobito poticala i njegovala. Pojam *Pietas Austriaca* uvela je u kulturno-povijesna razmatranja fenomenā Habsburške Monarhije sredinom 20. stoljeća austrijska povjesničarka Anna Coreth. U svojem temeljnom i mnogočemu pionirskom djelu *Pietas Austriaca: Österreichische Frömmigkeit im Barock*, objavljenom u Beču 1959. godine, predstavila je i potanko razložila sadržaj povijesnog pojma austrijske pobožnosti, njegovu važnost i ključne društvene manifestacije u doba baroka. Izraz *Pietas Austriaca* skovan je u doba baroka i označavao je, kako ističe Anna Coreth, pobožnost koja se tumačila kao vrlina austrijske vladarske kuće, temeljena na uvjerenju da je Bog austrijskim vladarima podario misiju za carstvo i crkvu temeljem vjerskih zasluga njihovih predaka, posebice Rudolfa I. Habsburškog (1218.–1291.), prvog Habsburgovca okrunjenog za njemačkog cara.² Napominje da su se religijske ideje toga koncepta osobito širile posredovanjem umjetnosti te naglašava njegovu važnost za razumijevanje fenomena austrijske popularne pobožnosti i njegove kulture, smatrajući ga jednom od ključnih interpretativnih poluga baroknog svijeta Habsburgovaca.³ Osobitom isprepletenošću vjerske prakse i političkog djelovanja, te sadržajnim specifičnostima svoje pobožnosti, Habsburška Monarhija u znatnoj se mjeri razlikovala

¹ Usporediti: ZLATKO UZELAC, Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova-tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716.–1718., u: *Osječki zbornik*, XXXIII (2017.), 29–46.

² ANNA CORETH, *Pietas Austriaca*, West Lafayette, 2004., XXII. Prema autoričinu predgovoru drugom izdanju knjige, objavljenom 1982. godine.

³ CORETH (bilj. 2), XXII.

⁴ U predgovoru citiranog američkog izdanja knjige Anne Coreth iz 2004., američki povjesničar Charles Ingrao piše da »ni u jednoj drugoj katoličkoj zemlji Europe vjerska pobožnost nije bila tako izrazito sredstvo političke legitimacije kao što je to bilo u habsburškoj Austriji i Španjolskoj«, dodajući da je austrijska varijanta pobožnosti jedinstvena »u svojem isticanju uloge Providnosti, Marijina posredovanja i upotrebe rituala podjednako kao iskrenog

od ostalih europskih zemalja.⁴ Opisana je vjersko-politička praksa dominirala u austrijskom društvu gotovo stotinu pedeset godina – od početka 17. do sredine 18. stoljeća, kad zbog promijenjenih političkih okolnosti ta praksa postupno slabi. Obilježja religijskog identiteta proizišlog iz takve prakse uvelike su se oblikovala i u odnosu prema drugim vjerskim identitetima na području Habsburške Monarhije te na njoj susjednim područjima – prije svega protestantskom i islamskom identitetu.⁵

Posebice se u sklopu *Pietas Austriaca* isticala pobožnost presvetom oltarskom sakramentu, odnosno presvetoj euharistiji koja je, kako piše Anna Coreth, »postala i ostala središte austrijske pobožnosti tijekom baroknog razdoblja«,⁶ a veliku je ulogu imalo i štovanje križa koje će u drugoj polovici 17. stoljeća biti potisnuto kultom Marije Bezgrešne. Važno mjesto u kontekstu habsburške pobožnosti tumačene kao vladarska vrlina imao je koncept Presvetog Trojstva. Prema Anni Coreth, očekivano ponašanje vladara u zlatno doba Austrijske kuće bilo je jasno izraženo u ideji Presvetog Trojstva koje je bilo »utjelovljenje moći i pravde, mudrosti i milosrđa, arhetip za sve vladare«, a u tom konceptu »povijest i sudbina carstva zemaljskih vladara i njihovih naroda postaju dio povijesti spasenja. Jasan izraz takvoga stajališta je spomenik Presvetog Trojstva koji se Leopold I. (1640.–1705.) zavjetovao podići u godini kuge 1679.«⁷ Autorica izdvaja važne političke aspekte toga poznatog spomenika na bečkom Grabenu, napominjući da je Presveto Trojstvo na njemu prikazano »kao sjevladajuće veličanstvo koje lebdi na

stupu od oblaka ne samo nad anđelima, ljudima i svima iz povijesti spasenja, nego i nad cijelom Austrijskom Monarhijom predstavljenom grbovima njezinih zemalja. Klečeći car, čije carske insignije nose anđeli, pokazujući time da su podareni od Boga, izabrani je odvjetnik svojih podanika i carstva. Njegova 'pobjedonosna vjera' pobjeđuje kugu.«⁸

Spomenici Presvetom Trojstvu

Spomenici Presvetom Trojstvu karakterističan su fenomen Habsburške Monarhije na čijem je povijesnom području i danas sačuvan znatan broj njihovih primjera. Riječ je o pojavi koja izrasta na kultu Presvetog Trojstva koji je ta vladarska kuća, kako je već istaknuto, osobito njegovala i poticala. Vjerski i politički aspekt u tom se štovanju mnogostruko isprepliću, što se zrcali i u sadržajnim i u značenjskim obilježjima tih spomenika. Jedan od najutjecajnijih primjera je već apostrofirani spomenik Presvetom Trojstvu podignut potkraj 17. stoljeća u samom srcu habsburške političke moći – na bečkom Grabenu – mjestu koje u doba baroka postaje glavnim prizorištem ceremonijalnog iskazivanja počasti vladajućoj dinastiji. Spomenik je svojevrсни manifest habsburškoga božanskog poslanja i specifične austrijske pobožnosti. Taj je temeljni sadržaj dodatno obogaćen simbolima njihove svjetovne moći i političkoga utjecaja u obliku grbova niza zemalja i pokrajina pod njihovom vlašću, među koja su, dakako, uvrštena i heraldička obilježja Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Bosne. U njegovu su oblikova-

izraza vjere i učinkovitog sredstva socijalne kontrole.« Usporediti: CORETH, (bilj. 2), VII.

⁵ Kako navodi William D. Bowman, uvodničar citiranog američkog izdanja knjige Anne Coreth, »znatan dio toga religioznog identiteta stvorio se ili ojačao sukobima s protestantima kod kuće i diljem Svetoga Rimskog Carstva, s muslimanskim Turcima te potrebom stvaranja snažne i dosljedne misionarske revnosti u doba globalne ekspanzije«. Usporediti: CORETH (bilj. 2), XIII–XIV.

⁶ CORETH (bilj. 2), 7.

⁷ Isto, 6.

⁸ Isto, 6.

Beč, Graben, spomenik Presvetom Trojstvu, grbovi Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Bosne

VLASTA ZAJEC • Javna sakralna plastika u gradovima tvrdjavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

nju sudjelovala neka od tadašnjih najistaknutijih arhitektonskih i kiparskih imena Beča: arhitekt Johann Bernard Fischer von

Erlach (1656.–1723.), koji je izradio nacrt spomenika, arhitekt i scenograf Ludovico Ottavio Burnacini (1636.–1707.) i kipar Paul Strudel (1648.–1708.),⁹ a njegova je osobita tipologija bila prekretnicom u zrelobaroknoj interpretaciji teme zavjetnog pila. Taj je monumentalni dvadesetmetarski spomenik sagrađen prema nalogu cara Leopolda I. (1640.–1705.) čiji se kiparski prikaz nalazi u podnožju spomenika. Oblikovno rješenje spomenika na Grabenu postalo je iznimno popularno te se pod utjecajem toga ostvarenja diljem habsburškoga dominija podiže velik broj spomenika čiji naručitelji i autori na razne načine tumače i »prevode« njegove kompleksne značenjske sastavnice.¹⁰

O znatnoj političkoj važnosti spomenika posvećenih Presvetom Trojstvu svjedoči i činjenica da je na svečanosti upriličenoj u povodu dovršetka još jednog vrlo slavnog spomenika s tom posvetom, podignutog 1754. godine u Olomoucu u Moravskoj, gradu strateški osobito važnom za Habsburšku Monarhiju, bila i sama carica Marija Terezija, sa svojim suprugom Franjom I.¹¹ Da iznimna politička važnost spomenika posvećenih Presvetom Trojstvu nije jenjavala tijekom vremena potvrđuje i primjer s početka 20. stoljeća: posljednji austrijski car Karlo I. (1887.–1922.), okrunjen krunom sv. Stjepana, 1916. godine ceremonijalno je prisegnuo stojeći upravo na postamentu spomenika Presvetom Trojstvu u Budimpešti, podignutom na trgu ispred Matijaševe crkve, potvrđujući tako, poput okamenjene figure njegova davnog prethodnika Leopolda I. na spomeniku na Grabenu, božanski legitimitet svoje vladavine.

Olomouc, spomenik Presvetom Trojstvu, 1754.,
izvor: Viennapixelart, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia
Commons

⁹ Usporediti: INGBORG SCHEMPER-SPARHOLZ, Skulptur und dekorative Plastik, u: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, Bd. 4, Barock, (ur.) Hellmut Lorenz, München, London, New York, Prestel, 1999., 495–496.

¹⁰ Spomenik je predmetom brojnih studija, a od važnijih monografskih naslova posvećenih njegovu ikonografskom sadržaju izdvajamo rad CHRISTINE M. BOECKL: Vienna's Pestsäule: The analysis of a seicento plague monument, u: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 49 (1996.), 41–55.

¹¹ Usporediti: ZORA WÖRGÖTTER, Holy Trinity Column, Olomouc, u: *Discover Baroque Art, Museum With No Frontiers*, 2023. https://baroque-art.museumwnf.org/database_item.php?id=monument;BAR;cz;Mon11_F;13;en. (pristupljeno 28. 9. 2022.)

Beč, Graben, spomenik Presvetom Trojstvu,
skulptura Leopolda I. (1640.–1705.)

Važan aspekt značenja tih spomenika jest, dakako, i njihova zavjetna funkcija, budući da su oni redovito, iako ne i isključivo, podizani iz zahvalnosti za okončanje kužnih pošasti koje su tijekom 17. i 18. stoljeća harale Carstvom, odnosno sa svrhom prevencije budućih epidemija, uklapajući se tako u tradiciju podizanja kužnih pilova. Kao poticaji za podizanje spomenika na razmatranom području izdvajaju se kužna epidemija iz 1728. godine (koja je primjerice bila povodom podizanja osječkog spomenika) te velika epidemija kuge, koja je od 1738. do 1740. godine harala istočnim dijelom Habsburškog Carstva, s brojnim ljudskim žrtavama, osobito na području Banata (spomenici u Temišvaru i Aradu).¹² Apotropijska uloga spomenika te na njima zastupljenih svetačkih figura ključan je

element povezivanja s lokalnom zajednicom, simbolizirajući mjesto iskupljenja te iscjeljenja kolektivne traume uzrokovane kužnom epidemijom.

Tipološko rješenje spomenika na Grabenu, s piramidalnim središnjim nosačem čiji se obrisi rastvara nakupinama oblaka napučenima anđelčićima i anđeoskim glavicama, na čijem vrhu stoluje Presveto Trojstvo, bilo je iznimno utjecajno, a njegove odjeke prepoznajemo diljem Carstva. No tema spomenika Presvetom Trojstvu promišljala se i u drugačijem oblikovnom formatu – uz tradicionalniju varijantu, formuliranu još u antici, u formi skulpture navrh stupa. Ikonografski zanimljivo rješenje predstavljaju spomenici sastavljeni od tri trokutno raspoređena stupa, čime se zorno i dojmljivo ilustrira simbolika božanskog trojstva. Najraniji

¹² Za kužnu pošast na području Slavonije usporediti: ROBERT SKENDEROVIĆ, Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine, u: *Scrinia Slavonica*, 3 (2003.), 157–170; ROBERT SKENDEROVIĆ, Epidemije kuge u Banskjoj Hrvatskoj i Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća kao povod za početak organiziranja javnozdravstvenoga sustava, u: *Povijesni prilozi – Historical Contributions*, 60 (2021.), 77–96.

Budimpešta, spomenik Presvetom Trojstvu, polaganje zakletve cara Karla I. (1887.–1922.), 1916., izvor: Alexi Traján Béla, via Wikimedia Commons

dosad prepoznati primjer takvog tipa podignut je između 1715. i 1716. godine u gradu Jaroměřice nad Rokytnou u Slovačkoj, a u Hrvatskoj je taj tip zastupljen jednim primjerom iz 19. stoljeća – spomenikom u vojnokrajiškim Vinkovcima, podignutim 1845. godine na negdašnjem Paradenplatzu.¹³

Primjeri spomenika Presvetom Trojstvu u gradovima tvrđavama

Obremenjenost opisanim vjersko-političkim sadržajima određuje i spomenike podizane na mjestima iznimne strateške i političke važnosti, kao što su gradovi tvrđave na području jugoistočne granice Habsburške Monarhije, području koje je u fokusu ovoga rada. Najraniji sačuvani spomenik s tom posvetom na razmatra-

nom području, podignut između 1728. i 1730. godine na središnjem trgu osječke Tvrđe, ujedno je i najistaknutiji primjer spomenika Presvetom Trojstvu na području Hrvatske.¹⁴ Njegovo je postavljanje blisko povezano s pripadnicima elitnog sloja habsburškog društva koji su bili posebno važni širitelji političkih, vjerskih i kulturnih vrijednosti Habsburgovaca. Vlastitim novcem dala ga je podići Ana Marija Petrasch, kći zapovjednika osječke tvrđave, generala Johanna Stephena von Beckersa, te udovica njegova nasljednika, Maximiliana von Petrascha, koji je tu dužnost obnašao od 1721. do 1724. godine. Maximilian Petrasch bio je stekao, između ostalog, znatne zasluge boreći se uz Eugena Savojskog u pobjedničkoj bitci kod Petrovaradina 1716. godine. Iako nastaje nekoliko desetljeća nakon glasovitoga

¹³ Potanje o vinkovačkom spomeniku i primjerima trostupčanih spomenika na području Habsburške Monarhije vidjeti u: VLASTA ZAJEC, Spomenik Presvetom Trojstvu u Vinkovcima i njegova tipološka ishodišta, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 97–108.

¹⁴ Osječki je spomenik detaljno monografski obrađen i interpretiran u nedavno objavljenoj knjizi Mirjane Repanić-Braun i Marija Brauna koji donose i iscrpan popis prethodnih naslova o toj temi. Usporediti: MIRJANA REPANIĆ-BRAUN – MARIO BRAUN, *Spomenik Svetoga Trojstva u Osijeku*, Zagreb – Osijek, 2020.

Vinkovci, spomenik Presvetom Trojstvu, 1845.

Osijek, plan grada tvrđave iz 1738.,
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

¹⁵ Za palaču Generalkomande usporediti nedavnu opsežnu monografsku obradu: KATARINA HORVAT-LEVAJ – MARGARETA TURKALJ PODMANICKI, Palača Slavonske generalkomande u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2019.

¹⁶ Na taj se značenjski aspekt osječkoga spomenika osvrnula i Mirjana Repanić-Braun: »Orijentacijom kiparske skupine na vrhu stupa prema sjeveru i zgradi Generalkomande na simboličkoj je razini bio naznačen odnos između Trojednog Boga i kuće Habsburg, s obzirom na to da je kult Trojstva afirmiran kao važan vid austrijske pobožnosti.« Usporediti: REPANIĆ-BRAUN – BRAUN (bilj. 14), 24.

bečkog spomenika na Grabenu, osječki se primjer oslanja na tradicionalnije rješenje, s klasičnom arhitektonskom artikulacijom središnjeg stupa podignutoga na visok i bogato oblikovan postament. Poput bečkog, i njegovo urbanističko pozicioniranje nosi važne političke poruke, budući da je postavljen na trgu nasuprot nekoliko godina prije sagrađenoj palači Slavonske generalkomande¹⁵ prema kojoj je orijentirana i kiparska skupina Presvetog Trojstva koje stoluje na njegovu vrhu.¹⁶ Spomenik daje podići predstavnica političke elite na mjestu obilježenom snažnim političkim silnicama, no on će postati i važno žarišno mjesto u životu šire zajednice, osobito, dakako, u njegovu vjerskom aspektu – pokraj njega se na Tijelovo održavala misa,

a subotom palilo kandilo.¹⁷ Prema izvorima, posvećenje osječkog spomenika vodio je neimenovani isusovac,¹⁸ crkva čijeg se reda nalazila nedaleko od trga na kojemu je postavljen, a isusovački udio može se pretpostaviti i u osmišljavanju ikonografskog programa spomenika na kojem su, uz tradicionalne kužne svece, sv. Roka i sv. Sebastijana, zastupljeni i isusovački sveci zaštitnici od kuge, sv. Karlo Boro-mejski i sv. Franjo Ksaverski. Spomenik je 1784. proširen dodavanjem vanjskog perimetra s postamentima za još četiri kipa koji su se prvotno nalazili na drugim lokacijama u gradu. Dio kipova izvorno je bio smješten na gradskim vratima, a titulari triju od njih – sv. Josip, sv. Ivan Nepomuk i Blažena Djevica Marija – u tipu Marije

Pobjednice – također svjedoče svoja izvorišta u austrijskoj pobožnosti, odnosno utjecaje »habsburškog panteona«. Četvrta skulptura s gradskih vrata prikazuje sv. Katarinu Aleksandrijsku. Autorstvo spomenika nije dokumentirano. Ive Mažuran iznio je pretpostavku da je autor osječkoga spomenika kipar Joseph Gerupp (1696.–1771.), rodom iz Maribora, koji je tih godina živio u Osijeku,¹⁹ a u novije vrijeme Mirjana Repanić-Braun uputila na podudarnosti sačuvanih primjera osječke skulpture toga doba s pojedinim karakterističnim rješenjima štajerske skulpture, posebice onima gradačkog kipara Johanna Jakoba Schoya (1686.–1732.),

iznoseći pretpostavku da je Gerupp godine naukovanja možda proveo u Grazu.²⁰ Kad je riječ o kipovima vanjskog perimetra spomenika, Doris Baričević datirala ih je u razdoblje oko 1760. godine, dok je Mirjana Repanić-Braun predložila dataciju u prvu trećinu 18. stoljeća, dakle u vrijeme nastanka spomenika.²¹

Kao i u Osijeku, i u Temišvaru je spomenik Presvetom Trojstvu bio podignut unutar zidina utvrde, no isprva nije bio postavljen na tako istaknutu i simbolički važnu urbanističku poziciju kao osječki. Godine 1740. dao ga je podići komorski savjetnik Johann Anton Deschan von Hansen (1686.–1760.) koji nakon okon-

¹⁷ Ta je činjenica bila i argumentom u prijedporima građana i Komorske uprave o nadležnosti za popravke spomenika. U predstavi upućenoj 9. prosinca 1776. Kraljevskom nadkomorskom uredu, građani između ostalog pišu da »kip nije podiglo građanstvo već vojnička osoba na vojničkom paradnom trgu, kroz tolike godine postavili su ondje slavno vojništvo ili tvrđavska uprava kod svakogodišnje proslave Tijelova uobičajeni oltar kao i svake subote palili uobičajeno kandilo (Nachlicht), te do sada uvijek izvodili popravke«.

Usporediti: KAMILO FIRINGER, Osječki kužni pil, u: *Zbornik slavonskih muzeja*, 1 (1969.), 97.

¹⁸ »Temeljni kamen blagoslovio je i položio jedan isusovac g. 1730. Pri svečanosti su u nekoliko mahova grurali topovi.« Usporediti: MIROSLAV VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. III, Zagreb, 2005., 355.

¹⁹ IVE MAŽURAN, *Grad i tvrđava Osijek*, 2000, 92.

²⁰ REPANIĆ-BRAUN – BRAUN (bilj. 14), 110–128.

²¹ Usporediti: DORIS BARIČEVIĆ, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008., 396 i REPANIĆ-BRAUN – BRAUN (bilj. 14), 86.

Osijek, spomenik Presvetom Trojstvu, 1728.–
1730., 1784.

VLASTA ZAJEC • Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

Osijek, spomenik Presvetom Trojstvu

Osijek, vestibul palače Generalkomande, kip sv. Katarine, izvornik,

Osijek, spomenik Presvetom Trojstvu, kip sv. Katarine, kopija

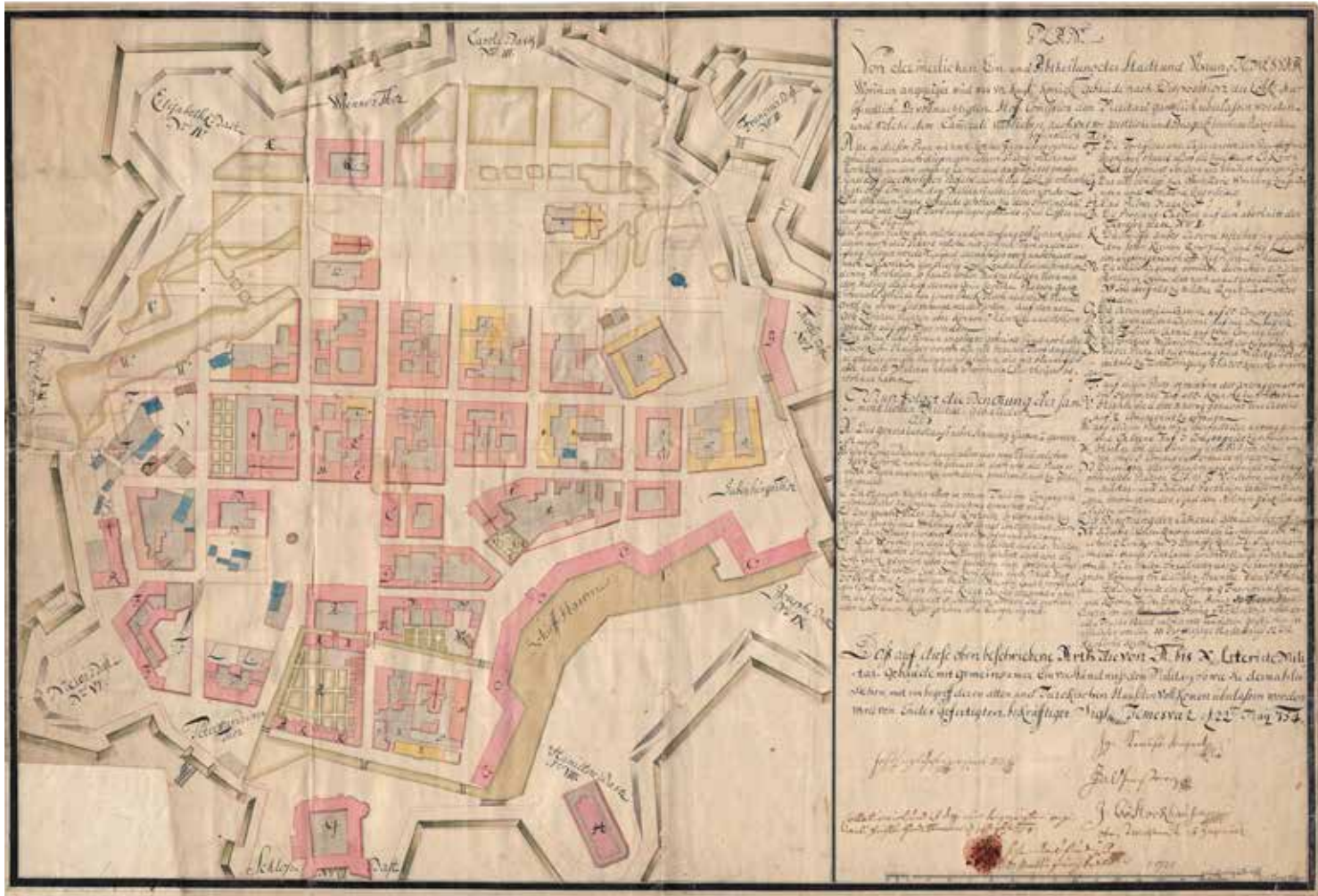

²² Usporediti: HANS DIPLICH, Die Dreifaltigkeitssäule, u: *Die Dreifaltigkeits – oder Pestsäule in Temeswar: Stationen einer Wiederentdeckung*, (ur.) Horst Fassel, München, 1996., 16–23 i RODICA VĂRTACIU-MEDELET, *Barock im Banat*, Regensburg, 2012., 150.

čanja svoje vojne karijere obavlja istaknute državno-administrativne poslove na području Banata.²² Neposredan povod podizanju spomenika bila je netom minula epidemija kuge koja je harala Carstvom

između 1738. i 1740. godine. Jedno od najpogođenijih područja bio je upravo Banat; u Temišvaru je od kužne bolesti smrtno stradala čak šestina njegove populacije, među njima i Deschanova supruga.

Temišvar, plan grada tvrđave iz 1754.,
Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien

Moguće je da je upravo činjenica osobnoga obiteljskog gubitka potaknula Deschana von Hansena da spomenik postavi nasuprot svojoj privatnoj rezidenciji u Temišvaru,²³ a ne na nekoj drugoj, urbanistički istaknutijoj poziciji. Nedugo nakon podizanja, spomenik je zbog promjene vlasništva terena na kojem se nalazio bio rastavljen te privremeno pohranjen u katedralu, a višegodišnju raspravu o njego-

voj novoj lokaciji okončala je, na Deschanovu molbu, sama carica Marija Terezija, koja u pismu upućenome Upravi Banata naređuje da se za spomenik pronade najprimjerenije mjesto.²⁴ Slijedom caričina naloga, spomenik je napokon postavljen na negdašnji Domplatz (danas Piața Unirii, odnosno Trg ujedinjenja). Riječ je o trgu formiranom tridesetih godina 18. stoljeća u sjevernom dijelu temišvarske utvr-

²³ Spomenik je prvotno bio postavljen na malom trgu omeđenom zgradom Transilvanijske vojarnje, zgrade isusovačke rezidencije i palače Deschan. Usporediti: VÂRTACIU-MEDELET, (bilj. 22) 151, DIPLICH (bilj. 22), 108.

²⁴ VÂRTACIU-MEDELET, (bilj. 22), 151, 193.

Temišvar, Piața Unirii (Domplatz), spomenik Presvetom Trojstvu, 1740.

VLASTA ZAJEC • Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

de, reprezentativnom gradskom prostoru na kojem je nekoliko godina prije bila podignuta katolička katedrala (1736.), a u sljedećem desetljeću i pravoslavna crkva (1745.–1748.), što ga je odredilo kao mjesto simboličke obilježnosti. Prikaz božanske trijade na vrhu spomenika izve-

den je u varijanti Krunidbe Marijine, odnosno Presvetog Trojstva koje kruni Mariju, sveticu čije su štovanje Habsburgovci osobito poticali. Osim uobičajenih »kužnih svetaca«, sv. Roka i sv. Sebastijana, te Karla Boromejskog, mjesto na spomeniku našao je i sv. Ivan Nepomuk, koji je tako-

Temišvar, spomenik Presvetom Trojstvu, Presveto Trojstvo kruni Mariju

Nacrt temišvarskog spomenika Presvetom Trojstvu, Beč, Hofkammerararchiv

der bio štovan i zazivan kao zaštitnik od kuge, a bio je, povrh toga, i patron Banata. Na plohamo trostranog postamenta spomenika smješteni su reljefi s prikazima najvećih pošasti toga doba – rata, kuge i gladi.²⁵ Spomenik je stekao vrijednost u društvenom životu grada te je tijekom vremena bio fokalnom točkom raznih vjer-

skih i političkih događanja i proslava. U skladu s njegovim društvenim položajem i prethodnom dugogodišnjom službom u prijestolnici, Deschan je spomenik naručio u Beču, odakle je vodenim putem bio dopremljen do Temišvara. Detaljan nacrt spomenika sačuvan je u arhivu bečke Dvorske komore.²⁶ Autorstvo nacrt, kao

ni izvedbe spomenika, nije dokumentirano, a pojedini su ga autori doveli u vezu s Georgom Raphaelom Donnerom (1693.–1741.),²⁷ što se, s obzirom na kakvoću skulpture i dataciju spomenika, ne čini vjerojatnim. S djelovanjem Donnerovih sljedbenika u vezu je doveden i drugi monumentalni spomenik podignut sljedećega desetljeća u Temišvaru, s posvetom sv. Ivanu Nepomuku i Bezgrešnoj Mariji, o kojemu će više riječi biti u drugom dijelu ovoga rada.

U Segedinu, još jednom u nizu gradova tvrđava smještenih u fortifikacijskom graničnom pojasu prema Osmanskom Carstvu, spomenik Presvetom Trojstvu nije bio podignut unutar zidina utvrde, nego uz njih. Nalazio se na današnjem trgu Széchenyi, odnosno trgu Klauzál, na kojem je i Gradska vijećnica. Spomenik na žalost nije sačuvan, a ne raspoložemo ni dokumentacijom o njegovu izgledu. Godine 1734. dao ga je podići glavni gradski bilježnik Miklós Kárász koji ga je, prema predaji, sagradio u znak pokajanja zbog ubojstva nevine osobe.²⁸ Tijekom vremena spomenik je bio višekratno obnavljan, no nije uspio preživjeti veliku poplavu koju je prouzročilo izlivanje Tise 1879. godine. Novi spomenik iste posvete bio je potom podignut na trgu pokraj katedrale. Dodajmo da je, prema pisanju mađarskoga etnologa Sándora Bálinta, pobožnost Presvetom Trojstvu na području Szegeda bila osobito raširena, pri čemu autor ističe presudni utjecaj isusovaca u procesu njezina ustanovljavanja i diseminacije.²⁹

Zbog kužne epidemije od 1738. do 1740. godine, koja je potaknula Deschana von Hansena na gradnju opisanog spome-

nika u Temišvaru, godine 1746. spomenik Presvetom Trojstvu bio je podignut i u Aradu, utvrđenom gradu šezdesetak kilometara sjeverno od Temišvara. U tom primjeru, međutim, spomenik nije sagrađen zalaganjem i financijskom potporom pojedinca, nego sredstvima građana koji su za njegovo podizanje prikupili šest tisuća guldena te ga dali podići na tadašnjem Trgu Gradske vijećnice (današnji Trg Avrama Iancua). Godine 1751. posvetio ga je kanonik Eugen Limburg. Nakon propadanja toga spomenika, novi je, s istom posvetom, podignut 1901. godine.³⁰ Izgled nekadašnjega spomenika bilježe likovni izvori iz dvadesetih godina 19. stoljeća. S najviše je potankosti prikazan na slici glavnoga trga

²⁵ Isto, 152.

²⁶ Isto, 150.

²⁷ Usporediti: HANS DIPLICH (bilj. 22), 13–14.

²⁸ Usporediti: SÁNDOR BÁLINT, A szegedi népélet szakrális gyökerei (The sacred roots of folk life in Szeged), u: *Regnum* 1942. –1943. Prema: <http://www.szozat.org/index.php/emlekezet/tartalommutato/9353-balint-sandor-a-szegedi-nepel-et-szakralis-gyokerei> (pristupljeno 8. 11. 2022.) i SÁNDOR BÁLINT. Szeged városa. 2. kiad. (első kiad. 1959.) Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2003., prema: https://www.sulinet-hu.translate.google.com/translate/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_varosa/index.htm?_x_tr_sl=hu&_x_tr_tl=hr&_x_tr_hl=hr&_x_tr_pto=sc (pristupljeno 8. 11. 2022.)

²⁹ BÁLINT (bilj. 28, 2003.).

³⁰ O spomeniku usporediti: HORIA TRUȚĂ, Coloana Sfintei Treimi (Ciumei, Pestei sau a Legământului) din Arad, u: *Arca, revistă lunară de literatură, eseu, arte vizuale, muzică* 4–5–6 (337–338–339), 2018., 169–177; MARTA FELFÖLDI, Povestea unui monument pierdut: Statuia ciumei din Arad. Ep. 2 – Vechea statuie a Sfintei Treimi. <https://>

Novi Sad, Trg slobode (Trg Franza Josepha),
spomenik Prevetom Trojstvu, 1781.

Novi Sad, spomenik Prevetom Trojstvu, detalj

aradfreetours.com/povestea-unui-monument-pier-
dut-statuia-ciunei-din-arad-ep-2/ (pristupljeno 8.
11. 2023.)

³¹ Usporediti: FELFÖLDI (bilj. 30).

³² Isto. Autorica se poziva na opis Szöllőssya Károlya iz 1883. (Szöllőssy Károly, *A szentháromság szobor története*, Arad, 1883.)

³³ FELFÖLDI, (bilj. 30).

iz 1826. godine koju je naslikao stanoviti Keller te na grafici s prikazom trga iz 1828. godine. Kellerov je prikaz sumarniji, zbog čega spomenik odaje dojam ostvarenja prevladavajućih klasicističkih obilježja, s naglašenom arhitektonikom masivnog postamenta na koji je podignuta vitka središnja piramida s Presvetim Trojstvom na vrhu. S druge strane, detaljniji prikaz na (istih godina nastaloj) grafici spomenik prikazuje kao standardno barokno rješenje. U literaturi se autorstvo spomenika dovodi u vezu s kiparom Antalom Hörgerom /Antal Heger/ (1676.–1765.) iz Budima koji je autor spomenika Presvetom Trojstvu u tom

gradu.³¹ Kao što je prethodno istaknuto, na tom je spomeniku 1916. godine prisegnuo posljednji austrijski car Karlo, okrunjen mađarskom krunom sv. Stjepana. Kako doznajemo iz opisa iz druge polovice 19. stoljeća, na aradskom su se spomeniku, osim Presvetog Trojstva na njegovu vrhu, u podnožju nalazila još tri kipa: sv. Fabijan, sv. Sebastijan te jedan svetac neutvrđene ikonografije.³² Izvori potvrđuju da je i on bio važnim mjestom društvenog i vjerskog života grada; do njega se na nedjelju Presvetog Trojstva išlo u procesiji, a u grad bi tom prigodom pristiglo mnoštvo hodočasnika.³³

Požega, spomenik Presvetom Trojstvu, 1749.

Požega, spomenik Presvetom Trojstvu, detalj

Istaknut primjer u kontekstu gradova tvrđava bio je i monumentalni spomenik Presvetom Trojstvu podignut 1781. godine na glavnom gradskom trgu u Novom Sadu (nekoć Trg Franza Josepha, danas Trg slobode), podno moćne petrovaradinske tvrđave. Iako spomenik nastaje u stabilnijim političkim okolnostima druge polovice stoljeća, to područje Monarhije i dalje je od iznimne strateške važnosti. Nažalost, nije sačuvan, no njegov je izgled razmjerno dobro fotografski dokumentiran. Na imponantnom petnaestmetarskom spomeniku s bogatom kasnobarokno-klasicističkom ornamentikom nalazili su se

kipovi raspoređeni u dva reda: u donjem su bili prikazi svetih ugarskih kraljeva sv. Stjepana i sv. Ladislava te sv. Leopolda, a u gornjem kipovi Bogorodice Bezgrešne, sv. Pavla i sv. Terezije Avilske.³⁴ Osim jasno prepoznatljivih utjecaja pobožnosti svecima koje promiču Habsburgovci, u njegovu se ikonografskom programu zrcale i utjecaji te važnost političkih odnosa toga područja s Ugarskom. Uobičajeno, kao i ostali spomenici Presvetom Trojstvu, novosadski je spomenik tijekom povijesti bio važno mjesto vjerskog i društvenog života grada, pa je tako, između ostalog, bio i postajom tijelovske procesije.

³⁴ Za historijat i izgled spomenika usporediti: DUŠAN V. SALATIĆ, *Krstovi Novog Sada i Petrovaradina*, Novi Sad, 2010., 88–95, DONKA STANČIĆ (et al.), *Umetnička topografija Novog Sada*, Novi Sad, 2014., 695–696 i ALEKSEJ ARSENEV (et al.), *Ime i prezime Novi Sad*, Novi Sad, 2010., 181. Srdačno zahvaljujem kolegici Ljiljani Lazić iz Muzeja grada Novog Sada na pomoći u pribavljanju naslova relevantnih za temu novosadskog spomenika.

Na marginama ovog prikaza treba navesti još dva u ovom kontekstu zanimljiva primjera na području Hrvatske koji nisu dio navedenoga sustava gradova tvrđava, no čije se podizanje također može dovesti u neposredniju vezu s pobudama rekristijanizacijskog obilježavanja pograničnih teritorija u blizini granice s Osmanskim Carstvom. Na glavnom gradskom trgu u Požegi spomenik Presvetom Trojstvu bio je podignut 1749. godine.³⁵ Nalazeći se na području koje je potkraj 17. stoljeća bilo oslobođeno od Osmanlija, ali se i dalje nalazilo nedaleko od granice s Osmanskim Carstvom, taj je grad doživio snažan rekristijanizacijski val, u sklopu kojega je, između ostalog, bila sagrađena i današnja katedralna crkva sv. Terezije. U procesu njezina nastanka i opremanja višekratno je dokumentirana aktivna uloga carice Marije Terezije, što svjedoči o političkoj i strateškoj važnosti toga grada.³⁶ Požeški je spomenik podignut kao zavjetni, potaknut kužnom epidemijom koja je desetak godina prije poharala grad, a sagrađen je angažmanom gradskoga senata i građana Požeštine.³⁷ Uz osječki, požeški je spomenik Presvetom Trojstvu najreprezentativniji primjer te vrste spomenika u istočnom dijelu Hrvatske. Osim »kužnih svetaca« (sv. Sebastijana, sv. Roka i sv. Karla Boromejskog), i u njegovu je ikonografskom programu zastupljen »habsburški« svetac Ivan Nepomuk, kojemu se također pridavala uloga protukužnog zaštitnika.

Drugi u ovom kontekstu zanimljiv primjer spomenika Presvetom Trojstvu nalazi se u Legradu, pograničnom gradiću u Podravini, koji je potkraj 17. stoljeća nekoliko godina bio pod osmanskom upravom.

U skladu sa svojom pograničnom pozicijom, grad je bio utvrđen, a bio je i središtem Međimurske, odnosno Legradске kapetanije.³⁸ Današnji izgled spomenika posljedica je niza naknadnih intervencija koje uključuju dodavanje kipova na postament samog spomenika, kao i kipova na samostalnim postamentima postavljenima pokraj njega.³⁹ Jezgru spomenika čini stup na čijem je vrhu kiparska skupina Presvetog Trojstva, a izvornoj cjelini pripada i kip Marije Bezgrešne u podnožju stupa te kipovi sv. Sebastijana i Roka, smješteni bočno na zasebne postamente.

Zaključno valja istaknuti da su spomenici Presvetom Trojstvu izvanredni primjeri habsburške političke propagande, a jedan od njezinih najmoćnijih alata je upravo *Pietas Austriaca*. O važnosti i propagandnom kapacitetu spomenika svjedoči i način na koji su bili uključeni u političke ceremonijale carske obitelji, kao i činjenica da ih nerijetko podižu upravo nositelji i provoditelji habsburške politike. Istraživanje spomenika Presvetom Trojstvu na području jugoistočne granice Monarhije potvrdilo je tezu o njihovoj značenju i ulozi u kontekstu habsburške političke propagande.

Spomenici poput onih posvećenih Presvetom Trojstvu u Osijeku i Temišvaru, koje naručuju predstavnici habsburške elite, primjeri su izravne veze s ideologijom i vrijednostima carskog središta, a budući da su podignuti unutar gradova tvrđava, sudjeluju i u simboličkoj komunikaciji pripadnosti i podložnosti habsburškoj kruni. Ostali se pak primjeri spomenika te posvete mogu tumačiti kao svjedočanstva diseminacije habsburškoga sustava vrijednosti u šire društvene slojeve.

³⁵ Za interpretacije požeškog spomenika usporediti: VLASTA ZAJEC, Oltari i skulptura baroknog i neostilskog razdoblja, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Požega, 2004., 214–215; BARIČEVIĆ (bilj. 21), 244; REPANIĆ-BRAUN – BRAUN (bilj. 14), 137–138.

³⁶ O kontekstu njezina nastanka, njezinoj arhitekturi i opremi usporediti: *Požeška katedrala*, Katarina Horvat-Levaj (ur.), Požega – Zagreb, 2022.

³⁷ Usporediti: JULIJE KEMPF, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910., 715–717.

³⁸ Usporediti: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, Legrad – grad na sutoku rijeka i između država, u: *Podravski zbornik*, 28 (2022.), 111–120.

³⁹ O spomeniku su u novije vrijeme pisale Doris Baričević i Mirjana Repanić-Braun. BARIČEVIĆ (bilj. 21), 244–246; REPANIĆ-BRAUN – BRAUN (bilj. 14), 138–141.

Beč, plan iz 1773.–1776. s ucrtanim pozicijama javnih skulptura i kapelica sv. Ivanu Nepomuku, izvor: Stefanie Linsboth, *Der Sage nach [...] vom allerhöchsten Hofe erbaut. Die Wiener Linienkapellen des hl. Johannes von Nepomuk, u: Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation, Wien, 2023.*

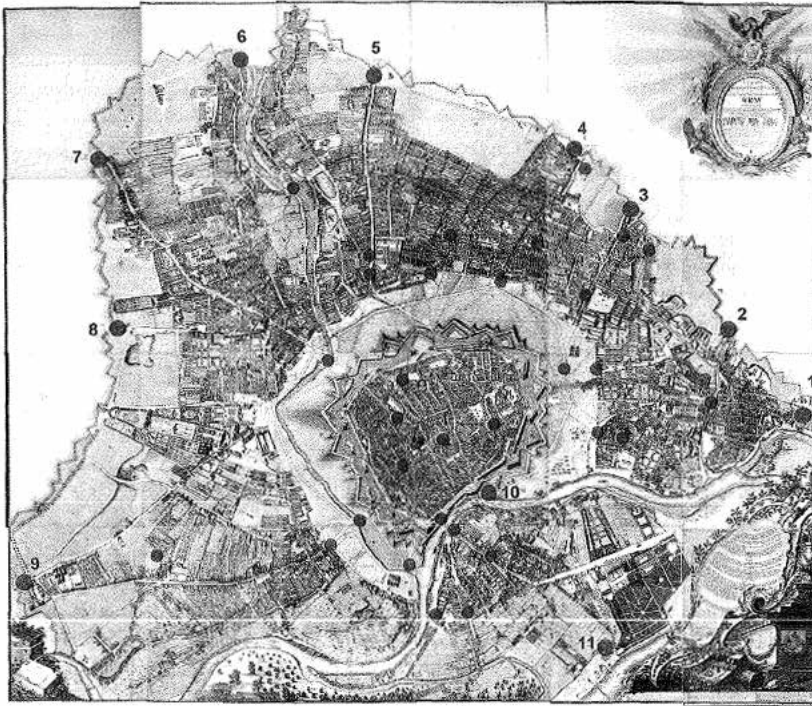

Abb. 1: Joseph Daniel von Huber, *Scenographie Wiens und seiner Vorstädte, 1773–1776, Drucklegung 1778* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Sammlung Woldan, K-V[B1]: OE/Vie 166)

Rot eingezeichnet sind die nachweislich im 18. Jahrhundert bestehenden Johannes von Nepomuk-Statuen und Kapellen. Nummeriert sind die Maut- und Linienkapellen:

- 1) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Nußdorferlinie (Nußdorfer Tor)
- 2) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Währingerlinie (Währinger Tor)
- 3) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Hernalsenerlinie (Hernalser Tor)
- 4) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Lerchenfelderlinie (Lerchenfelder Tor)
- 5) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Mariahilferlinie (Mariahilfer Tor)
- 6) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Hundstürmerlinie (Schönbrunner Tor)
- 7) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Matzleinsdorferlinie (Wienerberger Tor)
- 8) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der Favoritenlinie (Favoriten Tor)
- 9) Johannes von Nepomuk-Kapelle an der St. Marxerlinie (St. Marxer Tor)
- 10) Johannes von Nepomuk-Kapelle Am Schanzel
- 11) Johannes von Nepomuk-Kapelle Am Tabor

Spomenici sv. Ivanu Nepomuku

Iako u skromnijem, financijski i izvedbeno manje zahtjevnom formatu u odnosu na spomenike Presvetoga Trojstva, vrlo važnu ulogu u širenju habsburškoga političkog i kulturnog utjecaja imali su i spomenici sv. Ivanu Nepomuku. Fenomen pobožno-

sti sv. Ivanu Nepomuku nezaobilazna je tema vjerske i spomeničke prakse na tlu Habsburške Monarhije u doba baroka i jedno je od njezinih najkarakterističnijih obilježja. Iako nije dijelom austrijske pobožnosti u smislu u kakvom ga određuje Anna Coreth, s tom je pobožnošću blisko povezan, budući da dijele ishodište – vla-

Beč, kapela sv. Ivana Nepomuka – Kapelle Am Schanzel, izvor: Gugerell, CC0, via Wikimedia Commons

darsku kuću Habsburg. Ključne poticaje širenju pobožnosti sv. Ivanu Nepomuku u 18. stoljeću daju upravo Habsburgovci te predstavnici njihove vlasti. Visokopozicionirani klerik Ivan Nepomuk, djelujući u drugoj polovici 14. stoljeća u Pragu, priklonio se praškom biskupu u njegovu sukobu s tadašnjim češkim i njemačkim kraljem Vjenceslavom IV. To je kulminiralo

Nepomukovim pogubljenjem i bacanjem njegova tijela u Vltavu pokraj Karlova mosta u Pragu. Sredinom 15. stoljeća Thomas Ebendorfer objavljuje Nepomukov životopis, navodeći kao uzrok pogubljenja njegovo nepristajanje na odavanje kraljičine ispovjedne tajne kralju Vjenceslavu. Time je konstruirano uporište za štovanje Ivana Nepomuka kao čuvara ispovjedne tajne.

Osijek, Tvrđa, Križanićev trg, kip sv. Ivana Nepomuka

Osijek, kip sv. Ivana Nepomuka

Ta će pojedinost postati važan element u prijeporima Katoličke Crkve s protestantima; time se Nepomuk izdiže kao osobito važan svetac protureformacijskoga pokreta. Razvoj kulta toga popularnog srednjoeuropskog sveca vezan je uz područja habsburškoga političkog utjecaja. Upravo na poticaj predstavnika te vladarske dinastije, Leopolda I. (1640.–1705.) i njegova nasljednika Josipa I. (1705.–1711.), Nepomuk je 1721. godine beatificiran, a potom i proglašen svetim 1729. godine.

Fenomen kulta sv. Ivana Nepomuka na području Habsburške Monarhije u doba baroka već dugo privlači pozornost povjesničara kulture i umjetnosti, što je rezultiralo vrlo opsežnom bibliografijom o raznovrsnim aspektima te teme.⁴⁰ U kontekstu habsburške političke propagande i širenja njihova utjecaja poticanjem pobožnosti sv. Ivanu Nepomuku te o javnim spomenicima podizanim tom svecu na području Hrvatske, u više je navrata pisala Sanja Cvetnić,⁴¹ a primjere javnih

⁴⁰ Tristota obljetnica njegove beatifikacije bila je povodom i recentno okončanog istraživačkog projekta *Der Hl. Johannes von Nepomuk als »Hausheiliger«* *Der Habsburger im Zeitalter des Barockkatholizismus*, provedenog na Institutu za istraživanje Habsburške Monarhije i prostora Balkana (Institut für die Erforschung der Habsburgermonarchie und des Balkanraumes) koji djeluje u sklopu Austrijske akademije znanosti.

⁴¹ SANJA CVETNIĆ, Habsburški politički utjecaji i ikonografija sv. Ivana Nepomuka u Hrvatskoj, u: *Hagiologija. Kultovi u kontekstu*, (ur.) Ana Marković i Trpimir Vedriš, Zagreb, 2008., 161–167; SANJA CVETNIĆ, Ikonografija nakon Tridentuskoga sabora i hrvatska likovna baština, Zagreb, 2007., 214–215; SANJA CVETNIĆ, Poslijetridentska iko-

Valpovo, crkva Bezgrešnog Začeca Blažene Djevice Marije, kip sv. Ivana Nepomuka, 1729.

Osijek, Gornji grad, ograda kapucinske crkve sv. Jakova, kip sv. Ivana Nepomuka

Osijek, Tvrđa, kip sv. Ivana Nepomuka na spomeniku Presvetom Trojstvu, kopija

VLASTA ZAJEC • Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

nografija u Slavoniji, Srijemu i Baranji, u: *Trident u Hrvatskoj: vizualizacije tridentskoga programa u likovnoj baštini*, (ur.) Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, Zagreb, 2022., 158–202, SANJA CVETNIĆ, St. John of Nepomuk on the South-Eastern Border of the Monarchy: Marking the Territory, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesko, Wien, 2023., 291–304.

⁴² IVAN ROTH, *Javni spomenici sv. Ivana Nepomuka u istočnoj Slavoniji*, Slavonski Brod, 2016.

⁴³ »The first commissioner and the most effective advocate of St. John of Nepomuk's veneration in the newly conquered territories following the military victories of Eugene of Savoy in 1716 and the

spomenika sv. Ivanu Nepomuku na području Slavonije kataloški je i interpretativno obradio Ivan Roth.⁴² Kako su pokazala istraživanja Sanje Cvetnić, izravni habsburški poticaji inicijalnom štovanju sv. Ivana Nepomuka zamjetni su i na području jugoistočne granice Carstva,⁴³ no valja reći da se štovanje sveca iznimno brzo proširilo svim slojevima društva. Razlog tomu zacijelo je i u činjenici njegova »izrazito višenamjenskog profila«, budu-

ći da su ga vjernici mogli zazivati u vezi s raznim potrebama.⁴⁴ Ivan Nepomuk je, osim kao zaštitnik ispovjedne tajne te zaštitnik mostova i od poplava, između ostalog bio štovan i kao zaštitnik od kuge i ratova, što je dakako imalo posebno važnu ulogu u pograničnom dijelu Carstva. Zazivao se i kao svetac za očuvanje ugleda te zaštitu od klevete.⁴⁵

Dok se tipološki razvoj spomenika Presvetom Trojstvu tijekom 18. stoljeća u

velikoj mjeri može razmatrati u odnosu na spomenik na bečkom Grabenu, spomenici sv. Ivanu Nepomuku ne vezuju se na taj način uz bečke realizacije spomenika tom svecu. Ipak, u kontekstu interpretacije značenja koja su tim spomenicima pridavali suvremenici, valja se osvrnuti na iznimno zanimljiv fenomen kapelice posvećenih sv. Ivanu Nepomuku koje su tijekom 18. stoljeća bile podizane uz bečki Linienwaal.⁴⁶ Riječ je o obrambenom

ziđu koje se, temeljem zahtijevanja Dvorskog ratnog vijeća (*Hofkriegsrat*), na čijem je čelu bio princ Eugen Savojski, i prema nalogu cara Leopolda I. počelo graditi 1704. godine, s prvotnom svrhom zaštite bečkog predgrađa od napada Kuruca. No njegova je fortifikacijska uloga ubrzo pala u drugi plan te on postaje prije svega fiskalnom granicom. Uz njegovih devet vrata podižu se mitnice, a pokraj njih grade se kapele, sve odreda posvećene sv. Ivanu Nepomuku, čime je oblikovana, kako je to formulirala Stephanie Linsboth, »jedinствена sakralno-fiskalno-fortifikacijska cjelina«.⁴⁷ Obrambeni zid srušen je potkraj 19. stoljeća, a osim jedne, srušene su i sve kapelice sv. Ivana Nepomuka. Iako se u izvorima iz 19. stoljeća navodi da je kapelice sagradio »najviši sud« (*allerhöchsten Hofe*), što bi upućivalo na naručiteljske veze i poticaje carske obitelji Habsburg, potvrde za to, kako proizlazi iz recentnih istraživanja Stefanie Linsboth, u starijim se izvorima ne nalaze. S druge strane, za pojedine je kapelice dokumentirano da su ih podigli carinici i službenici mitnica pa se čini da su upravo oni glavna naručiteljska snaga koja stoji iza njihove gradnje. Osim praktičnih razloga, kao što je mogućnost prisustvovanja misi u kapelici smještenoj u blizini njihovih kuća i radnih mjesta, Stefanie Linsboth ističe i ulogu sv. Ivana Nepomuka kao zaštitnika dobroga glasa i časti, što je moglo utjecati na izbor službenika koji su često bili na zlu glasu zbog nepoštenja. Osim toga, kapelice su se nalazile u blizini mostova preko kojih se ulazilo u grad, što također odgovara jednoj od istaknutih svečevih zaštitničkih uloga. No kako svjedoče

Treaty of Passarowitz in 1718, was the state itself, or more precisely the Habsburg emperors and the empress.« Usporediti: CVETNIĆ (bilj. 41, 2003.) 290–291.

⁴⁴ »Ein wahrscheinlicher Grund für die große Beliebtheit des Heiligen Johannes von Nepomuk liegt in seinem explizit multifunktionalen Profil: Der Prager Märtyrer konnte in vielerlei unterschiedlichen Belangen von Gläubigen angerufen werden.« Usporediti: RAMONA HOCKER – WERNER TELESKO, Johannes von Nepomuk: Kult – Künste – Kommunikation, Einführung in die Thematik, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 11.

⁴⁵ Usporediti: TÍMEA N. KIS, Biography as a Practical Guide to the Veneration of St. John of Nepomuk. Contributions to the Early History of his Cult in Hungary, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 144–146.

⁴⁶ O stanju i onodobnoj percepciji kapelā sv. Ivana Nepomuka uz Linienwaal potkraj 19. stoljeća usporediti: ALBERT ILG, Die Wiener Linienkapellen, u: *Monatsblatt des Alertums-Vereines zu Wien*, III (1890.–1892.), 121–122.

⁴⁷ Usporediti: STEFANIE LINSBOTH, Der Sage nach [...] vom allerhöchsten Hofe erbaut. Die Wiener Linienkapellen des hl. Johannes von Nepomuk, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 254.

izvori, računalo se i na druge svečeve zaštitničke uloge, prije svega onu fortifikacijsku, odnosno proturatnu, pa su primjere u jednoj propovijedi održanoj 1733. godine u *Schanzelkapelle*, bečke utvrde bile uspoređene sa zaštitničkom ulogom sv. Ivana Nepomuka koji kao »nebeski zaštitni zid štiti Beč od vidljivih i nevidljivih neprijatelja«. ⁴⁸ Valja istaknuti da su slično bile interpretirane i bečke marijanske crkve u kontekstu osmanlijske opsade Beča. ⁴⁹ Primjer bečkih kapelica vrlo dobro

ilustrira značenjsku kompleksnost i »multifunkcionalnost« javnih spomenika koji su u fokusu ovoga istraživanja.

S obzirom na znatnu brojnost spomenika posvećenih sv. Ivanu Nepomuku, prikazuje se samo nekoliko karakterističnih primjera. Na razmatranom području u Hrvatskoj, kao mjesta najizrazitijeg čašćenja sveca brojnošću primjera (sačuvanih ili samo dokumentiranih) izdvajaju se Osijek i osječko područje, na kojem se bilježi čak osam kipova toga sveca

⁴⁸ LINSBOTH (bilj. 47), 267–268.

⁴⁹ Isto, 268.

postavljenih tijekom 18. i 19. stoljeća.⁵⁰ Osobitošću svoje sudbine u kontekstu pograničnog područja, među tim se primjerima izdvaja svečev kip ispred župne crkve sv. Mihovila u Tvrđi, nekadašnje isusovačke crkve. Inicijativom pripadnika isusovačkoga reda, koji se ubrajaju među najvažnije poticatelje širenja pobožnosti sv. Ivanu Nepomuku, kip je izvorno bio postavljen u Beogradu nakon habsburške pobjede nad Osmanlijama 1717. godine, a nakon ponovnoga turskog zauzimanja grada (1739. godine) isusovci ga prenose u Osijek te ga 1750. postavljaju ispred svoje crkve.⁵¹ Kao i u brojnim drugim primjerima kamene javne plastike 18. stoljeća u Osijeku, svečev kip koji se danas nalazi na trgu, kopija je znatno oštećenog izvornika. Najraniji datirani primjer kipa nalazimo u Valpovu. Postavljen je 1729. godine, iste godine kad je svetac kanoniziran, po svoj prilici zalaganjem savjetnika Bečke dvorske komore, baruna Petra II. Antona Hillepranda von Prandaua (1676.–1767.), patrona valpovačke župe, ili njegova vlastelinskog upravitelja Venceslava Anneisa.⁵² Kip se izvorno nalazio u niši kuće pokraj mosta, a naknadno je prenesen u nišu župne crkve posvećene Bezgrešnom Začecu Blažene Djevice Marije. Za svečev kip smješten na ogradi osječke kapucinske crkve sv. Jakova na Gornjem gradu, u paru s kipom sv. Franje Asiškog, također se pretpostavlja rana datacija trećega desetljeća.⁵³

U kontekstu teme gradova tvrđava, posebno se valja osvrnuti na kip sv. Ivana Nepomuka koji se izvorno nalazio kod Vodenih vrata osječke utvrde, a 1784. godine, kako je već navedeno, s još tri kipa,

također podrijetlom s osječkih gradskih vrata, biva premješten na vanjski perimetar spomenika Presvetom Trojstvu u Tvrđi. Danas je kip pohranjen u vestibulu Generalkomande, a na spomeniku se nalazi njegova replika. Izvorna pozicija kipa nije precizno utvrđena. Prema svemu sudeći, nije se nalazio na samim vratima, nego u njihovoj blizini, na zasebnom postamentu, smješten možda na sličan način na koji je to bila, danas nažalost izgubljena, skulptura toga sveca kod južnog ulaza u

⁵⁰ ROTH (bilj. 42), 15–16.

⁵¹ Usporediti: VANINO (bilj. 18), 352; CVETNIĆ (bilj. 41, 2007.); ROTH (bilj. 42), 64–66.

⁵² ROTH (bilj. 42.), 58–59.

⁵³ Isto, 62–63.

Temišvar, Piața Libertății (Paradeplatz), spomenik Ivanu Nepomuku i Bogorodici Bezgrešnoj, 1750.

VLASTA ZAJEC • Javna sakralna plastika u gradovima tvrđavama jugoistočne granice Habsburške Monarhije

tvrđavu u Slavonskom Brodu,⁵⁴ postavljena na to mjesto vjerojatno prije 1731. godine. Doris Baričević datirala je osječku skulpturu sv. Ivana Nepomuka s Vodenih vrata u razdoblje oko 1760. godine, a u novije je vrijeme Mirjana Repanić-Braun predložila nešto raniju dataciju, u prvu trećinu 18. stoljeća.⁵⁵ Podaci o naručitelju, kao i naručiteljima preostalih triju skulptura s osječkih gradskih vrata (sv. Katarine, sv. Josipa i Blažene Djevice Marije s Djetetom), koje su po svoj prilici rad istoga majstora, nisu nam poznati.

Primjeri javnih spomenika sv. Ivanu Nepomuku podižu se, očekivano, u većini gradova tvrđava jugoistočne granice, pri čemu se primjerice spomenik u Aradu ističe ranom godinom posvete – 1729. Monumentalnošću formata i kakvoćom kiparske izvedbe izdvaja se u Beču naručen spomenik podignut 1753. godine na temišvarskom Paradeplatzu (danas Piața Libertății), posvećen sv. Ivanu Nepomuku i Bogorodici Bezgrešnoj. Oboje svetaca je među najistaknutijim protagonistima austrijske pobožnosti, odnosno habsburškog panteona. Poput prethodno prikazanog temišvarskog spomenika Presvetom Trojstvu, on ima trostranu bazu, na čije su uglove smješteni kipovi sv. Roka, sv. Sebastijana i sv. Karla Boromejskog.⁵⁶ Spomenik je bio naručen 1750. godine u Beču, a autorstvo njegovih kvalitetnih kipova u starijoj se literaturi povezivalo s jednim od najistaknutijih kipara bečkog klasicizma – Georgom Raphaelom Donnerom (1693.–1741.) Treba međutim napomenuti da Donner tada već cijelo desetljeće

nije bio živ, pa bi se autori tih skulptura eventualno mogli tražiti u krugu njegovih bečkih sljedbenika.⁵⁷

⁵⁴ Sličnu pretpostavku iznio je i Ivan Roth. Usporediti: Isto, 67–68.

⁵⁵ Usporediti bilj. 21.

⁵⁶ O spomeniku usporediti: VÂRTACIU-MEDELLET (bilj. 22), 155–156.

⁵⁷ Isto, 155.

Portreti ratnika u dalmatinskom društvu oko 1700. godine na primjerima iz Dubrovnika i Zadra

Portraits of warriors in Dalmatia around 1700 using examples
from Dubrovnik and Zadar

Radoslav Tomić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

Nacrtak

U vrijeme ratnih osvajanja Eugena Savojskog pojačana je diplomatska i vojna djelatnost u mletačkoj Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici. Dalmatinci su se uključili u mletačke postrojbe u težnji da oslobode dijelove Dalmacije od turske vlasti. Istaknutiji pojedinci među njima, u pravilu pripadnici lokalnoga plemstva, ostavili su vidljiv trag i na umjetničkom planu. Upravo je povezanost umjetnosti i vojne i diplomatske djelatnosti razlog da se u kratkim crtama analiziraju tri ličnosti iz dalmatinske prošlosti kasnog 17. i ranog 18. stoljeća. To su Frano Bona (Bunić) i Vladislav Bucchia (Buća) iz Dubrovnika te Šimun Fanfogna iz Zadra, koji svaki na svoj način sublimiraju dalmatinsko društvo kasnoga 17. stoljeća i njegovu težnju da se uključi u povijesne procese koji su na jugu i istoku Europe uspostavili nove granice i novi politički poredak. Frano Bona, suradnik Eugena Savojskog u oslobođenju Beograda, prikazan je na portretu koji se čuva u Dubrovniku, gdje se čuva i slika na kojoj se veliča njegov sugrađanin Vladislav Bucchia. Zadarskom plemiću i vojskovođi podignuta je grobnica s portretnim poprsjem u tamošnjoj crkvi sv. Marije.

Ključne riječi:

portreti ratnika, Dubrovnik, Venecija, Osmanlije, Eugen Savojski

Abstract

Diplomatic and military activities were intensified in Venetian Dalmatia and the Dubrovnik Republic during the war conquests of Eugene of Savoy. Dalmatians joined Venetian troops in an effort to liberate parts of Dalmatia from Turkish rule. The more prominent among them, as a rule members of the local nobility, also left a visible mark on the artistic level. The connection between art and military and diplomatic activity is the reason to briefly analyse three figures from the Dalmatian past from the late 17th and early 18th centuries. These are Frano Bona (Bunić) and Vladislav Bucchia (Buća) from Dubrovnik and Šimun Fanfogna from Zadar, who each in his own way sublimate Dalmatian society of the late 17th century and its ambition to participate in the historical processes that established new borders and a new political order in the south and east of Europe. Frano Bona, a collaborator of Eugene of Savoy in the liberation of Belgrade, is shown in a portrait that is kept in Dubrovnik, where a painting glorifying his fellow citizen Vladislav Bucchia is also kept. A tomb with a portrait bust was built for the Zadar nobleman and military leader in the Church of St. Mary in that city.

Keywords

portraits of warriors, Dubrovnik, Venice, Ottomans, Eugene of Savoy

U vrijeme ratnih podviga vojskovođe Eugena Savojskog (1663.–1736.) pojačana je vojna djelatnost u Dubrovačkoj Republici i mletačkoj Dalmaciji i Albaniji. Dalmatinci koji su bili aktivno uključeni u mletačke vojne postrojbe nastojali su osloboditi dijelove Dalmacije i Boke kotorske od turske vlasti, dok su neki među njima sudjelovali u diplomatskim ili ratnim osvajачkim podvizima izvan užega zavičaja. Riječ je o članovima uglednih, najčešće plemićkih obitelji iz kojih su se stoljećima regrutirali vojni časnici. Mnogi od njih ostavili su vidljiv trag i na umjetničkom planu. Neki su bili naručitelji umjetničkih djela, dok su od nekih sačuvani umjetnički izrađeni reprezentativni portreti koji svjedoče o njihovim ambicijama i ugledu u vlastitoj obitelji, ali i u široj društvenoj zajednici. Upravo je povezanost umjetnosti i vojne i diplomatske djelatnosti razlog da se u kratkim crtama analiziraju tri ličnosti iz dalmatinske prošlosti kasnog 17. i ranog 18. stoljeća. To su Frano Bona (Bunić) i Vladislav Bucchia (Buća) iz Dubrovnika te Šimun Fanfogna iz Zadra.

Frano Lukin Bona – Bunić (Dubrovnik, 10. listopada 1669. – 1717., kod Beograda) bio je pripadnik prastarog i istaknutog vlastelinskog roda u Dubrovniku, i to njezine sorboneške *casate* koja je poslije imala nadimak Luković. Nakon počinjenoga ubojstva 1692. godine, bio je osuđen na smrt, ali je pobjegao i vjerojatno se više nikad nije vratio u rodni grad. Kao časnik u austrijskoj vojsci sudjelovao je u vojnim aktivnostima Eugena Savojskog u Austriji, Belgiji i Ugarskoj te u osvajanju Beograda 1717. godine koje

je predvodio Eugen Savojski. U Beogradu je Frano Bona i poginuo.¹ Na portretu koji se čuva u Dubrovačkim muzejima, Bona je prikazan u cijeloj figuri, u pukovničkoj ratnoj odjeći sa zapovjedničkom palicom i pozlaćenom sabljom, u oklopu koji svjetluca pod prslukom, u čizmama s ostrugama. U pozadini njegova lika prikazana je bitka s konjanicima u trku te tvrđava, a pri dnu tambur s natpisom koji komemorira i glorificira istaknutoga vlastelina i njegovu smrt u osvajanju Beograda. Njegova vojnička postignuća i zasluge potvrđuje i diploma kojom je poljski kralj August III. u travnju 1754. godine udijelio obitelji Bona naslov markiza. Bunićevo sudjelovanje i pogibija u važnoj bitki za Beograd imala je odjeka i u baroknoj književnosti na širem dalmatinskom prostoru. U epu

¹ NENAD VEKARIĆ, *Vlastela grada Dubrovnika, Odabrane biografije (A-D)*, sv. 4, Zagreb – Dubrovnik, 2013., 187.

Bogatstvo i uboštvo o njemu pjeva splitski pjesnik Jerolim Kavanjin u stihovima:

Frano Bunić, i on vlastelin
Pri Euđeniu od Savoja,
Raholeć se perjem bielín,
Podženeral i podvoja,
Tom ratniku poglavitom
Redi vojske novim litom.²

Luku Bona spominje i Francesco Maria Appendini u kronici o prošlosti Dubrovnika,³ dok su podvige Eugena Savojskog i njegovo osvajanje Beograda opjevali dubrovački suvremeni pisci Ignjat Đurđević (1675.–1737.) i Vicko Petrović (1679.–1754.).

Drugi primjer je *Spomenica plemića Vladislava Bucchie* (Buće) koja donosi podatke o životu i djelovanju dubrovačkoga vlastelina, kneza i diplomata. Vladislav Marin-Sekundov Bucchia (Dubrovnik, oko 1654. – 27. ožujka 1726.) bio je jedan od najistaknutijih dubrovačkih poklisara. Od 1672. godine bio je član Velikoga vijeća. Obnašao je različite funkcije u Republici. Bio je knez na Lastovu i u Stonu te veliki knez u više navrata. Posebno se istaknuo u političkim misijama. Godine 1683. odlazi u Bosnu, 1687. s Marinom Cabogom je u Beogradu, 1687./1688. kod generalnoga providura Jerolima Cornara, u Beču kod cara Leopolda 1692./1693., potom u Turskoj 1694./1695. i ponovno 1688.–1703. godine. Hvalospjeve su mu posvetili Petar Kanavelić (*Dubrovnik oslobođen od harača na blagdan ruke svetijeh Vlasi* 1695., rukopis) i Vinko Sklapić (*Više dara čestitoga cara što učini prisvijetloj i priizvorsnoj gospodi Republike Dubrovačke godišta 1695.*, rukopis), a Vicko Petrović je

nakon Bucchina povratka u grad 1696. na svečanom skupu Akademije učenih ispravnih pročitao pjesmu *In reditu Vladislavi Bucchia Senatori Ragusini*.

² JEROLIM KAVANJIN, *Bogatstvo i uboštvo*, Zagreb, 1861., 175.

³ FRANCESCO MARIA APPENDINI, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei II*, Dubrovnik, 1802./1803., 193–194.

Spomenuta slika u Bucchinu čast izložena je u Kulturno-povijesnom muzeju Dubrovačkih muzeja. Na alegorijsko-simboličan način, to je rijedak primjer umjetnički izvedene pohvalnice iz dubrovačke prošlosti, a bila je izložena u dvorani Velikoga vijeća nakon Vladislavove smrti 1726. godine. Umjetnina nije rađena s većim ambicijama i posve je jednostavna u kompoziciji i u izvedbi. Prikazuje anđela koji raširenih krila drži otvoreni svitak s natpisom i grbom obitelji Bucchia. Bucchia je umro kao veliki knez dubrovački i pokopan je u dominikanskoj crkvi, gdje mu je postavljen i nadgrobni natpis.⁴

Nešto više podataka imamo o zadarskom plemiću Šimunu Fanfogno (Simeone Fanfogno, Zadar, 7. travnja 1663. – Lendinara, 6. ožujka 1707.). Bio je sin Frane, viteza sv. Marka (*cavaliere di San Marco*) i Lucije Ljubavac. Kao istaknuti vojnik u mletačkoj vojsci, sudjelovao je u Morejskom ratu 1684.–1699. godine kao zapovjednik vojske u Dalmaciji i Albaniji (Boki) i na Levantu. Višim vojnim zapovjednikom mletačke vojske (*sergente maggiore di battaglia*) imenovan je 14. lipnja 1696. godine. U ostavštini obitelji Fanfogno-Garagnin u Trogiru čuva se pergamena kojom mletački dužd Silvestar Valerio izvješćuje da je Vijeće umoljenih unaprijedilo Šimuna Fanfognu zbog velikih zasluga u ratu, naročito u borbama za Ulcinj, Herceg Novi i Moreju. U ratu za španjolske posjede (1701. – 1714. godine) zapovijeda nad osam tisuća mletačkih vojnika u donjem toku rijeke Po. Mletački senat ga je napokon, zbog zasluga, 22. svibnja 1706. unaprijedio u generala. Važno je istaknuti da je, uz brojne aktivnosti, sudjelovao na

mletačkoj strani u pregovorima o razgraničenju novoosvojenoga teritorija u Dalmaciji između Venecije i Turske. Umro je od malarije, u Lendinari 6. ožujka 1707. godine, a dvije godine poslije njegovi su zemni ostaci preneseni u rodni Zadar te je pokopan u benediktinskoj crkvi sv. Marije, gdje mu je podignut nadgrobni spomenik. I njegov se sin, kapetan Franjo Fanfogna istaknuo kao ratnik: 1701. dužd Alvise Mocenigo imenovao ga je doživotnim zapovjednikom. U vojnoj službi bili su i drugi članovi obitelji. Navedimo barem Jerolima Fanfogna, koji je bio imenovan vitezom sv. Marka 10. prosinca 1623. godine.

Nadgrobni spomenik Šimuna Fanfogne u crkvi sv. Marije uključuje kvadratnu edikulu u koju je postavljeno poprsje u bijelom mramoru. Preko njegova ramena prebačena je draperija koja se na sredini prsa savija. Njegova je glava uzdignuta i zakrenuta u blagi poluprofil. Mesnato, oblo lice sa sitnim brcima uokviruje perika gustih uvojaka koji se spuštaju do prsa. Iznad edikule je obiteljski grb, a ispod, po sredini ratnički amblemi i simboli. Ispod je pravokutna ploča s opširnim natpisom na latinskom jeziku; opisuje se pokojnikov život, uspjesi i zasluge koje je stekao kao ratnik u službi Mletačke Republike. Istovremeno se može pročitati da spomenik nije sačuvan na izvornom mjestu

jer su grobnicu svojem istaknutom pretku 1856. godine obnovili sinovi *contea* Angela Fanfogne (1757.–1846.), koji je, kako je s ponosom zapisano, bio pokojnikov unuk.

Nadgrobni spomenik Šimunu Fanfogni podignut u zadarskoj crkvi sv. Marije, jedini je takav spomenik nekom potomku dalmatinskoga društva u 17. i 18. stoljeću. Članovi obitelji Fanfogna spominju se kao prokurator benediktinskoga samostana i crkve sv. Marije pa se u tom svjetlu može protumačiti izbor crkve u kojoj je zapovjednik Šimun pokopan i u kojoj je u zid crkve ugrađen njegov portret, nastao u radionici mletačkoga kipara početkom 18. stoljeća.⁵

Sa Šimunom Fanfognom povezan je i oltar sv. Jerolima u crkvi sv. Šime u Zadru. Oltar je dala podići i o njegovu se uređenju brinula bratovština hrvatskih i albanskih vojnika (*Croatti a cavallo i Soldati Albanesi*) u službi Mletačke Republike, osnovana 1675. godine u Zadru. Prema arhivskim podacima, bratovština je 26. rujna 1694. godine odobrila dvjesto srebrnih dukata kao predujam venecijanskim klesarima, braći Bettamelli, za izradu oltara. Radovi su počeli u travnju 1696. godine. Na istočnom pilastru isklesan je u bijelom mramoru grb Šimuna Fanfogne koji je obavljao i dužnost prokuratora oltara.⁶

⁴ ANTUN BENUSSI, Slika u počast Vladislava Buće, dubrovačkog vlastelina, u: *Glasnik dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho*, 1 (1929.), 174–179; MILJENKO FORETIĆ, Buća Vladislav, *Hrvatski biografski leksikon*, 2 (1989.), 416–417; VEKARIĆ (bilj. 1), 224–228.

⁵ RADOSLAV TOMIĆ, *Kiparstvo II. Od XVI. do XX. stoljeća*, Zadar, 2008., 120–122.

⁶ LOVORKA ČORALIĆ – NEDJELJKA BALIĆ-NIŽIĆ, Iz hrvatske vojne povijesti – *Croati a cavallo i Soldati Albanesi*, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od 1675. godine do sredine XVIII. stoljeća, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24 (2006.), 71–130; RADOSLAV TOMIĆ, *Kiparstvo II. Od XVI. do XX. stoljeća*, Zadar, 2008., 108–110; BOJAN GOJA, Oltar Sv. Jeronima u crkvi Sv. Šime u Zadru i radionica Bettamelli, u: *Ars Adriatica*, 2 (2012.), 203–216.

La vue de cavalier – pogled na bitku s konjskih leđa: Jan van Huchtenburgh i grafički prikazi bitaka Eugena Savojskog

La vue de cavalier – a battle seen from horseback: Jan van Huchtenburgh and graphic depictions of the battles of Eugene of Savoy

Milan Pelc

Institut za povijest umjetnosti

Nacrtak

Vojni uspjesi Eugena Savojskog u službi habsburških careva imali su snažan komunikacijski odjek u svim medijima njegova doba. Grafički prikazi (slobodni listovi ili ilustracije u knjigama i brošurama) pronosili su slavu njegovih pobjeda među najšire slojeve publike. Ovaj rad predstavlja karakterističnu skupinu takvih prikaza, koja na paradigmatički način iznosi i razmišljanja autora o vizualnoj prezentaciji bitaka i očekivanja naručitelja, odnosno publike, kojoj su takvi prikazi bili namijenjeni. Riječ je o bakrorezima nizozemskoga slikara Jana van Huchtenburgha, izrađenima za knjigu francuskoga povjesničara Jeana Dumonta, *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye*... Prvo izdanje te reprezentativne monografije u kojoj su opisane i ilustrirane najvažnije Eugenove pobjede objavljeno je u Hagu 1720. godine. U hrvatskim zbirkama sačuvano je nekoliko grafičkih prikaza bitaka i planova bojnih polja, izvađenih iz jednoga od triju izdanja te knjige, namijenjene imućnim korisnicima iz visokih staleža.

Ključne riječi

Eugen Savojski, Jan van Huchtenburgh, Jean Dumont, prikazi bitaka

Abstract

The military feats of Eugene of Savoy in the service of the Habsburg emperors had a strong communication echo in all the contemporary media. Graphic representations, whether in the form of loose sheets or illustrations in books and brochures, spread the glory of his victories to the general public. This article presents a characteristic group of such representations, which paradigmatically shows both the artist's approach to the visual portrayal of battles and the expectations of the client, that is the public, for whom such depictions were intended. These are the copperplates by the Dutch painter Jan van Huchtenburgh made for the book by the French historian Jean Dumont, *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye*. The first edition of this fine monograph, in which Eugene's most important victories are described and illustrated, was published in The Hague in 1720. Collections in Croatia hold several graphic depictions of battles and plans of battlefields from one of the three editions of that book, intended for wealthy upper-class users.

Keywords

Eugen of Savoy, Jan van Huchtenburgh, Jean Dumont, depictions of battles

Jan van Huchtenburgh, Bitka kod Beograda, 1717.,
ulje na platnu, Torino, Musei Reali – Galleria
Sabauda

MILAN PELC • *La vue de cavalier* – pogled na bitku s konjskih leđa: Jan van Huchtenburgh i grafički prikazi bitaka Eugena Savojskog

Vojni uspjesi Eugena Savojskog u službi habsburških careva imali su snažan komunikacijski odjek u svim medijima njegova doba. Grafički prikazi, bilo u obliku slobodnih listova (ilustriranih letaka) ili u obliku ilustracija u knjigama i brošurama, pronosili su slavu njegovih pobjeda među najšire slojeve onovremene publike. Budući da ih je zbog brojnosti i raznolikosti nemoguće obuhvatiti jednim sažetim pregledom, u ovom radu usredotočit ćemo se na karakterističnu skupinu takvih prikaza koja na paradigmatički način predstavlja i razmišljanja autora o najprikladnijoj vizualnoj prezentaciji bitaka i očekivanja naručitelja, odnosno publike, kojoj su takvi prikazi bili namijenjeni. Riječ je o bakrorezima nizozemskoga slikara Jana

van Huchtenburgha, izrađenima za monumentalnu knjigu Jeana Dumonta u kojoj su opisane Eugenov pobjede.

Djelo francuskoga spisatelja Jeana Dumonta *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye...* prvi put je objavljeno u Hagu 1720. godine.¹ Jean Dumont (1666.–1726.) proveo je dio svoje karijere u vojsci, putovao je po mnogim europskim zemljama i naposljetku se nastanio u Hagu. Kao službeni dvorski kroničar cara Karla VI., odlučio je napisati povijest vojnih pobjeda careva vojskovođe princa Eugena Savojskog, čime je istodobno pridonio i veličanju samoga vladara. Tu reprezentativnu vojnu kroniku dostojnu proslavljenoga pobjednika, bakrorezima je opremio nizozem-

¹ JEAN DUMONT – JEAN HUCHTENBURGH: *Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye Sur Les Ennemis De La Foi, Et sur ceux de L'Empereur & de L'Empire, en Hongrie, en Italie, en Allemagne & aux Pais-Bas. Depeintes & gravées Historiques Par Le Sr. Jean Huchtenburg ... Avec des Explications Historiques Par Mr. J. Du Mont A La Haye : Chez Pierre Husson, Den Haag, 1720.*

ski slikar i grafičar Jan van Huchtenburgh (1647.–1733.), specijalist za vojnu ikonografiju. Njegovi bakrorezi s prikazima najslavnijih Eugenovih bitaka protiv Francuza i Osmanlija umanjene su verzije velikih slika na platnu koje je princ Eugen naručio za svoju zimsku palaču u Beču.² Huchtenburg ih u predgovoru knjizi naziva originalima, koje je princ Eugen prihvatio s naklonošću i koje se udostojio držati u svojoj palači, sagrađenoj izvan zidina u Beču. Autor ističe kako su ga prijatelji nagovorili da u grafici priredi slike koje je izradio na platnu, jer će te grafike svi željno prihvatiti (*avec avidité*).

U prvom izdanju te velike i reprezentativne knjige ilustracijska se oprema sastoji od bakrorezne vinjete na naslovnici

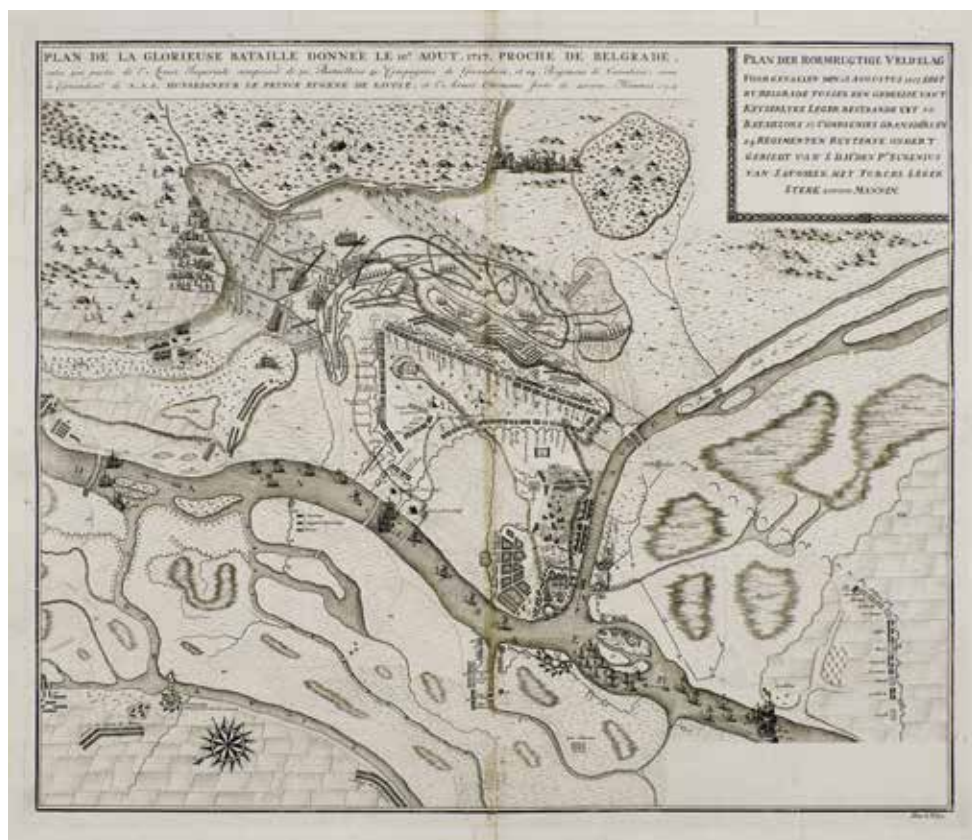
s Eugenom na konju, dok mu dvije figure predaju ključeve grada Milana u pozadini. Na okviru su prikazane dvije zmije i orao s Herkulom i Atenom. Slijedi veliki cjelostrani portret princa Eugena u ovalnom medaljonskom okviru od palminih grana koje pridržavaju Eros s habsburškim dvoglavim orlom i Fama s trubljom u ruci. Na početku predgovora otisnuta je manja slika Eugena pobjednika – po uzoru na imperatora i vojskovođu Cezara. Glavne vizualne sadržaje donosi deset velikih bakroreznih tabli s prikazima bitaka, popraćenih opširnim opisima. Na početku svakog opisa otisnut je bakrorezni plan dotične bitke u obliku velike vinjete. U unutrašnjosti je prikazan plan bojnog polja s rasporedom postrojbi i

Jan Huchtenburgh, Bitka kod Beograda, bakrorez iz knjige JEAN DUMONT / JEAN HUCHTENBURGH: Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye... Zagreb, Hrvatski državni arhiv

² Poslije Eugenove smrti slike su dospjele u Torino, danas se nalaze u Galeriji Sabauda. Vidjeti: CARLENRICA SPANTIGATI, *Le battaglie di Jan Huchtenburgh per Eugenio di Savoia-Soissons: alcune indicazioni tra Vienna e Torino*, Torino, 1983.

Jan Huchtenburgh (?), plan bitke kod Beograda, bakrorez iz knjige JEAN DUMONT / JEAN HUCHTENBURGH: Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye... Zagreb, Hrvatski državni arhiv

³ <<Des>> Großen Feld-Herrns Eugenii Hertzogs von Savoyen und Käyserlichen General-Lieutnants Helden-Thaten: Des großen Feld Herrns Eugenii Hertzogs von Savoyen... erhaltene Feld-Schlachten, Nürnberg, Christoph Riegel, [1730.]. Prevoditelj u predgovoru opisuje nastanak Huchtenberghovih grafika i samoga Dumontova izdanja. Uporozava čitatelje na visoku reprezentativnost, koja je uzrokom visokoga troška i cijene knjige. Njemačko izdanje, piše on, vjerno prenosi tekst, ali je skromnije opremljeno, kako bi se izbjegli troškovi i snizila cijena. Zbog toga je ispušten raskošni portret princa Eugena, izostavljeni su svi Huchtenburghovi prikazi bitaka, kao i pet velikih zemljovida. Zadržane su samo table s planovima opsada i bitaka.

⁴ JEAN DUMONT – JEAN ROUSSET, Histoire Militaire du Prince Eugene de Savoye, du Prince et Duc de Marlborough, et du Prince de Nassau-Frise. Ou l'on trouve un détail des Principales Actions de la dernière Guerre, & des Batailles & Sieges com-

najvažnijim topografskim sastavnicama bojišta, dok su okviri vinjeta poslužili kao nosioci simboličkih vizualnih poruka. Predložke za vinjete priredio je također Huchteburgh, na bakrene ploče prenio ih je nizozemski bakrorezac Jan Wandelaar. Na kraju sveska dodani su veliki zemljovidi geografskih područja na kojima su se bitke dogodile: Ugarske, Milanskog vojvodstva, Švapske, Flandrije i Brabanta. Knjiga je zamišljena i ostvarena kao reprezentativan i skupocjen bibliofilski spomenik Eugenovim najvećim bitkama u službi Habsburške Monarhije. Godine 1725. tiskano je drugo izdanje Dumonto-

ve knjige, a 1730. objavljen je njemački prijevod, također ilustriran bakrorezima.³ Nakon Dumontove smrti priredio je Jean Rousset dopunjeno i prošireno izdanje u tri sveska 1729.–1747., unoseći ponovno Huchtenburghove bakroreze. Velike panoramske planove bitaka kao važan vizualni i informacijski dodatak u odnosu na prijašnja izdanja, vjerojatno je također izradio Huchtenburgh.⁴

Za nas je Dumontovo djelo osobito važno i zbog toga što iz njega potječu grafičke ilustracije uz opise Eugenovih pobjeda nad Osmanlijama, koje se kao zasebni listovi čuvaju u hrvatskim zbir-kama. Bakrorezi *Bitka kod Sente* 1697. i *Bitka kod Petrovaradina*, 1716. čuvaju se u Hrvatskom povijesnom muzeju, *Plan bitke kod Beograda* 1717. u Kartografskoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.⁵ Hrvatski državni arhiv također čuva nekoliko pojedinačnih bakroreza iz navedenih izdanja, od kojih su ovdje, kao *pars pro toto*, izabrane grafike uz bitku kod Beograda. Neki od tih bakroreza izlagani su kao vizualni dokumenti na prigodnim povijesnim izložbama. Međutim, nikad nisu bili interpretirani u sklopu medijske reprezentacije princa Eugena, kojoj su Huchtenburghove slike i grafike dale znatan doprinos. O tome svjedoči i mnogo kopija izrađenih prema Huchtenburghovim predlošcima, posebice na njemačkom govornom području. Neke od tih kopija također se nalaze u navedenim grafičkim zbirkama u Zagrebu.⁶

Huchtenburghove kompozicije s prikazima Eugenovih bitaka izazvale su posebnu pozornost među suvremenim poznavateljima toga likovnog žanra. Neki su

mu prigovorili da krši pravila umjetnosti prikazujući isti događaj izbliza i izdaleka, tj. da u jednu vizualnu cjelinu spaja dva prostorna plana, pri čemu se u prvom planu razvija neposredni metež borbe, a u drugom se otvara široka dispozicija bojnog polja i sukoba vojnih postrojbi.⁷ Svoju metodu prikazivanja bitke Huchtenburgh je čitalačkoj publici objasnio upravo u predgovoru Dumontove knjige. Ističe da za prikaz bitke postoje tri mogućnosti: plan bitke, pogled s visine (ptičji pogled) i pogled s konja. Prema Huchtenburghu, izrada plana bitke nije posao slikara. Pritom podrazumijeva da su takve planove uglavnom izrađivali vojni inženjeri, koji su ih prepuštali grafičarima i drugim specijalistima za umnožavanje. Slikaru plan bitke može biti od koristi, ali on se njime ne može zadovoljiti. On želi nešto više od toga. Prikaz iz ptičje perspektive zanimljiv je i privlačan, ali mu nedostaje živosti i akcije, odnosno neposrednog doživljaja. Najprikladniji je, prema njegovu mišljenju, prikaz koji oponaša gledanje s konja ili s kakve niske uzvišice oko pedeset metara udaljene od prve linije sukoba. Njegova je prednost u tome što očima promatrača neposredno približava detalje i metež borbe, dok mu istodobno omogućuje i pogled na širinu bojnoga polja. Pogled jahača nije, prema autoru, ništa novo ni zazorno. On proizlazi iz same prirode. Odlučivši se, dakle, za »umjetnički«, a ne inženjerski pristup prikazima Eugenovih bitaka, Huchtenburgh je izabrao takvu režiju naslikanog događaja koja promatraču omogućuje i uvjerljivo dramatičan doživljaj sukoba i panoramski pregled njegove topografije. Pritom je, dakako,

osobito važno da se u prednjem planu jasno razaznaje sam vojskovođa na konju, dok sa svojim časnicima prati borbu ili u njoj sudjeluje. Svoje prikaze umjetnik je proširio i alegorijskim detaljima: pojavom likova iz antičke ili kršćanske ikonografije koji u oblacima nadziru bitku i pripremaju znakove pobjedničke časti za velikog vojskovođu (*Bitka kod Petrovaradina*) ili carskim orlom s lovorovim vijencima u kandžama i maslinovom grančicom u kljunu (*Bitka kod Beograda*). Huchtenburghova je metoda prikazivanja bitaka bila vrlo poticajna za razvoj te vrste slikarstva u 17. stoljeću.⁸

Jan Huchtenburgh / Jan Wandelaar, vinjeta uz opis bitke kod Beograda, bakrorez iz knjige JEAN DUMONT / JEAN HUCHTENBURGH: Batailles Gagnées par le Serenissime Prince Fr. Eugene De Savoye... Zagreb, Hrvatski državni arhiv

mandez par ces trois Généraux. Enrichie des Plans nécessaires. 3 vols. A la Haye, chez Isaac van der Klott, 1729–1747. veliki folio (54 x 35 cm).

⁵ Bitka kod Sente, HPM, 4781-G.1691: *Od svagdana do blagdana. Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1993., 349 (autorica kat. jedinice Marina Bregovac Pisk); DUBRAVKA PEIĆ ČALDAROVIĆ, Slike mira: oživljena Hrvatska u vrijeme Karlovačkog mira 1699., Kat. izl., Zagreb, 1999., br. 113 – nema oznake sveska, dakle vjerojatno je prvo izdanje; Bitka kod Petrovaradina, HPM, 4781-G.1691: *Od svagdana do blagdana. Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1993., 350 (autorica kat. jedinice Marina Bregovac Pisk) – desno dolje ima oznaku Tom. I, No. 30. – dakle vjerojatno iz izdanja Dumont / Rousset. Plan Bitke kod Beograda, NSK, Kartografska zbirka | S-JZ-XVIII-11, Dolje desno na tabli je upisano: Tom 1 No 31 dostupan *on-line*: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view.dz&id=11290>. U postojećim opisima tih grafika nije zabilježeno da potječu iz Dumontove knjige.

⁶ Vidjeti o tome: MILAN PELC, Senta, Petrovaradin, Beograd: tri pobjede Eugena Savojskog nad Osmanlijama na slikama i grafikama Jana van Huchtenburgha, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 29–46.

⁷ O tim prigovorima izvještava prevoditelj njemačkoga izdanja 1730. u svojem predgovoru.

⁸ Vidjeti o tome: MATTHIAS PFAFFENBICHLER, Das Barocke Schlachtenbild – Versuch einer Typologie, u: *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, Neue Folge 91 (1995.), 37–110.

Literatura

- ANDRIĆ, STANKO, Oko pitanja najstarijega pisanog spomena Slavenskog Broda, u: *Historiae patriaeque cultor, Zbornik u čast Mate Artukovića u prigodi njegova 65. rođendana*, Slavonski Brod, 2019., 39–84, 46.
- APPENDINI, FRANCESCO MARIA, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei II*, Dubrovnik, 1802./1803.
- ARSENJEV, ALEKSEJ (et al.), *Ime i prezime Novi Sad*, Novi Sad, 2010., 181.
- BADURINA, ANĐELKO, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979.
- BÁNRÉVY, GYÖRGY, A budavári katonai szertár (Zeughaus), 1725–1901, u: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 2 (1933.), 104–140.
- BARIČEVIĆ, DORIS, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008., 396
- BEDENKO, VLADIMIR, Urbanistička prošlost Stare Gradiške, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 2–3, (1976./1977.), 109–115.
- BENOVÁ, ALEXANDRA, PRAVDA, JÁN, Map Style, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg, 2009., 145–154.
- BENUSSI, ANTUN, Slika u počast Vladislava Buće, dubrovačkog vlastelina, u: *Glasnik dubrovačkog učenog društva Sveti Vlaho*, 1 (1929.), 174–179.
- BILOGRIVIĆ, NIKOLA, *Sredovječni grad Vrbaška*, u: *Napredak, Hrvatski narodni kalendar X*, Sarajevo, 1935., 179–194.
- BOJANOVSKI, IVO, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974., 245.
- BOECKL, CHRISTIN M., Vienna's Pestsäule: The analysis of a seicento plague monument, u: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 49 (1996.), 41–55.

- BRUCHER, GÜNTER, *Barockarchitektur in Österreich*, Köln, 1983., 91–105.
- BRYSON, NORMAN, Géricault and 'Masculinity', u: *Visual Culture: Images and Interpretations*, (ur.) Norman Bryson, Michael Ann Holly, Keith Moxey, University Press of New England, Wesleyan University Press, Hanover, 1994.
- BUCZYNSKI, ALEXANDER, Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850., u: *Arhivski vjesnik*, 34–35 (1991.), 185–194.
- BUTURAC, JOSIP, *Iz povijesti župa sisačkog kraja*, Sisak, 1968.
- BUTURAC, JOSIP, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, u: *Starine*, 59 (1984.), 43–108.
- CARTWRIGHT, WILLIAM, Art and Cartographic Communication, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, 2009., 9–22.
- CORETH, ANNA, *Pietas Austriaca*, West Lafayette, 2004., XXII.
- COSGROVE, DENIS, Cultural Cartography: Maps and mapping in cultural geography, u: *Annales de géographie*, 660–661 (2008.), 159–178.
- B. CRAIB, RAYMOND, Cartography and power in the conquest and creation of New Spain, u: *Latin American Research Review*, 35/1, (2000.), 7–36.
- CVEKAN, PAŠKAL, *Kostajnica i franjevci*, Kostajnica, 1982.
- CVEKAN, PAŠKAL, *Franjevci u Brodu*, Slavonski Brod, 1984., 54–61.
- CVETNIĆ, SANJA, Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština, Zagreb, 2007., 214–215
- CVETNIĆ, SANJA, Habsburški politički utjecaji i ikonografija sv. Ivana Nepomuka u Hrvatskoj, u: *Hagiologija. Kultovi u kontekstu*, (ur.) Ana Marinković i Trpimir Vedriš, Zagreb, 2008., 161–167.
- CVETNIĆ, SANJA, Poslijetridentska ikonografija u Slavoniji, Srijemu i Baranji, u: *Trident u Hrvatskoj: vizualizacije tridentskoga programa u likovnoj baštini*, (ur.) Sanja Cvetnić, Danko Šourek, Tanja Trška, Zagreb, 2022., 158–202
- CVETNIĆ, SANJA, St. John of Nepomuk on the South-Eastern Border of the Monarchy: Marking the Territory, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesko, Wien, 2023., 291–304.
- CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 373–403.
- CVITANOVIĆ, ĐURĐICA, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja. Gorički i gorško-dubički arhiđakonat*, Zagreb, 1985.
- ČELEBI, EVLIJA, *Putopis*, Sarajevo, 1973., 218, 219.
- ČORALIĆ, LOVORKA, BALIĆ-NIŽIĆ, NEDJELJKA, Iz hrvatske vojne povijesti – Croati a cavallo i Soldati Albanesi, njihova bratovština i gradivo o njezinu djelovanju od

1675. godine do sredine XVIII. stoljeća, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 24 (2006.), 71–130.
- ČULIG, IGOR, UZELAC, ZLATKO, ŽMEGAČ, ANDREJ, Nedovršeni barokni grad-tvrđava Novi Karlovac, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 161–174.
- DELORT, ROBERT, WALTER, FRANÇOIS, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb: Barbat, 2002.
- DIEHL, CHARLES, *Mletačka Republika*, Zagreb, 2006.
- DIPLICH, HANS, Die Dreifaltigkeitssäule, u: *Die Dreifaltigkeits – oder Pestsäule in Temeswar: Stationen einer Wiederentdeckung*, (ur.) Horst Fassel, München, 1996., 16–23
- D'ORGEI, EMILIE, SANGER, VICTORIA, VIROL, MICHÈLE, WARMOES, ISABELLE, *Vauban le pierre et la plume*, Luxembourg, 2020.
- DOXAT, ROBERT, *Nikolaus Doxat. Ein kaiserlicher General und Ingenieur des XVIII. Jahrhunderts*, doktorski rad, Wien, 1954.
- FAIRBAIRN, DAVID, Rejecting Illusionism: Transforming Space into Maps and into Art, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg, 2009., 23–34.
- FATA, MÁRTA, Karl Alexander von Württemberg. Kaiserlicher General und Statthalter von Serbien, u: *Die Türkenkriege des Jahrhunderts. Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*, (ur.) W. Zimmermann, J. Wolf, Regensburg, 2017., 43–72.
- FERRARO, JOANNE M., *Venice: History of the Floating City*, Cambridge, 2012.
- FIRINGER, KAMILO, Osječki kužni pil, u: *Zbornik slavonskih muzeja*, 1 (1969.), 97.
- FORETIĆ, MILJENKO, *Buća Vladislav, Hrvatski biografski leksikon*, 2, 1989.
- FÜRST-BJELIŠ, BORNA, ZUPANC, IVAN, Images of the Croatian Borderlands: Selected Examples of Early Modern Cartography, u: *Hrvatski geografski glasnik*, 69/1, (2007.), 7–23.
- GEORGIȚA, MIHAI, *Der Festungsbau im westlichen Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Festung und Innovation. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, sv. 20, Bochum, 2005.
- GLIŠIĆ, KATARINA, Franjevačke građevine u Beogradu do 1739. godine, u: *Bosna Franciscana*, 29 (2008.), 43–59.
- GOJA, BOJAN, Oltar Sv. Jeronima u crkvi Sv. Šime u Zadru i radionica Bettamelli, u: *Ars Adriatica*, 2 (2012.), 203–216.
- GOLEC, IVICA, Stanovništvo vojnog komuniteta Petrinje i njegova socijalno-vjerska struktura (1777. – 1871.), u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta sveučilišta u Zagrebu*, 34-35-36 (2004.), 47–62.

- GOLEC, IVICA, *Povijest grada Petrinje (1240.–1592.–2014.)*, Petrinja, 2014.
- GRAČANIN, HRVOJE, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb, 2011.
- GRIMSCHITZ, BRUNO, *Wiener Barockpaläste*, Wien, 1944.
- GUTKAS, KARL (ur.), *Prinz Eugen und das barocke Österreich*, katalog izložbe, Wien, 1986.
- HARLEY, J. BRIAN, *The New Nature of Maps. Essays in the History of Cartography*, Baltimore, 2002.
- HOCKER, RAMONA, TELESCO, WERNER, Johannes von Nepomuk: Kult – Künste – Kommunikation, Einführung in die Thematik, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 11.
- HORVAT-LEVAJ, KATARINA, *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015.
- HORVAT-LEVAJ, KATARINA (ur.), *Požeška katedrala*, Požega – Zagreb, 2022.
- HORVAT-LEVAJ, KATARINA, BARIČEVIĆ, DORIS, REPANIĆ-BRAUN, MIRJANA, *Akademski crkva sv. Katarine u Zagrebu*, Zagreb, 2011.
- HORVAT-LEVAJ, KATARINA, TURKALJ PODMANICKI, MARGARETA, *Palača Slavoniske generalkomande u Osijeku / The Palace of the Slavonian General Command in Osijek*, Zagreb – Osijek, 2019.
- HUSSLEIN-ARCO, AGNES (ur.), *Prince Eugene's Winter Palace*, Vienna, 2013.
- HUTTERER, HERBERT, Handelskompanien, u: *300 Jahre Karl VI. 1711–1740. Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgers*, (ur.) S. Seitschek, H. Hutterer, G. Theimer, Wien, 2011., 143–151.
- ILG, ALBERT, Die Wiener Linienkapellen, u: *Monatsblatt des Altertums-Vereines zu Wien*, III (1890.–1892.), 121–122.
- ILIJANIĆ, MIRA, MIRKOVIĆ, MARIJA, Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4–5 (1978./1979.), 91–108.
- JOBST, MARKUS, Marriage and Divorce, u: *Cartography and Art*, (ur.) W. Cartwright, G. Gartner, A. Lehn, Berlin Heidelberg, 2009., 43–57.
- KARBIĆ, MARIJA, Hrvatsko plemstvo u borbi protiv Osmanlija. Primjer obitelji Berislavića Grabarskih iz Slavonije, u: *Povijesni prilozi* 31 (2006.), 71–85, 80.
- KÁROLY, SZŐLLŐSSY, *A szentháromság szobor története*, Arad, 1883.
- KATIČIĆ, NATKO, *More i vlast obalne države*, Zagreb, 1953.
- KAVANJIN, JEROLIM, *Bogatstvo i uboštvo*, Zagreb, 1861.
- KEMPF, JULIJE, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910., 715–717.

- KIS, TÍMEA N., Biography as a Practical Guide to the Veneration of St. John of Nepomuk. Contributions to the Early History of his Cult in Hungary, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 144–146.
- KLJAJIĆ, JOSIP, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998.
- KLJAJIĆ, JOSIP, Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću, u: *Scrinia Slavonica*, 2 (2002.), 16–45.
- KLJAJIĆ, JOSIP, Stara Gradiška – grad mrtvih „mrtav grad“, u: *Histria Antiqua*, 8 (2002.), 403–418, 407, 408.
- KLJAJIĆ, JOSIP, Stara Gradiška u 18. stoljeću, u: *Peristil*, 46 (2003.), 59–83.
- KLJAJIĆ, JOSIP, Brodska utvrda „Vukovac“ 1688.–1722., u: *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 121–156.
- KOPPÁNY, TIBOR, Adalékok Donato Felice de Allio (1677-1761) császári és királyi építész magyarországi működéséhez, u: *Művészettörténeti Értesítő*, 38/1–4 (1989.), 16–20.
- KOVÁCS, ZSOLT, A gyulafehérvári trinitárius templom és rendház egykori berendezése, u: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, (ur.) Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila, Cluj-Napoca, 2011., 197–218.
- KRUHEK, MILAN, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 81–105.
- KRUHEK, MILAN, HORVAT, ZORISLAV, Utvrde Banske krajine od Karlovca do Siska, u: *Zbornik radova Arheološka istraživanja na karlovačkom i sisačkom području*, Zagreb, 1986., 161–187
- KRUHEK, MILAN, Stari glinski gradovi i utvrde, Zagreb, 1987.
- KRUHEK, MILAN, PAVLOVIĆ, AUGUSTIN, Granice Republike Hrvatske u svjetlu Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog (1718.) mira, u: *Croatica Christiana periodica*, 15 (1991.), 105–138.
- KRUHEK, MILAN, Kostajnica i kostajničko Pounje, u: *Hrvatska Kostajnica i Zrin*, Zagreb, 1992.
- KURDIOVSKY, RICHARD, The Winter Palace: The History of its Construction, Decoration and its use, u: *Prince Eugene's Winter Palace*, (ur.) Agnes Husselein-Arco, Vienna, 2013., 9–23; 11.
- LAPAINÉ, MILJENKO, FRANČULA, NEDELJKO, Stjepan Glavač i njegova karta Hrvatske, u: *Ekscentar: časopis studenata Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 1 (1998.), 23–27.
- LAPAINÉ, MILJENKO, DEAK, ANTAR ANDRÁS, KLJAJIĆ, IVKA, Johann Christoph Müller (1673.–1721.), u: *Kartografija i geoinformacije*, 3 (2004.), 68–80.

- LENTIĆ KUGLI, IVY, Prilog istraživanju osječkih graditelja 18. stoljeća, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 1 (1973.), 9–21.
- LINSBOTH, STEFANIE, Der Sage nach [...] vom allerhöchsten Hofe erbaut. Die Wiener Linienkapellen des hl. Johannes von Nepomuk, u: *Johannes von Nepomuk Kult – Künste – Kommunikation*, (ur.) Ramona Hocker, Werner Telesco, Wien, 2023., 254.
- LIPOVAC, NENAD, *Prostorno-povijesni razvoj grada očit an sa starih grafika, planova i karata*, Zagreb, 2010.
- LIPOVŠĆAK, ĐURĐA, Urbani razvoj Karlovca, u: *Karlovac 1579–1979*, (ur.) Đ. Zatezalo, T. Majetić, K. Miholović, Karlovac, 1979., 427–446.
- LOEW, BENEDIKT, Die Kasernen in der Festungsstadt Saarlouis, u: *Kasernen – Lazarette – Magazine. Gebäude hinter den Wällen*, Regensburg, 2012., 175.
- LORENZ, HELLMUT, Architektur, u: *Barock, Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, (ur.) Hellmut Lorenz, Prestel, München – London – New York, 1999., 219–302; 253.
- LOZUK, JOSIP, O kontinuitetu naseljavanja brodskog područja, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Brod*, (ur.) Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod, 2000., 33–57.
- LOZUK, JOSIP, Srednjovjekovne utvrde Brodskog Posavlja, Slavonski Brod, 2015., 28–31.
- MARIN, EMILIO, *Mursa. Hadrijanova kolonija uz limes Rimskog Carstva, Mursa aeterna IV*, HAZU, Osijek, 2018.
- MARKOVIĆ, MIRKO, *Descriptio Bosnae & Herzegovinae*, Zagreb, 1998.
- MARSILI, LUIGI FERDINANDO, *Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua maestà cesarea (1699–1701)*, Modena, 1986.
- MARUŠEVSKI, OLGA, Trg sv. Trojstva u Slavonskom Brodu, u: *Peristil*, 45 (2002.), 141–154.
- MATIJAŠEVIĆ, EVA, CINDRIĆ, IGOR, Strossmayerovo šetalište u Petrinji – perivoj na glavnom gradskom trgu, u: *Prostor*, 13 (2005.), 143–157.
- MATOŠ, JERKO, Samostan sv. Franje u Petrovaradinu, u: *Peristil*, 30 (1987.), 109–126.
- MAŽURAN, IVE, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek, 1994., 50.
- MAŽURAN, IVE, Tri komorska grada, u: *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (ur.) J. Martinčić, Osijek, 1996., 21–26.
- MAŽURAN, IVE, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000.
- MILOŠEVIĆ, ANA R., *Vizuelna kultura Srbije pod austrijskom vlašću (1718.–1739.)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 2016.

- MITROVIĆ, MIRKO, *Podaci o Srbiji u protokolima Dvorskog ratnog saveta u Beču (1717.–1740.)*, Beograd, 1998.
- MLINARIĆ, DUBRAVKA, *Hrvatski kartografi 17. stoljeća u europskoj kartografskoj tradiciji*, Zagreb, 1997.
- MLINARIĆ, DUBRAVKA, Novovjekovne kartografske interpretacije prostora tromeđe na temelju izvora iz Zbirke Novak, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32–33/1 (2000.), 409–419.
- MLINARIĆ, DUBRAVKA, GREGUROVIĆ, SNJEŽANA, Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora, u: *Migracijske i etničke teme*, 27/3 (2011.), 345–373.
- MLINARIĆ, DUBRAVKA, FARIČIĆ, JOSIP, MIROŠEVIĆ, LENA, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum Hodiernum, u: *Geoadria*, 17/2 (2012.), 145–176.
- MOAČANIN, NENAD, Osijek u turskim izvorima, u: *Povijesni prilozi*, 16 (1997.), 33–56.
- MOAČANIN, NENAD, Osmansko-turska arhivska građa za povijest Slavnskoga Broda i okolice: pregled istraživačkih mogućnosti i nacrt povijesnog razvitka grada i okolice u razdoblju turske vlasti, u: *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavnskome Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanog spomena imena Brod*, (ur.) Zlata Živaković-Kerže, Slavnski Brod, 2000., 133–144.
- MOAČANIN, NENAD, Osmanski Osijek: novi pristup, u: *Rad HAZU*, 525 (2016.), 83–106.
- MROZEWICZ, LESZEK, Flavishe Städtegründungen auf dem Balkan, u: *Kontaktzone Balkan*, (ur.) Gerda von Bülow, Bonn, 2015., 151–164.
- NORBERG-SCHULZ, CHRISTIAN, *Late Baroque and Rococo Architecture*, Electa, Milano, 1980., 140.
- PAGEAUX, DANIEL-HENRI, Od kulturnog imaginarija do imaginarnog, u: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur.) Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić-Poje, Ivana Brković, Zagreb, Srednja Europa, 2009., 143–144.
- PANOFSKY, ERWIN, *Meaning in the Visual Arts*, New York, 1955.
- PAUK SILLI, IRENA, Vojna pekara i skladište brašna u sklopu Opskrbničke vojarnje u osječkoj Tvrđi – gradnja, oblikovanje, funkcija, u: *Portal – godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 9 (2018.), 77–92.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ, DUBRAVKA, *Slike Mira – oživljena Hrvatska u vrijeme Karlovačkog mira 1699.*, Zagreb, 1999.
- PETRIĆ, HRVOJE, Neki aspekti odnosa ljudi i okoliša na granici habsburškog i osmanskog imperijalnog sustava u ranome novom vijeku: na primjeru koprivničkog područja u 16. i 17. stoljeću, u: *Povijesni prilozi*, 29 (2005.), 101–126.

- PETRIĆ, HRVOJE, Gospodarstvo na pograničnom području u 17. stoljeću: primjer Koprivnice, u: *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 16–17 (2006.), 227–258.
- PETRIĆ, HRVOJE, *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Samobor – Zagreb, 2012.
- PINTEROVIĆ, DANICA, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978.
- POPOVIĆ, MARKO, Beginnings of Baroque Military Architecture in the Belgrade Fortress, u: *Baroque Belgrade. Transformation 1717–1739*, Belgrade, 2019., 97–101.
- PUHMAJER, PETAR, *Barokne palače u Varaždinu*, Zagreb, 2022., 80–94.
- PUHMAJER, PETAR, Gradska stambena arhitektura baroka, u: *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije, svezak II*, (ur.) Vesna Kusin, Branka Šulc, Zagreb, 2009., 358–365.
- PUHMAJER, PETAR, VUČETIĆ, RATKO, HANIČAR BULJAN, IVANA, Građanska arhitektura 18. stoljeća u osječkoj Tvrdi: stambeno-trgovačke katnice, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 45 (2021.), 187–202.
- PUHMAJER, PETAR, PRUTKI, STJEPAN, Izgradnja Vinkovaca u doba Vojne krajine, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 79–96.
- REPANIĆ-BRAUN, MIRJANA, BRAUN, MARIO, *Spomenik Svetoga Trojstva u Osijeku*, Zagreb – Osijek, 2020.
- RIPA, CESARE, *Della Novissima Iconologia di Cesare Ripa Perugino*, Venecija, 1625.
- ROKSANDIĆ, DRAGO, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu*, Samobor, 2018.
- ROTH, IVAN, *Javni spomenici sv. Ivana Nepomuka u istočnoj Slavoniji*, Slavonski Brod, 2016.
- SALATIĆ, DUŠAN V., *Krstovi Novog Sada i Petrovaradina*, Novi Sad, 2010., 88–95.
- SALOPEK BOGAVČIĆ, IVA, Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.–1791., u: *Scrinia Slavonica*, 7 (2007.), 161–201.
- SCHEMPER-SPARHOLZ, INGEBORG, Skulptur und dekorative Plastik, u: *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, Bd. 4, Barock, (ur.) Hellmut Lorenz, München, London, New York, Prestel, 1999., 495–496.
- SCHOEN, ARNOLD, Hölbling építőmester Budán, u: *Művészettörténeti értesítő*, VII/2–3 (1958.), 141–145.
- ŠERBAN, IOAN I., Despre arhitectura fostei biserici trinitariene (azi Biblioteca Batthyaneum) din Alba Iulia, u: *Apulum*, 13 (1975.), 373–385.
- SKENDEROVIĆ, ROBERT, Kuga u Požegi i Požeškoj kotlini 1739. godine, u: *Scrinia Slavonica*, 3 (2003.), 157–170.
- SKENDEROVIĆ, ROBERT, Epidemije kuge u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji krajem 17. i početkom 18. stoljeća kao povod za početak organiziranja javnozdravstvenoga sustava, u: *Povijesni prilozi – Historical Contributions*, 60 (2021.), 77–96.

- SLUKAN-ALTIĆ, MIRELA, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, Zagreb, 2001.
- SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, *Povijesni atlas gradova: Hrvatska Kostajnica*, IV. svezak, Zagreb, Sisak, 2007.
- SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovne Kostajnice, u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 25 (2007.), 1–23.
- SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, Legrad – grad na sutoku rijeka i razmeđu država, u: *Podravski zbornik*, 28 (2022.), 111–120.
- SRŠAN, STJEPAN, *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687.–1821. godine*, Osijek, 1995.
- SRŠAN, STJEPAN (prir./ur.), *Kapucinski samostani u Beogradu, Zemunu i Novoj Palanki u prvoj polovici 18. stoljeća*, Zagreb – Osijek, 2011.
- STANČIĆ, DONKA (et al.), *Umetnička topografija Novog Sada*, Novi Sad, 2014., 695–696.
- STOYE, JOHN, *Marsigli's Europe, 1680 – 1730, The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, Yale University Press, 1994.
- STROHAL, RUDOLF, *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, 1906.
- ŠUMI, NACE, Izhodišće cerkev sv. Jožefa nad Preserjem, u: *Zbornik za umetnosno zgodovino*, 10 (1973.), 111–116.
- TOMIĆ, RADOSLAV, *Kiparstvo II. Od XVI. do XX. stoljeća*, Zadar, 2008.
- TRUŢĂ, HORIA, Coloana Sfintei Treimi (Ciumei, Pestei sau a Legământului) din Arad, u: *Arca, revistă lunară de literatură, eseu, arte vizuale, muzică* 4–5–6 (337–338–339), 2018., 169–177
- TRUTTMAN, PHILIPPE, Ansehen und Einfluß der Festungsbaumeister im Zeitalter König Ludwigs XIV. von Frankreich, u: *Ausstellung Saarlouis 1680-1980. Entstehung und Entwicklung einer Vauban'schen Festungsstadt*, Saarlouis, 1980., 28, 29.
- TURKALJ PODMANICKI, MARGARETA, *Barokna sakralna arhitektura Đakovačko-osječke nadbiskupije*, Zagreb, 2018.
- TURKALJ PODMANICKI, MARGARETA, HORVAT-LEVAJ, KATARINA, Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu, u: *Peristil*, 54 (2011.), 223–233.
- UZELAC, ZLATKO, Tvrđavska crkva sv. Ane Johanna Lucasa von Hildebrandta u Slavonskom Brodu, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 188–207.
- UZELAC, ZLATKO, Barokna preobrazba srednjovjekovne (orijentalizirane) urbane strukture Osijeka, u: *Artos: časopis za znanost, umjetnost i kulturu*, 5 (2016.), s. p.

- UZELAC, ZLATKO, Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova-tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716.–1718., u: *Osječki zbornik*, XXXIII (2017.), 29–46.
- UZELAC, ZLATKO, TURKALJ PODMANICKI, MARGARETA, SLABINAC, VALENTINA, Vrata Roga (Hornwerk Thor) tvrđave Osijek, valorizacija i projekt prezentacije, u: *Portal*, 9 (2018.), 61–75.
- UZELAC, ZLATKO, Vrhunac razvitka osječkih baroknih fortifikacija, treća projektna faza 1727. – 1731. – doprinos Nicolasa Doxata de Démoreta, u: *Osječki zbornik*, 35 (2019.), 27–48.
- UZELAC, ZLATKO, Franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa u Osijeku iz 1709. i njezin zvonik iz 1746., carski fortifikacijski inženjeri i sakralna arhitektura baroknih gradova-tvrđa, u: *Osječki zbornik*, 36 (2021.), 9–37.
- UZELAC-SCHWENDEMANN, STRIBOR, *Šetalište braće Radića i Trg Svetog Trojstva u Slavonskom Brodu*, Slavonski Brod, 2011.
- VANINO, MIROSLAV, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. III, Zagreb, 2005., 355.
- VÂRTACIU-MEDELET, RODICA, *Barock im Banat. Eine europäische Kulturlandschaft*, Regensburg, 2012.
- VEKARIĆ, NENAD, *Vlastela grada Dubrovnika, Odabrane biografije (A-D)*, sv. 4, Zagreb – Dubrovnik, 2013.
- VICELJA-MATIJAŠIĆ, MARINA, *Ikonologija: kritički prikaz povijesti metode*, Rijeka, 2013.
- VOLKMANN, SWANTJE, *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, doktorska disertacija, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg Philosophisch-Historische Fakultät, Kunsthistorisches Institut, Heidelberg, 2001.
- ZAJEC, VLASTA, Oltari i skulptura baroknog i neostilskog razdoblja, u: *Kulturna baština Požege i Požeštine*, Požega, 2004., 214–215.
- ZAJEC, VLASTA, Spomenik Presvetom Trojstvu u Vinkovcima i njegova tipološka ishodišta, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 46 (2022.), 97–108.
- ZÖLLNER, RICH, SCHÜSSEL, THERESE, *Povijest Austrije*, (priredila) Vlatka-Ana Dujić, Sanja Ledinčić, Zagreb, 1997.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Bastioni kontinentalne Hrvatske: prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća*, Zagreb, 2000.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, Schulenburg's defence of Dalmatia, *Archivio Veneto*, VI serie, 18 (2019.), 105–118.